

**T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TATAR HALK EDEBİYATINDA BULGAR VE
KAZAN HANLIĞI KONULU ANLATMALAR
(İNCELEME-METİNLER)**

DİLEK KAYA

D. KAYA TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS TEZİ 2016

MART – 2016

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TATAR HALK EDEBİYATINDA BULGAR VE
KAZAN HANLIĞI KONULU ANLATMALAR
(İNCELEME - METİNLER)**

DİLEK KAYA

TEZ DANIŞMANI:
DOÇ. DR. BÜLENT BAYRAM

MART - 2016

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Dilek Kaya

08.03.2016

ÖZ

TATAR HALK EDEBİYATINDA BULGAR VE KAZAN HANLIĞI KONULU ANLATIMLAR (İNCELEME-METİNLER)

Kaya, Dilek

Yüksek Lisans, Türk Dili ve Edebiyatı

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Bülent BAYRAM

Mart 2016

Tezimizin içeriğini Bulgar ve Kazan Hanlığı dönemi Tatar Türklerinin tarihi ve halk edebiyatını oluşturmaktadır.

Tezin birinci bölümünde Tatar-Bulgar meselesi ilişkisine dair kısa bilgi verildikten sonra çeşitli kaynaklardan elde edilen Tatar efsane ve rivayetlerdeki şahıs kadroları çıkarılmış ve bu şahıslar mitolojik ve tarihî yönden ayrıntılandırılmıştır. Bu bölümün son konusu olan Bulgar Türklerinin dinleri ile ilgili yine efsane ve rivayetlerden yola çıkılarak gerekli bilgiler verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde ise folklor, halk edebiyatı ve tarihi ilişkilendirilmiştir. Bu bölümün ilk konusunu oluşturan sözlü tarih, tarih yazıcılığı ve folklor, bölümün sonraki konularını temellendirmiştir. Sözlü ortamlarda meydana gelen ve tezin ana bölümünü oluşturan efsane ve rivayetlerde anlatılan olaylardan yola çıkılarak Tatar Türkleri Bulgar dönemi ile ilişkilendirilmiştir. Zengin türlere sahip olan Tatar halk edebiyatının diğer türleri de efsane ve rivayetlerle kıyaslanarak buralarda anlatılan olaylar, Moğol ve Rus istilalarını gösteren birer kanıt niteliği ile ele alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde de efsane ve rivayetlerde dini, mitolojik ve inançlarla ilgili unsurlar, diğer Türk halklarının sınırlı sayıdaki eserleriyle kıyaslanarak ortaya konulmuştur.

Metinler başlığı altında ise tezin büyük bir bölümünü oluşturan ve çeşitli kaynaklardan elde edilen 47 efsane ve rivayetler, Türkiye Türkçesi ile verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Efsane, Rivayet, Tatar, Edebiyat, Folklor.

ABSTRACT

THE NARRATIONS ABOUT KHANATE OF KAZAN AND BULGARIAN IN TATAR FOLK LITERATURE (RESEARCH-TEXTS)

Kaya, Dilek

Master of Arts, Turkish Language And Literature

Thesis Advisor: Associate Professor Bülent BAYRAM

March 2016

Our thesis's content is consist of the age of the Bulgarian and Kazan Khenate Tatar Turks, history and folk literature.

In the first section of the thesis, after given the short information about the Tatar-Bulgarian issue, The Person Cadre is acquired from the various sources and takes part in the Tatar myth and rumour, is removed and these persons are detailed in terms of mythological and historical way. The last topic of this section is about the Bulgarian Turks' religion and gives essential information on the basis of the myth and rumours.

The second part of the thesis is connected with the folklore, public literature and the history. Verbal history, written history and folklore that placed in this part is basis of the next part. It is connected to Tatar Turks Bulgarian age by moving verbal within thesis, myth and biography which placed in the main part. In here, the other types of Tatar folk literature which have rich sources are compared with tale and legend. Describen events are taken in hand as an evident which shows invasion of Mogol and Russia.

In the third section of the thesis, the factors which are available in the myth and rumour, are interested in religion, mythologic and belief are revealed by comparing with the other Turkish folks' limited Works.

Under this title, 47 tales and legends which are created by the great part of thesis and obtained from various sources are also given Turkish of Turkey.

Key words: Myth, Rumour, Tatar, Literature, Folklore.

ÖNSÖZ

Genel tarih bakımından önemli rol oynadıkları gibi dil, tarih ve arkeolojik belgelerle de dikkat çeken Bulgar ve Tatar Türkleri, Türk dünyasında mühim bir yere sahiptirler. Bu bağlamda tezimizin amacı, özellikle Tatar halk edebiyatının önemli türü olan efsanelerin folklor, halk edebiyatı ve tarihi ilişkisi üzerine diğer metinlerle bir inceleme yapılması, elde edilen bilgilerin kullanılıp yapılacak olan inceleme, ilmî bakış açılarıyla değerlendirmek, Türk dünyasında yer edinen Tatarların tarihî-edebiyat metinlerin unutulmaya yüz tutulmaması ve dünya edebiyatındaki yerinin önemini belirtmek için elde edilen malzemeleri ilmî bakış açılarıyla değerlendirmeye tabii tutup kültürel bir hizmet olarak sunmaktır.

Ural dağları ile İdil (Volga) nehrinin kuşattığı alanda yaşayan ve Kıpçak Türkçesinin kollarını oluşturan Tatar Türk boyunun tarihi ve edebiyatı ele alınarak halk edebiyatının önemli konusunu oluşturan efsanelerin, bu boyların tarihiyle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Halk edebiyatı ürünlerinin gelecek kuşaklara aktarılması açısından ortaya konulacak bilgiler çok önemlidir. Tatar efsanelerin kökenlerinin mitolojiye, masallara, Şamanizme, tarihî dönemlere, İslam dinine ve gündelik yaşama dayandığını gösterme bakımından tezin önemi vurgulanmak istenmiştir.

Bu noktada tezimiz şimdiye kadar daha çok tarihi yönüyle ele alınan Türk Dünyası sahasındaki Türk Folklor çalışmalarına katkı yapmaya gayret ettik.

Özellikle tezin oluşumunda her türlü yardımını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Bülent Bayram'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca proje kapsamında oluşturulan tezin çeşitli maddi imkanlarını sağlayan Kırklareli Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne ve Cemile Özeker Hanımefendi ile diğer personellerine ve tezin oluşum sürecinde desteklerini gördüğüm aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Dilek Kaya

Mart, 2016

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
1. Araştırma Konusu.....	1
2. Metot ve Yöntem.....	1
3. Tatar Türkleri.....	3
4. Tatar Halk Edebiyatı.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

EFSANE- RİVAYETLERDE TATAR-BULGAR İLİŞKİSİ	17
1.1. Tatar-Bulgar Meselesine Genel Bir Bakış.....	17
1.2. Tatar Efsane ve Rivayetlerde Şahıs Kadrosu	21
1.2.1. Alperen Tipi (Baş Kahraman) ve Düşmanları.....	21
1.2.2. Bilge Devlet Adamı Tipi ve Kahramanın Yoldaşları	29
1.2.3. Kadın Tipleri	31
1.2.4. Hayvan Kahraman Tipi	37
1.2.5. Diğer Şahsiyetler	39
1.3. Bulgar Türklerinde Din	43

İKİNCİ BÖLÜM

FOLKLOR - HALK EDEBİYATI VE TARİHİ İLİŞKİSİ	53
2.1. Sözlü Tarih, Tarih Yazıcılığı ve Folklor	53
2.2. Efsane ve Rivayetlerde Tarihi Olaylar	60
2.2.1. Bulgar Adı	60
2.2.2. Bulgar Tarihi	65
2.2.2.1. Bulgar Türkleri'nin Kökeni	65
2.2.2.2. Bulgar Türklerinin Gelişimi	72

2.2.2.3. Tuna Bulgar Devleti	74
2.2.2.4. İdil-Bulgar Devleti.....	76
2.3. Bulgar-Tatar ve Bulgar-Çuvaş Meselesi	84
2.4. Tatar-Bulgar Moğol İstilasası	96
2.4.1. Destanlarda Bulgar-Moğol İlişkisi	105
2.4.2. Beyitlerde Bulgar-Moğol İlişkisi.....	117
2.4.3. Türkülerde Bulgar-Moğol İlişkisi.....	121
2.5. Tatar-Rus İlişkisi	124
2.5.1. Beyitlerde Tatar-Rus İlişkisi.....	138
2.5.2. Münacatlarda Tatar-Rus İlişkisi	150
2.5.3. Türkülerde Tatar-Rus İlişkileri.....	153
2.6. Efsane ve Rivayetlerdeki Yer Adları ile İlgili Notlar.....	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EFANE VE RİVAYETLERDE DİNİ, MİTOLOJİK VE İNANÇLA İLGİLİ UNSURLAR

3.1. Efsane ve Rivayetlerde Dini ve Mitolojik Unsurlar	187
3.1.1. Ad Koyma	188
3.1.2. At	191
3.1.3. Ateş.....	193
3.1.4. Dağlar, Mağaralar ve Nehirlerle İlgili İnanışlar	194
3.1.5. Defineler ve Cinler	197
3.1.6. Devler	198
3.1.7. Dualar (Alkışlar), Beddualar (Kargışlar).....	199
3.1.8. Geyik	202
3.1.9. Hızır - Veli - İhtiyar.....	203
3.1.10. Karaağaç	207
3.1.11. Kırk Kız - Kırkyiğit.....	208
3.1.12. Kurt.....	209
3.1.13. Rüya Görme.....	214
3.1.14. Kurban	216
3.1.15. Yay - Ok	219
3.1.16. Yılan	220

SONUÇ	225
KAYNAKÇA	229
EK	239

KISALTMALAR

C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire
vd.	: ve diğerleri
ve öte.	: ve ötesi
Y.	: Yıl

GİRİŞ

1. Araştırma Konusu

Halkbilimi, toplumsal, sözlü gelenek, değerler sistemi ve inançları gibi kültür öğelerini ayrıntısıyla inceleyen bir disiplindir. Kültürün sürekliliği kadar değişmesini ve bu değişmeye neden olan politik, ekonomik, teknolojik ve psikolojik etmenleri çözümlenmek halkbiliminin temel amacıdır. Halkın geçmişten getirdiği kalıntılar çağdaş yaşama uyum sağlayarak yeni anlamlar kazanır. Bu yönüyle halkbilimi, toplumun kültürel yapısının ilerici gelişimine uyum sağlayan ve bu sürece katkıda bulunan bir alandır (Artun, 2009: 19).

Halk yaşamını ayrıntılı bir şekilde araştırmada, bir ülke halkını oluşturan çoğunluğun ortak ve yaygın davranış kalıplarını, yaşam biçimini, belirli olaylar ve durumlar karşısındaki tavrını, çevresini ve dünyayı algılayışını açıklamada; geleneksel ve törensel yaşamını düzenleyen, zenginleştiren yaratı ve beğeni gibi kurumu göz önüne sermede; bir yandan geçmişe diğer yandan da günümüze kadar uzanan gelenekler, görenekler zincirini saptamada; halk kültürünün an alıcı noktasını yakalayarak bunlardan özgün ve çağdaş yaratmalar çıkarmada halkbiliminin rolü ve önemi çok büyüktür (Artun, 2009: 9). Bu bağlamda ele alınan çalışmanın temelinde şu amaç yatmaktadır: Daha önce tespit edilen Tatar halk edebiyatı ürünleri özellikle efsane ve rivayetler tarihî, edebî, coğrafi, dinî, mitolojik olarak içerik bakımından yazılı kaynaklardan yola çıkılarak ayrıntılı bir şekilde incelemek ve diğer halk edebiyatı türleri ile ilişkilendirmektir. Tüm bunlar yapıldıktan sonraki amaç ise edebi ürünlerle tarihi, coğrafyası ve kültürü incelenen Tatar Türklerinin geçmiş ve şimdiki durumlarıyla kıyaslanmasına yardımcı olmaktır.

2. Metot ve Yöntem

Bu çalışmanın hedefi daha önce de belirtildiği üzere genel tarih bakımından önemli rol oynadıkları gibi dil, tarih ve arkeolojik belgelerle dikkat çeken Bulgar ve Tatar Türkleri, Türk dünyasında mühim bir yere sahiptirler. Bu bağlamda çalışmamızın amacı, özellikle Tatar halk

edebiyatının önemli türü olan efsanelerin folklor, halk edebiyatı ve tarihi ilişkisi üzerine diğer metinlerle bir inceleme yapmak, elde edilen bilgiler kullanıldıktan sonra yapılacak olan incelemeyi ilmî bakış açısıyla değerlendirmek, Türk dünyasında yer edinen Tatarların tarihî-edebiyat metinlerinin unutulmaya yüz tutulmaması ve dünya edebiyatındaki yerinin önemini belirterek kültürel bir hizmet olarak sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda doğru yöntem ve tekniklerin seçilmesi son derece önemlidir. Bu çalışmada araştırma, inceleme ve karşılaştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmamız tamamen metin merkezlidir. Elde edilen metinler ayrıntısıyla da işlenip hem Bulgar hem de Kazan dönemi Tatar Türklerinin tarihî, coğrafi, dinî ve edebî özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma tarihî-coğrafi ve yayılma yöntem ve kuram göz önüne alınarak oluşturulmuştur. Tarihî-coğrafi yöntem yöntem, temeli itibariyle sözlü halk anlatmalarının, özellikle de masalların veya bir masalın nerede ve ne zaman yaratıldığını ve onun muhtemel ilk şeklinin ne olduğunu belirlemeyi amaçlar. Yönteme göre, her anlatı belli bir zamanda, belli bir yerde yaratılmıştır. İlk şekli belli bir yerde ve zamanda yaratılan bir halk anlatması ticaret ve göç gibi etkenler altında yayılmaya başlar. Sözlü yayılma yanında, yazılı ve basılı metinler de bu yayılmanın genişlemesine yol açacaktır. Tarihî-coğrafi yöntem mensuplarının düşüncelerine göre, ele alınan bir halk anlatmasının, örneğin, bir masalın bu şekilde geniş bir alana yayılmış pek çok eş metni, yani, varyantı bulunabilir. Hatta ilk şekilden kaynaklanan eş metinlerin bile daha yeni eş metinleri oluşabilir (Oğuz ve öte., 2012: 61-64). Fin metodu, karşılaştırmalı folklorcuya çaba isteyen belirli yükümlülükler yüklemektedir. Folklorcu, araştırması için Märchen, Sage, hayvan masalı ya da balad seçtikten sonra, var olan yüzlerce varyanttan birini zorunlu olarak seçerek bu varyantların metinlerini basılı koleksiyonlardan, folklor arşivlerinden ve edebiyattaki versiyonlarından toplamalıdır. Folklorcu, asıl olay örgüsünü, temel özellikler ve bileşenlerde çözümler; eski edebî kayıtları değerlendirir ve öykünün en eski özellikleri ile ilgili yargıda bulunur. Kısaltma, değiştirme gibi varyantların sözlü aktarımındaki belli başlı ilkeler, folklorcuya bu yargıda bulunurken yardımcı olurlar. Özenli bir

araştırmanın sonunda, araştırmacı zengin bir şekilde belgelendirilmiş sonuçlarını sunar. Bu sonuçlar, başlangıçta oluşturulmuş bir masalın ya da baladın tüm varyantlarının ortaya çıkmasını sağlayan varsayımsal *Urform*'a, bunun coğrafi başlangıç noktasına ve yolculuğunun tarihsel rotasına yöneliktir (Dorson, 2011: 12-13).

Çalışmada izlenen bir diğer yöntem ve kuram ise yayılma kuramıdır. Farklı toplumlarda benzer kültür unsurlarının varlığının tespiti üzerine, benzer yaratmaların farklı toplumlarda var oluşunun nedenlerini açıklamak ve dünyada bir ilk kültür merkezi bulunup bulunmadığını belirlemek amacıyla ortaya atılmıştır. F. Ratzel; farklı toplumların kültürel yaratmaları arasındaki benzerlikleri, bu toplumlar arasındaki tarihsel bir ilişkiye bağlamaktadır. Ratzel'e göre benzerliğin temelinde, insanlık tarihinde tespit edilen ve edilmeyen pek çok göç bulunmakta, insanlar göç ederken oluşturdukları kültürel yapıları da beraberlerinde taşımakta ve bunun sonucunda da birbirinden farklı toplumlarda benzer yaratmaların ortaya çıkması söz konusu olmaktadır (Oğuz ve öte., 2012: 60-61).

Bu çalışmada da öncelikle çeşitli kaynaklardan metinler elde edilerek bu metinlerde geçen tarihî olaylar, kahramanlar, yer adları ve dinî olgular tespit edilmiştir. Daha sonra Tatar-Bulgar teorisi ışığında Tatar Türkleri Bulgar halkıyla ilişkilendirilmiş, diğer halklarla olan ilişkiler incelenmiş ve Tatar Türklerinin Bulgar devrinden sonra Kazan döneminde aldıkları roller çeşitli tarihi kaynaklar ve bilimsel çalışmalar ile desteklenmiştir. Ayrıca çalışmanın temelini oluşturan efsane ve rivayetler diğer halk edebiyatı ürünleriyle de karşılaştırılarak benzer olaylar, kişiler ve coğrafi özellikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tüm bunların yanında metinlerde tespit edilen motifler de diğer halkların eserleriyle de kıyaslanarak benzer yönler ortaya konulmuştur.

3. Tatar Türkleri

İdil-Ural'da yaşayan Türk asıllı Tatarların tarihi eski devirlere dayanmaktadır. Tatarların Rus istilasına kadar olan devirleri 3 ana dönemde incelenebilir. İlki Büyük Bulgarya Devri, ikincisi İdil Bulgar Devri-Yıkılışı ve Altın Orda Devri, üçüncüsü ise Kazan Hanlığı devridir.

Tatar Türklerinin menşei hakkında çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Tatar Türkleri Bulgar Türklerinin devamıdır görüşü ağır bassa da diğer teorilere de bakmak yerinde olacaktır. Bunlardan biri Tatarların kökenini, soy olarak Bulgar ve Kıpçak Türklerine dayandırılmasıdır. Avrupa Hun Devleti'nin batı kolu olan Ogurlar, İdil, Tuna ve Kafkasya olmak üzere üçe ayrılmışlar ve 482 yılına itibaren Bizans kaynaklarına göre *Bulgar* adı ile anılmışlardır. Daha sonra İdil Bulgarları, İdil Bulgar Devleti'ni kurmuşlar ve Almuş Han zamanında da İslamiyeti kabul ederek Müslüman olmuşlardır (Arel, 2000: 346).

Diğer bir kaynağa göre Tatar halkının İdil-Ural Bölgesi'nde Türk ve Türkleşmiş Fin Ugor kabilelerinin şekillenmesi sonucunda meydana geldiğini belirterek Tatarların köklerinin Türk denilen kabilelere dayandığını, bundan dolayı da Tatarların etnik kökenlerinin Türk olduğunu söylenmektedir. (Zekiyev ve öte., 2001: 18).

Tatar Türklerinin kökenleriyle ilgili başka bir görüşe göre Hunlar 4. yüzyılda Orta İdil boylarına gelememişler ve burada henüz sadece Osetin Fin-Ugorlar bulunmuşlardır. Bulgarlar, Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi boylarında yaşayıp dağılmış olan Büyük Bulgar Devleti'ne 7. yüzyıl sonlarında ve 8. yüzyılın başlarında gelmişlerdir. Belirtilen yüzyıllar arasında gelen Bulgarlar bugünkü Tatar Türklerinin İdil-Ural'daki ilk kökleri olmuşlardır. Başka bir görüşe göre ise, buraya gelen Bulgarlar Tatarların kökleri değil Çuvaşların köklerini teşkil etmişlerdir. Buradan da bugünkü Tatar Türklerinin ilk kökleri olan Tatarlar, 13. yüzyılın başında Moğol akınlarıyla gelmişlerdir (Arslan, 2006: 5-6). Diğer bir görüşe göre Tatar Türklerinin dil ve kavim kökü 14. yüzyılda başlar. Orta Asya'dan gelen Tatarlar da yerli Bulgarlar da Tatarların esas kökünü teşkil edemez. Yüzyıldan fazla beraber yaşayan bu halklar zamanla birbirine karışır ve bunun sonucunda Orta Asya'dan gelen Tatarlar, yerli Bulgarları Çuvaş dilinden normal Türk diline geçirir ve kendisi de Orta Asya diyalektini unutup İdil-Ural Türkçesiyle konuşmaya başlar. 1361 yılından itibaren Bulgar kabir taşlarında Çuvaşça-Bulgarca yarma geleneği biter, Bulgar Tatarlaşır. Bu görüşe göre bugünkü Tatarların *Tatar* şeklindeki kavim adı da

bu devirde yerleşir ve o devirden itibaren bu kavim *Tatar* şeklinde adlandırılır (Zekiyev ve öte., 2001: 18-19).

Muhabay Engin, Ferit Agi, Ali Alkış ve Nadir Devlet adlı kişilerin ortak çalışmasında tüm bu teorilerinin hepsinde gerçek payı olduğunu söylerler ve şöyle devam ederler:

Bugün Tatar diye adlandırılan halkın nüvesinde Sabirlerin, Peçeneklerin v.b. bir hayli Türk boyunun kalıntıları mevcuttur. Gerçi bir miktar Moğol da bu nüveye karışmış olsa dahi bunun fazla bir ehemmiyeti olmaması icap eder. Tabii ki buraya göç eden veya başka Türk boyları tarafından buraya sürülen Türkler, yerli Fin kavimleriyle de karışmışlardır. M. S. 5. yüzyıllarda Bulgar Türkleri ilk siyasi birliği kurmuşlardır. Onlara İdil-Kama Bulgarları da denilir. İdil kıyılarında mevcut bulunan bir de Hazar Türkleri vardır. Onlar ise Kuman- Kıpçak Türklerinin baskısı ile M.S. XI. yüzyılda Bulgar devletinin içine de karışmışlardır. Tatarların ilk ecdadları işte bu Bulgarlardır. Bulgar devleti X. yüzyılda Rusların taaruzuna uğramaya başlamışlar ve Doğudan gelen Batu Hanın esareti altına düşmüşlerdir (Engin ve öte., 1976: 134).

Bulgar devletine son veren Batu Han, Altın Ordu Devleti'nin kurucusu olarak bilinmektedir. 1255 yılında Müslümanlığı seçen Berke Han ile Altın Ordu, bir Türk-İslam devleti olmuştur.

Altın Ordu hanlarından biri olan Canıbek'in ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Aksak Timur ile Toktamış Han'ın arasındaki çatışmalar neticesinde zayıf düşen devlet çökmüştür. Bu çöküşten sonra bölgede *Kazan Hanlığı*, *Kırım Hanlığı*, *Astrahan Hanlığı*, *Sibir Hanlığı*, *Kasım Hanlığı* üzere Türk devletleri meydana gelerek Altın Ordu Devleti tamamen sona ermiş oldu (Er, 2010: 3).

Uluğ Muhammed Han 1419-1424 ve 1427-1436 yıllarında Altın Ordu Hükümdarı olarak Saray'da bulundu; fakat tahtını Küçük Muhammed'e kaptırması sonucunda Kırım'a gitti. Burada tutunamayan Uluğ Muhammed Han Bulgar ülkesine gelerek Kazan Hanlığını kurdu. Bu devletin esas kısmı aşağı yukarı bugünkü Tataristan-Başkurdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetleri ile Udmurt, Mari muhtar ülkelerini, eski Simbir, Penza, Perm, Vyatka,

Nijni-Novgorod, Samara, Sarı-Tav (Saratov), Sarı-Tin (Tsaristan), Tambov ve Ryazan vilayetlerinin bazı kısımlarını içine alıyordu. Kazan Hanlığının güneyinde Astrahan Hanlığı, kuzeyinde Fin kavimlerinin yaşadığı bölgeler, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, kuzeydoğusunda Sibir Hanlığı, batısında Moskova Beyliği, güneybatısında Kırım Hanlığı bulunuyordu. Halkın esas kısmını, başta Bulgarlar olmak üzere eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri ile Kıpçak, Uz, Peçenek gibi Türk boyları ve Mordva, Mari, Udmurt vb. gibi Fin boyları teşkil ediyordu. 1437 yılında Kazan Hanlığını kuran Uluğ Muhammed Han, parçalanmış ülkeyi tekrar kuvvetli bir merkez etrafında birleştirmek amacıyla hareket ederek 1439 yılında büyük bir ordu ile Moskova kapısına dayandı ve 1444'de tekrar harekete geçerek 7 Haziran 1445'de Suzdal civarında meydana gelen muharebede büyük bir zafer kazandı; fakat Uluğ Muhammed Han'dan sonra gelen hükümdarların, onun mücadelecisi ve savaşçı ruhunu devam ettiremedikleri görülmüştür. Devlet, iç mücadelelerin ve taht kavgalarının da etkisiyle gittikçe zayıflamıştır. Altın Ordu ve Kazan Hanlığı'nın ilk devirlerinde Moskova'da cereyan eden taht kavgalarında hanlar söz sahibi olurken, hanlık zayıfladıkça Moskova'nın nüfusu artmış, Kazan'da cereyan eden iç kavgalara Ruslar müdahale etmeye başlamıştır. Kazan'da iktidarı elinde bulunduran zümre, barışın korunması için han seçiminde Moskova'nın arzusuna boyun eğmek, topraktan fedakarlık etmek gibi ağır şartlara katlanmışsa da, verilen bu tavizler barışın korunmasına yardım etmemiş, Moskova Rusyası'na karşı ancak kuvvete, mücadeleye ve savaşa dayanan bir siyasetle barış içinde beraber yaşamının mümkün olabileceği düşüncesi ise çok geç anlaşılmıştır. Bu şekilde kuvvet ve mücadele taraftarı tekrar iktidara gelmiş ve bir süre için bütün iç kavgalar durmuştur. Mücadele fikri ise halkın bütün tabakalarını birleştirmişti. Kazan hükümeti ilk iş olarak 1552'de Astrahan hanı Kasım'ın oğlu Yâdigâr'ı Kazan tahtına davet etti ve Yâdigâr'ın Kazan'a gelmesiyle halkın kendisine olan güveni arttı; fakat boş durmayan Rus hükümeti ordusunu 20 Ağustos 1552'de Kazan'a yolladı ve 23 Ağustos'ta şehri her taraftan kuşattı (Temir, 1992b: 409-411). Rusların baskısına dayanamayan Kazan Hanlığı böylece 1552'de yıkıldı.

Moskova Knezliği'nin güçlenmesinden sonra Kazan Hanlığı Rusların egemenliğine girdi. Siyasî, ekonomik ve dinî baskıların sonucunda Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Mariler, Udmurtlar kurtuluş mücadelesine giriştilerse de bu mücadeleler bastırıldı. Kazan hanlığının düşüşünden sonra Hristiyanlığı reddeden Tatarlar, yurtlarını terk ederek bugünkü Başkurdistan'a, Urallara ve daha ileri göç etmek zorunda kalmışlardır (Günay, 2012: 590). Ana yollar üzerinde, büyük nehirlerin sahillerinde ve verimli topraklarda yer alan çeşitli yerleşim yerlerinde yaşayan halkın topraklarına Rus göçmenler yerleştirildi. Kazan Tatarlarının Batı ve Doğu Sibiry'a'da, Astrahan, Kafkaslar, Kırım, Kazakistan ve Orta Asya'da olmalarının sebebi de budur. Kazan Tatarlarının geniş Rus topraklarında yürüttükleri millî propagandalar, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine karşı verilen ortak mücadeleler sayesinde Türk kabileleri arasında kaynaşma süreci başlamıştır. Millî kurtuluş ve din hürriyeti uğruna verdikleri mücadeleler sonucunda, 19. yüzyıla doğru Rusya toprakları içinde Tatarlar yeniden şekillenmeye başlamışlardır. Kendi hükümetine ve yönetici aydın tabakasına sahip olmayan Tatar halkı, gazeteler ve dergiler sayesinde 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında yüksek bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bolşevikler bu ilerlemeyi Rus kolonilerinin genişlemesi için bir tehlike olarak görmüşlerdir. Şöyle ki, 1880'de Rusya'da 11 milyon Müslüman vardı ve yazılı eserlerinin tamamı 7-8 civarıydı ve bir tane de matbaaları bulunuyordu. 1910'da ise nüfusları 20 milyonu; binden fazla matbu kitapları, 14 matbaaları, 16 süreli yayınları, yaklaşık 200 yüksek tahsilli adamları, 100 edebiyatçıları, yüksek ve orta okulları ve bankaları vardı. Müslüman Tatarlarda dergi ve gazete tirajları oldukça yüksektir (Zekiyev, 2007: 466-469).

Tatar halkının gelişmesi Bolşevikleri rahatsız eder. Hakimiyeti ele geçirmek için Bolşevikler halkların hürriyete tabii yönelişlerini kendi lehinde kullanmaya başlarlar. Onlara eşitlik, hatta kendi bağımsız devletini kurmaları için söz verirler. Bu politika hem Ruslarda hem de diğer halklar arasında Bolşevistik teşkilatların doğmasına sebep olur. Onların yardımıyla 1917 yılının Ekim'inde Bolşevikler hakimiyeti ele geçirdiler. Aynı yılın Kasım ayında ise *Rusya halklarının hukukları beyannamesi* kabul edildi.

1918 yılının başında bolşevikler Rus İmparatorluğunu ayakta tutma çabası içerisine girdiler ve sonunda Rusya Federasyonunu kurdular (Zekiyev ve öte., 2001: 51).

Tatarlar, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra vaadedilen sözlere güvenerek İdil-Ural Devleti'ni kurmuşlarsa da Ruslar buna izin vermedi. 23 Mart 1919'da Başkurt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar Cumhuriyetleri'ni kurarak Tatar Türklerini ikiye ayırmışlardır. Bolşeviklerin sözlerinde durmamaları üzerine Tatar-Başkurt komünistlerinin lideri M.S. Galiyev, kaybedilen haklarını geri almak ve Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Çuvaş, Azeri gibi Türk ve Müslümanları içine alan *Turan Sosyalist Cumhuriyeti*'ni kurmak üzere gerekli çalışmaları yapmıştır; fakat kısa bir süre sonra Galiev, Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yerini alan Rusya Federasyonu içinde Tataristan Muhtar Cumhuriyeti yer almaktadır. Yapılan bir anlaşma ile Tataristan Şubat 1994 yılında *Muhtar Cumhuriyet* statüsüne kavuşmuştur. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'dır. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti, Çuvaşistan, Mari, Udmurt Fin özerk bölgeleri, Başkurdistan Cumhuriyeti, Ulyanovsk, Kirov, Orenburg, Kuybişev Rus idari bölgeleri ile çevrilidir. 68 bin kilometrekare yüzölçümüne sahiptir ve nüfusu üç buçuk milyondur. 1999 yılında alınan kararla Kiril alfabesi yerine Latin alfabesi kullanmayı kabul etmişlerse de bu karar Moskova tarafından reddedilmiştir. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nde orta öğretimde eğitim dili Tatarca ve Rusçadır. Yüksek öğretim ise Rusça yapılmaktadır.

Bugün genel olarak Türk coğrafyasının kuzeyinde yaşayan Tatar Türkleri farklı ülkelerde geniş bir alana yayılmış şekilde yaşamaktadırlar. Günümüz Tatar Türkleri ise, İdil-Ural, Kırım ve Sibirya Tatarları olmak üzere üç ana kola ayrılmışlardır:

1. İdil –Ural Tatar Türkleri
 - 1.1. Kazan
 - 1.2. Kasım
 - 1.3. Kreşin
 - 1.3.1. Eski Kreşin

1.3.2. Yeni Kreşin

1.3.3. Nogayberk

1.4. Mişer

1.5. Tipter

2. Kırım Tatar Türkleri

2.1. Dobruca (Romanya)

2.2. Kırım

2.2.1. Yalı

2.2.2. Çöl

3. Sibiry Tatar Türkleri

3.1. Tobol

3.2. Tümen (Devlet, 2002: 48-57).

4. Tatar Halk Edebiyatı

Çok eski bir geçmişi olan Tatar halk edebiyatının bazı eserleri ilk ve en eski orjinal nüshaları ve benzerleri bundan yaklaşık bin beş yüz yıl önce Çin kaynaklarında ve Orhon-Yenisey mezar taşlarında tespit edilmiştir. Ayrıca Kutadgu Bilig, Divanu Lügati't-Türk (11. yüzyıl), Codex Cumanicus (14. yüzyıl) diye bilinen Kıpçak-Tatar sözlüğü gibi eserlerde günümüze kadar ulaşan çok sayıda atasözleri, deyimler, bilmeceler, şarkılar ve mitolojik, masalsı kahraman ve tiplerin parçaları ve kalıntıları; İbni Fadlan, el-Gırnafî (11.-12. yüzyıl), Kazan Tarihi (16. yüzyıl), Kadırgali'nin Defter-i Çingizname ve Camiü't-Tevarih gibi seyyahların ve yazarların eserlerinde bulunan çok sayıda bilgiler, Tatar folkloruna ve bu folklorun ana kaynağı olan eserlere ilginin çok eski zamanlarda başladığını göstermektedir (Zekiyeve ve öte., 2001: 63; Bakirov, 2008: 11-12).

Folklor, yazılı edebiyattan kendine has özellikleriyle ayrılır. Yani folklor; sözlü sanatın diğer dallarının unsurları ile ilişkilidir. Folklor sadece halk tiyatrosu, düğün, cenaze, halk dansları, masal anlatıları, halk şarkılarıyla ilgilenmez; aynı zaman da maniler, bilmeceler, menkıbeler, deyimler, atasözleri de folklor konusuna girer (Sokolov, 2009: 14). Ayrıca folklor sosyoloji, antropoloji, edebiyat, psikoloji, dilbilim, dinbilim, tarih gibi alanlarla ilişkili olup gerektiğinde bu bilim dallarından da yararlanır.

Her halkın folklorunda bulunduğu gibi Tatar halk edebiyatı ve folklorunda da milli orijinallik, milli şiir nitelikleri, tarihi içeriğinin genişliği, beyitler, münacatlar gibi türler halkın hayatında ve vazgeçilmez olmuştur. Bundan dolayı da Tatar halk edebiyatının zenginliği, türlerinin çeşitliliği ve edebiyat tarihinde ayrı bir önemini vurgulamak gerekir.

Sağlam bir şekilde toplum arasında kabul görmüş ve yazılı edebiyata da kaynaklık etmiş bu türler çeşitli gruplara ayrılmıştır: Gelenek ve oyun şarkıları (Yula hem ven cırları), masallar (ekiyatler), atasözleri (mekalbler), deyimler (eytimner), dualar (alkışlar), beddualar (kargışlar), yeminler (antlar), hazır / kalıp cevaplar (ezir cavaplar), halk tecrübeleri (sınamişlar), inanışlar-yorumlar (ışanular-yuraular), bilmeceler (tabışmaklar), efsane ve menkıbeler (rivayetler hem legendalar), halk destanları (halık eposı), münacatlar (mönecetler), beyitler, türküler (cırlar), fıkralar, kısa türküler (maniler).

18. yüzyılda Rusya'da yaşayan diğer halklar gibi Tatarların da yaşayışı ve yaratıcılığıyla ilgili bilgiler verildiği edebiyatları toplayan, tarihi-etnografik hizmetlerini ve elyazmalarını yayınlayan Rusya Fenler (İlimler) Akademisi araştırmacıları P. Rıçkov, İ. Lepehin, P. Pallas, N. Rıçkov, M. Çulkov, İ. Georgi, G. Miller tarafından başlatılmıştır. 19. yüzyılda ise artık bu tür çalışmalar Kazan Üniversitesi akademisyenlerinden K. Fuks, F. Erdiman, M. Rıbuşkin, M. Polinovskiy, N. Bérézin, S. Şpilévskiy'in yazılarında yer almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar halkının folkloruna ve etnografyasına çeşitli malzemeler eklenip çeşitli bilim adamlarının da girişimleriyle Tatar halk edebiyatı folkloruna temel atılmış olundu. Bu çalışmalarda özellikle büyük hizmet gösteren K. Nasıyri olur. Ş. Mercen, M. İvanov, S. Kuklyaşév, M. Bikçurin, G. Vahapov, G. Feyzhanov, T. Yahin gibi isimler bu çalışmaları devam ettirmişlerdir. 20 yüzyılın başı folklor ilmi ise Tatar halk yaratıcılığının özellikleri hakkında araştırmalar yapıp hizmet eden G. Rehim, G. Tukay, G. İbrahimov gibi yazarlar ve çeşitli türkü, beyit gibi türleri yayımlayan H. Bedigiy, F. Tuykin, G. Reşidi gibi folklorcular tarafından desteklenmiştir (Bakirov, 2008: 12).

Bakirov'a göre, Tatar folkloru üç türe ayrılır: Epik, lirik ve drama türleri. Lirik türe beyan etme, hikayeleme, gerçek olayları anlatma girer.

Lirik tür başka türlerden bir kişi ya da şahısların iç dünyasını, yani ruh dünyasını yansıtmaya özelliğiyle ayrılır. Drama eserlerinin temelinde ise, diyaloglara dayalı ya da rollere girerek icra edilen hareketli oyun türleri yer alır. Tatar folkloru bu türlere göre şu şekilde ayrılır:

a) Epik türler: Ekiyet (masal), rivayet, epos, destanlar, mezekler (fıkralar);

b) Lirik türler: Gelenek cırları, lirik cırlar (lirik türküler, uyın-biyü cırları (oyun-dans cırları,)), takmaklar (tekerlemeler), mönecetler (münacât);

c) Liro-epik türler: Beyetler, tarihî cırlar (tarihî türküler) vb.

d) Drama ile birleşerek icat edilen türler: Gelenek edebiyatı, halk oyunları, uyın-biyü cırları, çocuklar folklorudur (Bakirov, 2008: 10).

Tatar halk edebiyatında önemli bir rol oynayan efsane ve rivayetler oynadığı tarihî rolleriyle en eski zamanlardan beri halk arasında büyük ilgi görmüştür. Tatar rivayet ve efsanelerin en eski örnekleri günümüze kadar gelebilmişlerdir. Efsaneler konularına göre çeşitli gruba ayrılarak incelenmektedir: 1) Dünyanın yani yer ve gök cisimlerinin nasıl meydana geldiği ile ilgili mitolojik özellikleriyle anlatılan kozmogonik (dünyanın yaratılışı) ile ilgili efsaneler. 2) Türk kabileleri ile insanoğlunun birleşmesiyle meydana gelmiş kabileleri, şehirleri veya yerleşim yerlerinin kurulmasını anlatan etnogonik efsaneler (Bulgar şehrinin kurulması hakkındaki rivayetler buna en güzel örneklerdendir). 3) çeşitli hayvan ve kuş, kurt gibi hayvanların meydana gelmesi ya da onların görünüşleri ile ilgili anlatılan zoogonik efsaneler (Bir annenin çocuklarına sebepsiz yere beddua etmesi sonucu Sak-sok isimli mitolojik kuşlara dönüşen çocukları anlatılması vb. olaylar). 4) Temelinde çeşitli dini inanışları ve büyük zaatlar (Hızır İlyas, Lokman Hekim vb) ile ilişkilendirilen dinî efsaneler. 5) Çeşitli tarihi dönemleri ve şahıslarıyla ilgili bilgiler veren ve Tatar halkının gerçek geçmişini yansıtan tarihi efsaneler (Büyük Bulgar ili, onun başkentleri, hanları, hanbikeleri, emirleri, seyitleri, İslam dininin Bulgar ilinde kabulü, İslam sahabeleri, Aksak Timur tarafından Bulgar ilinin tahrip edilmesi, Kazan şehrinin kurulması, Kazan'ın Korkunç İvan tarafından işgal edilmesi, Süyümbike'nin acı kederi, halkın yüzyıllar boyunca millî bağımsızlık mücadeleleri vb.). 6) Daha çok çeşitli canlıların, hayvanların, coğrafi

yerlerin ortaya çıkışını anlatan ve yer isimleriyle ilgili toponomik menkıbeler. 7) Herhangi bir şahsın hayatıyla ilgili hayat-maişet menkıbeleri (Bakirov, 2008: 142-145).

1552 yılında Kazan'ın ele geçirilmesiyle Kazan halkı Rus egemenliğine yavaş yavaş boyun eğmeye başlar. Bu bölgelerde yaşayan Türk halklarının folkloru üzerine çalışmalar 19. yüzyıldan itibaren hız kazanmaya başladı. Özellikle Çarlık döneminin sona erip Sovyet döneminin başlamasıyla folklor araştırmalarında yeni bir dönem başlamış, daha önce yayımlanan metinlerin dışında daha kapsamlı metinler de ortaya çıkarılarak birçok dergi, antoloji ve monografik çalışmalarda yayımlanmıştır. Hem Sovyet döneminde hem de Sovyet sonrası dönemde yayımlanan metinler arasında yeni Tatar destan metinleri de yayımlanmıştır (Bayram, 2011: 150). Halk destanları, Tatar halk edebiyatının zengin ve orijinal türüdür. Destanlar, ulusların yazı öncesi çağlarında oluşmuş ve gelişmiş yapılarıdır. O çağlarda hem yaradılış ve dönüşümlere hem de toplumun geçmişine değinen ve onu aydınlatan (Boratav, 1982: 36) Tatar destanları üç gruba ayrılmıştır: 1) Halk destanlarının en eskileri olan, mitolojik fantastik ruhla icat edilen efsanevi-mitolojik destanlar (Tülek-Susulu, Yır Töşlik, Altain, Sain Süme). 2) Kahramanlık destanları (Alpamşa, Ak Köbek, Cik Mergen, Çura Batır). 3) Lirik-Epik ya da aşk destanları (Kuzı Kürpeç bilen Bayan Sılu, Hurluga hem Hemra). 4) Kitabı destanlar (Yusuf Kitabı, Seyfü'l-Mülük, Leylâ ile Mecnun, Tahir ile Zühre, Büz Yigit vs.) (Bakirov, 2008: 197-206; Urmançı, 2007a: 15-16).

Tatar halk edebiyatının türlerinden olan atasözleri ve deyimler; yazıya geçirilmemiş kurallar olarak zamanında kanun, hukuk gibi alanların hepsinin yerini tutar ve halkın manevi zenginliğini, dünya görüşünü, hayatın anlamını teşkil eder. Deyimler, atasözlerine yakındırlar; fakat bir gramer unsuru olarak kullanılırlar:

Taş üstünde taş kalmay.

Altın içinde yüzü.

İki arada, bir turıda kalu.

(Zekiyev ve öte., 2001: 171).

Taş üstünde taş kalmaz.

Altın içinde yüzmek.

İki arada bir derede kalmak

Atasözleri, *İl, halk, vatan, memleket ve yönetim, Tarihi ve zaman, İş-hizmet ve istiharat, Mal-mülk, Edeb-ahlak, Aile ve akrabalık, Edebiyat-sanat, Fen-ilim* gibi türlere ayrılırlar (Bakirov, 2008: 99).

Ay nırını kuyaştan ala.

Kece tekesi türebulırğa yaratır.

Küçlep askan çeçekniñ isi bulmas.

Yırttan ayrılgan ilni yav çabar.

Ay ışığını güneşten alır.

Teke, bey olmak istermiş.

Zorla asılan çiçeğin kokusu
olmaz.

Yurttan ayrılan boyu düşman
basar (Zekiyev ve öte., 2001:

166-168).

Bilmeceler ise daha çok maddi dünya, kişinin çevresini tanınması, insanın zekasını ölçmesi, fikir derinliği, düşünme yeteneği gibi maddi ve manevi dünyayı daha iyi anlama yoluna gitmesine yardımcı olur. Eğitici yönü ağır basan bilmeceler insanların zihinlerini açmaya, daha iyi düşünmeye, çevresini daha iyi anlamaya yardımcı olurlar (Güney, 1971: 166). Ayrıca insan, hayvan, bitki, cansız maddeler, tabiat olayları vb. somut öğelerin yanında akıl, uyku, rüya gibi soyut kavramları da içinde barındırır (Boratav, 1982: 112).

Terezden altın urçık ütken. (Kuyuş nırı).

Pencereden altın iğ geçmiş (Güneş ışığı).

Yastık üstünde yartı kaşık. (Kük hem ay).

Yastık üstünde yarım kaşık (Güneş ve ay).

Saz tübinde sarı inci. (Kum).

Saz dibinde sarı inci. (Kum) (Zekiyev ve öte., 2001: 183).

Atasözü, deyim ve bilmeceler insanın hayatında eskiden beri büyük bir yer tutmuştur ve bugün de halk yaratıcılığının en aktif rolünü üstlenmeye devam etmektedir.

Alkış (dua) ve kargışlar (beddua), konuşmayı renklendiren kısa kalıplardır. Boratav alkış ve kargışları halk edebiyatı türü olarak tanımlamaz. Onlar, konuşmayı süsler, duyguları belirtir ve anlatımı güçlendirir (Boratav, 1982: 125). Bunlar her halkın edebiyatında olduğu gibi Tatar halk edebiyatı türlerinde özellikle efsane, rivayet ve destanlarda birer söz kalıbı olarak karşımıza çıkmaktadır. Günlük dilde kullanılan alkış ve kargışlara örnek şunlardır:

Alla rehmetinde bulsın.

Gumuriñ uzun bulsın.

Aktık küniñ bulgırı.

Kulı kırışsın.

2001: 172-173).

Allah merhamet etsin.

Ömrün uzun olsun.

Son günün olsun.

Eli kurusun (Zekiyev ve öte.,

Her halkın tarihinde olduğu gibi Tatarlar da geçmişte son derece ağır şartlar altında yaşamışlardır. Korkunç depremler, büyük sel baskınları, orman yangınları, sağanak yağışlar, çevredeki orman ve bozkırlarda yaşayan çeşitli devasa yaratıklar, yırtıcılar, açlık ve sıkıntılar insanlar için karmaşık olaylar zincirine dönüşmüştür. İnsanoğlu ise tüm bu sıkıntı ve olaylara karşı koyamaz ve bu tür olayları anlamlandırabilmek için ise kendi dünyalarında ve zihinlerinde mucizeli güçler canlandırmışlardır. Tüm bunlardan da masal türü ortaya çıkmıştır. Masallar, toplumun hayal gücüyle ortaya çıkmış sözlü veriler olup olağanüstülükleriyle de daha çok gerçeğe dayanan halk hikayelerinden ayrılırlar (Güney, 1971: 87). Fakat masalarda sadece olağanüstü olaylar ve kişiler yoktur. Bazı masallar tamamen hayal ürünü olmakla beraber olağanüstü değillerdir (Boratav, 1982: 75).

Tatar halk edebiyatında masallar *Hayvanlar hakkında masallar*, *Tılsımlı masallar* ve *Yaşam (ibretli) masallar* olarak sınıflandırılır. Çevredeki hayvanların kutsallaştırıldığı zamanlarda, hayvan hakkında masalarda da kutsal olarak tasvir edilmişlerdir. Tılsımlı masallar çok eski dönemlerdeki hayatın ağır şartları hafifletmek için ortaya çıkmıştır. Bunların kahraman kadrosu yılan, ejderha, dev gibi tiplerdir. Hayat ve geçim tarzı ile ilgili masallar da 15.-17. yüzyılda ortaya çıkmış; zengin ile fakir, asker ile

padişah, köylü ile ağa gibi sosyal zıtlık motifleri ortaya konmuştur (Bakirov, 2008: 116-135).

Hikayet, latife, mezek gibi adlarla da kullanılan fıkralar, küçük hacimli, nesir ile yazılmış, komik unsurlardan ve epizotlardan oluşan eserlerdir. Bu kelime Tatarlar halk edebiyatında *mezek* olarak geçmektedir. Tatar halk edebiyatında mezekler (fıkralar) konularına göre ikiye ayrılırlar: 1) İçtimaî-sosyal içerikli mezekler. 2) Yaşam-deneyim ile ilgili mezekler (Bakirov, 2008: 151-154). Fıkralarda Tatar halkının hazır cevaplılığını, neşeli, usta ve nükteli dilliliği görülmektedir. Halkın günlük yorgunluklarını ya da facialı dönemlerinin tam karşısında bulunan fıkralar her türlü kusur ve yanlışlıklara karşı gülümsemeyi sağlar. 20 yüzyılda Tatarları sarsan facialı olaylar bile fıkra türünün konusunu değiştirememiştir ve halkın her zaman hür ve saflığını ifade etmiştir (Zekiyev ve öte., 2001: 65).

Münacaatlar, insanoğlu hayatının sıkıntılarını ve zorluklarını anlatır ve bu durumun hafiflemesi için kendi ilahlarına başvurur ve O'ndan yardım ister. İşte bu kişilerin yakarışları, hacimli malzemeler olan münacat türünü ortaya çıkarır. Münacatlar, ananın çocukları için kaygılanması, onlarla vedalaşması, istişare etmesi, ananın veya çocuğun şahsi hayatındaki felaketlerinden bahseder. Bakirov eserinde münacatı konularına göre yedi sınıfa ayırır: 1) Dini münacatlar. 2) Müzmin- Müslümanın yaşamındaki yeri ve yaşama dair felsefi münacatlar. 3) Doğduğu yerden, yakınlarından ayrılıp savaşa gitmesini tasvir eden münacatlar. 4) Yalnız analarının yakarışlarını anlatan münacatlar. 5) Yetim çocuğun gözyaşları ve halini yansıtan münacatlar. 6) Yaşlılık hakkındaki münacatlar. 7) Ölüm ve ölümsüzlük hayalleri hakkındaki münacatlar (Bakirov, 2008: 306).

Beyitler de Tatar halk edebiyatının önemli türlerinden birini teşkil eder. Bireyin ayrı kaldığı zamanlardaki kederinin anlatılmasının yanı sıra halkın ve ülkenin yaşadığı felaketlerle de ilgilidir. Tatar halkının tarihi, facialarla dolu olduğu için, beyitlerin de ortaya çıkışları tam da bu felaketlerin yaşandığı çağa rastlar. Moğolların Bulgar topraklarını işgal etmesi, Aksak Timur'un Bulgar şehirlerine saldırarak yakıp yıkması, Rusların bitmek bilmeyen akınları, Tatar halkının yarım asırlık mücadeleleri, 1552 yılında da Kazan'ın Rusların eline geçmesi, Orta İdil'in tamamen işgali halkın zorla

Hristiyanlaştırılması, Tatar halkının milli varlığını, dilinin, tarihinin edebiyatının yok edilmeye çalışılması gibi hadiseler beyitlerde dile getirilmiştir. Bunların yanında insanların kendi yaşamında çektiği sıkıntılar (bir insanın ani ölümü, suda boğulma, kaza, yangın vb.) beyitlerde yerini almıştır (Zekiyev ve öte., 2001: 68).

Beyitlerin olduğu gibi türkülerin de Tatar halk edebiyatında önemli bir yeri vardır. Türküler, halkın ve şahsın ruhî dünyasını, fikirlerini ve içinden geçirdikleri şeyleri anlatır ve dört grupta incelenir: Örf-adet türküleri, lirik türküler, tarihî türküler ve oyun-dans türküleri (Bakirov, 2008: 160). Tarihî türkülerin çoğu tarihî şahıslar ve bunların hayatında meydana gelen olaylar anlatılır. Beyitlerden farklı olarak tarihî türkülerde kahramanlık, mücadele etme düşünceleri vardır. Bulgar İlinin Kızları, Suvar Kişileri Türküleri, Şehr-i Kaşan, Süyümbike Gidedurur, Esir Süyümbike'nin Türküsü gibi türküler, gerçek yerleri, şahısları ve olayları anlatan tarihî türkülere örnektirler. Tatar halkı kendi memleketine özlemi, yaşadığı köyü, bu yerlerin etrafındaki göller ve ormanları lirik türkülerde kendini göstermiştir (Yemli Agıydil Buyları-Güzel Agıydil Boyları, Tugan Cirler Kaldı Yırakta-Memleket Kaldı Uzakta vb.). Kimi Tatar halkı facialı dönemlerinde öldürülmüş, kimileri memleketlerinden sürülmüş ve esir düşmüş, kimileri yetim ve dul kamıştır. İşte tüm bu olaylardan derinden etkilenen halkın acılı duyguları lirik türkülerde dile getirilmiştir (Biz Küresin Kim Kürsin-Bizim Çektiğimizi Kim Çeker, İç Kineyim Yana Yalkınlanıp-İçim Yanar Alevlenip) (Zekiyev ve öte., 2001: 395-397).

1. BÖLÜM

EFSANE- RİVAYETLERDE TATAR-BULGAR İLİŞKİSİ

1.1. Tatar-Bulgar Meselesine Genel Bir Bakış

Tatarların kökleri İdil-Ural civarıyla bağlanmıştır. İdil-Ural bölgesinde eski dönemlerde İran-Osetinler yaşadığından Türklerin buraya daha sonraki dönemlerde geldikleri düşünülmüştür. Aslında bu durum Batılıların genel olarak Türklerin yaşadığı birçok bölge ile ilgili temel bakış açılarından birini göstermektedir. Bugün Türk olarak adlandırdığımız boylar birçok defa aslında Türk olmayan ancak Türklerin bu bölgelere gelişiyle birlikte Türkleşmiş kitleler olarak düşünülmektedir. Bu düşünceden dolayı da bir Türkleşme problemi ortaya çıkmıştır. Bu bölgeye Türklerin gelmesini bazı araştırmacılar farklı dönemlere bağlamışlardır:

1. Doğu Avrupa'nın Türkleşmeye başlaması 4. yüzyıla bağlanır. Hunlar, Aşağı İdil ve Don boylarından başka Orta-İdil ve Ural boylarına da yerleşmişlerdir.

2. Hunlar 4. yüzyılda Orta İdil-Çulman boylarına gelememişler ve burada sadece Osetin ve Fin-Ugorlar bulunmuşlardır. İlk Türkler buralarda Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi boylarında yaşayıp dağılan Büyük Bulgar devletinden 7. yüzyılın sonunda ve 8. yüzyılın başında Bulgarlar buraya gelerek bugünkü Tatarların İdil-Ural'daki ilk köklerini oluşturmuşlardır.

3. Bulgarlar buraya 7.-8. yüzyıllar arasında gelmişler; fakat onlar Tatarların köklerini değil Çuvaşların köklerini oluşturmuşlardır. Bugünkü Tatarların ilk kökleri olan Tatarlar, 13. yüzyılın başında Moğol akınlarıyla gelmişlerdir.

4. Tatarların dil ve kavim kökü 14. yüzyıldan başlar. Orta Asya'dan gelen Tatarlar ve Bulgarlar Tatarların esas kökünü teşkil etmez. Asırlarca beraber yaşarken bunlar birbirlerine karışır ve sonunda Orta Asya'dan gelen Tatarlar, yerli Bulgarları Çuvaş dilinden normal Türk diline geçirir ve 1361'de kendileri de Orta Asya diyalektini unutup Ural İdil Türkçesinde konuşmaya başlar. Bundan sonra Bulgar Tatarlaşır. Böylece bugünkü

Tatarların Tatar şeklindeki kavim adı bu devirde yerleşerek o devirden itibaren *Tatar* diye adlandırılırlar.

5. Çulman-Ak İdil boylarında 7.-8. yüzyıllarda Büyük Macaristan hüküm sürmüştü ve bu devlet içerisinde veya yakınlarında Tatarların Türk dedeleri bulunmuştur (Zekiyev ve öte., 2001: 18-19).

Çağdaş Tatarları tanımlamak için ise üç etnonim kullanılmıştır: Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları ve Bulgar-Tatarlar. Tatarların Kırım ve Dobruca isimleri yaşadıkları yerlerden gelmiştir. Bulgar-Tatarlar ise asıl Bulgarlarla ilgisi olanlara denmiştir. Bundan başka bazı bilim adamları bunun yerine yaşadıkları bölgeyi yansıtan başka etnonimler önermişlerdir: Kazan Tatarları, İdil-Ural Tatarları, İdil (Volga) Tatarları vb. Bunların hiçbiri tüm Bulgar-Tatarları kapsamadığını düşünen bilim adamları 19. yüzyılda Bulgar-Tatar etnonimini bulmuşlardır. Bu fikri ortaya atan isimlerden birisi 17. yüzyılda yaşayan Alman bilim adamı Adam Oleariy'dir. İdil bölgesini ziyaret eden Oleariy, burada yaşayan Türk halkına Bulgar-Tatarları demiştir. Bu etnonimin kullanımı daha da yaygınlaşmaya başlamıştır. Bazı araştırmacılar tek büyük Tatar halkı hakkında fikir verebildiği için Tatar etnoniminin tanımsız kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca Tatarlara Bulgar-Tatar etnonimi ile hitap edilmesi durumunda, zamanla, bunun Tatarlar kısmının düşüreceğini ve Tatar etnonimini kaybederek halkı adlandırmak için sadece eski Bulgar etnoniminin kullanılacağından halkın eski büyüklüğünü göstermek için kullanılan *Tatar* etnoniminin kaybedileceğinden korkmuşlardır. Mirfatih Zekiyev Bulgar-Tatar etnonimini şu şekilde tanımlamıştır:

Bolgar-Tatarlar: Astrahan, Kazan, Kasım, Nijniy Novgorod, Sibirya, Litvanya, Orenburg Tatarlarına deniyor, çünkü hepsi Bolgar Devleti içinde veya hakimiyeti altında kalan ve ortak Bolgar etnonimi ile adlandırılan yerli Türk kabileleri oluyorlar. Ancak, XIII. yüzyılın sonunda ve XIX. Yüzyılın başında, onlar Tatar etnonimini kullanmaya başlamışlardır. Ondan dolayı, Bolgar-Tatarlara, ancak XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başından itibaren Tatar dememiz mümkündür. Ondan önce de onlara Bolgar ve tüm bu süre içinde de Bolgar-Tatarlar denmiştir.

Fakat Bulgar-Tatarlar, Kırım ve Dobruca Tatarlarının hepsi Türk-Tatar olarak adlandırıldığı için Bulgar-Tatar etnoniminin günümüzde kullanılmadığını belirten Zekiyev, bu etnoniminin çağdaş Tatarları, eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Tartarlar ve Ordu Tatarlarından ayrı tuttuğunu söyler. Ayrıca Bulgar-Tatar etnoniminin anlamına Bulgar atalarının öncesi olan Suvar, Biar (Biler/Biger), Kaşan (Kasan), As, Kasar (Hazar), Alan, Akatsir, Majgar, Pardı, Kangerleri de katar. Böylece Bulgar-Tatar etnonimi, çağdaş İdil-Ural, Batı Sibirya ve Litvanya Tatarlarını birleştirmiş ve bu Tatarları eski Tatar, Moğol-Tatar, Ordu Tatarı, Tartar, Kırım ve Dobruca Tatarlarından ayrı tutmuştur (Zekiyev, 2002: 758-760).

Bulgar-Tatar teorisinin doğruluğunu ispatlayan çalışmalar da bulunmaktadır. T. Davletşin "Tatarların ana kitlesi, eski İdil Bulgarlarının torunlarıdır" diyerek bu teoriye destek vermiştir. A. H. Halikov, arkeolojik incelemeleri sonucunda bulgularını *Tatar halkının kilép çığışı (Tatar Halkının Kökeni)* adlı çalışmasında gösterdi. Arkeolog R. S. Bahautdinov, A. V. Bogaçyev ve S. E. Zubov gibi araştırmacılar birçok arkeolojik malzemeleri inceledikten sonra İdil-Kama Tatarlarının tarihi ritimlerinde pro-Bulgarların yer aldıkları sonucuna ulaşmışlardır. Bulgar-Tatar teorisini savunan tarihçiler arasında ise Z. I. Gilmanov, S. H. Alişev, R. G. Fahrutdinov, G. L. Fayzrahmanov gibi isimler de vardır. Bunlar eserlerini İdil Tatarlarının Bulgar kökenli oldukları tezini esas alarak yazmışlardır. F. Ş. Huzin ve G.M. Davletşin de Bulgar-Tatar teorisini savunanlar arasındadırlar. D. K. Sabirov ve Ya. Ş. Şarapov 2000 yılında yayınladıkları *Tataristan Tarihi* adlı üniversite ders kitabında Tatar etnogenezini Bulgar-Tatar teorisini esas alarak savunmuşlardır. A. Muhammediyev, eski Hazar ve Bulgar-Tatar sikkelerini inceleyerek Bulgar-Tatar teorisini ispatlamaya gitmiştir. N. İ. Borovyev, G. M. Hisamutdinov, R. G. Muhammedova, Yu. G. Muhammetşin, R. G. Kaşafutdinov, N. A. Halikov, R. F. Urazmanova, R. N. Musina ve S. V. Suslova da Bulgar-Tatar teorisi taraftarıdırlar. G. V. Yusupov *Bulgar-Tatar Epigrafikasına Giriş (Vvedniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafika)* adlı eseriyle yine Bulgar-Tatar teorisine destek veren isimdir (Zekiyev, 2007: 263-265).

Muhabay Engin, Ferit Agi, Ali Akış ve Nadir Devlet de *Kazak ve Tatar Türkleri* adlı ortak çalışmalarında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarların menşei hakkındaki üç teoriden bahsederler ve Harezmi'ye gelen ilk Tatarların Cengiz'in orduları tarafından buralara sürüldüklerini, bu Moğollarla birlikte çok sayıda Türklerin de göç ettiğini, Deşt-i Kıpçak'ta bulunan çeşitli Türk boyları, İdil (Volga) Bulgarlarının kalıntıları, çeşitli Fin kavimleri ve Moğollardan karışmış olan bu halk topluluğuna *Tatar* adı verildiğini belirtirler (Engin ve öte., 1976: 130-134).

Azade-Ayşe Rorlich'in *Volga Tatarları* adlı eseri, Tatar-Tatar teorisine ters düşecek şekilde derin araştırmalar sonucunda ortaya koyduğu malzemeler ile Bulgar-Tatar teorisine destek verici bir çalışmadır. Öyle ki Kazan Tatarlarının kökeni ile ilgili ortaya çıkan iki temel düşünce vardı: Kıpçak ve Bulgar. Kıpçak tezinin taraftarları Kazan Tatarlarının Altın Ordu Tatarlarının doğrudan torunları olduğunu savunuyorlardı (Rorlich, 2000: 33) ki bu Tatar-Tatar teorisinin temelini teşkil ediyordu. Tatar-Tatar teorisini savunan Zeki Velidi Togan'a göre, Kazan Tatarları temelde Kıpçak Türklerine dayanır (Togan, 1981: 66). Bulgar devleti bünyesinde İslam dinini kabul etmiş bulunan Bulgarlar *Kazan Tatarları* adıyla anılmışlardır (Togan, 1981: 133). Moğol istilasından önce Kıpçaklar, İdil-Bulgar Devleti'ne gelerek Bulgar ordusuna kayıt olmuş veya yerleşik hayata geçerek tarımla meşgul olmuşlardır. Altın Ordu Devleti bünyesinde ise 50 bin Moğol-Tatar ailesi bulunmakta idi. Göç nedeniyle nüfus bakımından sayıları azalan Moğol-Tatarlar 13. yüzyıl sonlarına doğru Kıpçaklarla karışarak etnik özelliklerini kaybetmişlerdir. Kıpçaklar daha sonra *Tatar* adıyla anılmaya başlamasından dolayı İdil Bulgarları arasından Kıpçak-Tatarlar ortaya çıkmıştır (Arık, 2005: 13).

Tatar-Tatar teorisi sağlam temellere oturtulmadığı ve bu teori ile ilgili çalışmalar da yetersiz olduğundan Bulgar-Tatar teorisi kadar uzun soluklu olamamıştır.

1.2. Tatar Efsane ve Rivayetlerde Şahıs Kadrosu

Menkıbelerin (rivayetlerin) ya da destanların şahıs kadroları türlerine göre değişiklik arz etmektedir. Epik destan geleneğinde (ki biz bunları menkıbelerde veyahut başka halk edebiyatı türlerinde de görebilmekteyiz) topluma model olarak sunulan tiplerin başında başkahraman olarak *Alp tipi*, *Bilge Devlet Adamı tipi*, *Kadın tipleri* ve *Hayvan tipleri* gösterilir. Bu başkahraman tiplerinin yanında destan kahramanlarının düşmanları, destan kahramanlarının yoldaşları da destan üzerinde durulması gereken tipler olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanlarda, yapılan seferler sırasında destan kahramanlarının kahramanlıkları ortaya çıkmakta ve onların ne büyük yapılamayanı yapacak, başarılamayanı başaracak kahraman oldukları işlenmektedir (Çobanoğlu, 2003: 98). Yukarıda da söylendiği gibi destanlardaki başkahramanlar, onların düşmanları ve yardımcıları gibi tipler menkıbe ve efsanelerde de karşımıza çıkmaktadır. Belki bu tipler destanlardaki gibi çok kuvvetli bir şekilde anlatılıp öne çıkarılamazlar; fakat kavmin ya da halkın tarihiyle, coğrafyasıyla vb.leriyle ilişkilendirildiğinde buradaki kahramanların mücadelelerini ve yaptıkları işler ile ön plana çıktıklarını görebilmekteyiz.

Kahramanlık ve ona ait değerler içinde yaşadıkları toplumsal yapının beklediği değerlerle birlikte sözlü kültür ortamında meydana getirilen sözlü edebiyatın genel ve temel bir özelliği olarak tiplerin karakterlerinden ziyade, bir insanın belli bir takım özelliklerinin diğerlerinden farklılaştırılıp ön plana çıkarılmasıyla tipleştirme veya tipler anlatılarda yer alır (Çobanoğlu, 2003: 98).

1.2.1. Alperen Tipi (Baş Kahraman) ve Düşmanları

Türk epik destan geleneğinde örnek tip *alperen tipidir*. Alperen tipi, Türk epik destan geleneğini baştan sona bütünleyen en önemli unsurlarından birincisidir denilebilir. Fakat destan tasniflerinin bir çoğunda M. F. Köprülü'den bu yana egemen olan *İslam öncesi* ve *İslam sonrası* şeklinde sınıflandırılmış ve tek tip olan *alp* ve *alperen* şeklinde iki ayrı terim ortaya koyulmuştur. Buna göre *alp* cesur, yiğit, düşmana ve dünyaya buyruk olmaya çalışan insan olarak düşünülür ve tamamen dışa dönük bir insan profili çizilir. *Alperen* ise, alpin bu vasıflarının yanı sıra kendi içine dönük

ve kendini aşarak daha yüksek idealler ülküler uğruna mücadele ederek kendini feda eden Müslüman bir tip olarak düşünülmüş ve bu dönüşüm Türklerin büyük bir çoğunluğunun İslamiyeti kabul etmelerinin bir sonucu olarak İslam medeniyeti dairesine girmeleriyle açıklanmıştır. Gerek *alp* tipinin gerekse *alperen* tiplerinin savaştıkları insan ve diğer varlıkların cesaret ve güçleri bakımından kahramanlardan aşağı değillerdir. Onlar da sıradan insan değillerdir; fakat istedik olmayan değerleri taşımaları nedeniyle anlatılarda *karşı kahraman* durumundadırlar. Bundan dolayı istedik vasfı veya idealliği ortaya çıkarılan olumlu tip *alperen* olmuştur (Çobanoğlu, 2003: 99-101).

Türk, Alp ve Oğuz:

Tatarların halk edebiyatında yer alan *Bulgar Şehrinin Kurulması* rivayetinde kahramanların dini motifleriyle karşılaşmaktayız. Yafes'in oğullarından *Türk, Alp* ve *Oğuz* kardeşlerdir. Kahramanların fizikî özelliklerinin anlatımları çok kısa olmakla beraber uzun ve yakışıklıdırlar. Bu kahramanlardan Alp'in küçük dağları devirecek kadar kuvvetli oluşu ve tek eliyle atları ve sığırları kaldıracabilmesiyle onun olağanüstü güce sahip olduğunun bir göstergesidir (1).*

Bulgar ve Bortas:

Alp'in oğullarıdır. Bu çocukların fiziksel özellikleri de babaları gibi kuvvetli olarak tasvir edilmiştir. Rivayette geçen Bulgar ve Bortas isimleri, Tatarların kökeni olarak kabul ettiği Bulgar Türklerinin yaşadığı yerler ve o yerlerin halklarıdır.

Büyük Gövdeli İnsan:

Tatar efsane ve rivayetlerinde geçen iri cüsseli dev alp hakkında bilgi verir (3). Bulgar alpin olağanüstü özellikleri ve kutsallığının benzeri İbn Fadlan'ın eserlerinde de görülmektedir. Alpin bakışı bile erkek çocuğunu öldürebilir, hamile kadının zamanından önce doğum yapmasına neden olabilir. Ye'cüc ve Me'cüc soyundan olan ve kuzeyden nehir yoluyla gelen bu alp, dev gövdeli, çok güçlü ve olağanüstü yeteneklere sahip birisiydi. Bunun için alp, yüksek bir ağaca güçlü zincirle asılmış ve burada da

* Cümlelerin sonunda gösterilen rakamlar ele alınan efsane ve rivayetlerin özetidir. Atıftabulunan efsane ve rivayetlerin tamamı çalışmanın sonunda Ek'teki *Metinler* kısmında verilmiştir.

ölmüştür. Fadlan ise sadece bu devin iskeletlerini görmüştür (Fadlan, 1975: 58-60).

Bulgar topraklarında bulunan bu iskeletten bahseden diğer isim ise el-Gırnatî'dir; fakat el-Gırnatî'nin eserindeki alp daha gerçekçi bahadır nitelikleri taşımaktadır:

Bulgar hanı at arabasıyla savaşa yanında aldığı yemeyi onun için hazırlamıştır. Kaskı ise büyük kazan biçimindeki demirden yapılmıştır. Bu adam kuvvetli bir erkeğin kaldıramadığı güçlü meşe ağacından yapılan büyük batonla savaşımıştır ki bu baton onun ellerinde bizim elimizdeki sopa gibi gözükyordu (Davletşin, 2013: 94).

Ahd-i Atîk'e göre Magog, Nûh'un oğlu Yâfes'in yedi çocuğundan biri veya bu nesilden gelenlerin yaşadığı ülkenin adı, Gog ise Meşek ve Tubal'ın kralı ya da Magog ülkesinin halkıdır. Ahd-i Atîk'te Gog Yahudilere musallat olan, onların mallarını yağmalayan, çocuklarını öldüren bir topluluk şeklinde nitelendirilir. Ahd-i Cedîd'e göre Gog ve Magog, kutsal şehri işgal etmek üzere İblîs'in kendileriyle işbirliği yapacağı bir topluluktur. Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın verdiği bilgiler de vardır. Bu bilgilere göre, milâttan önce 600 yıllarında bugünkü Moğolistan topraklarında yaşayan ve kendilerine Mongol denilen bu topluluğun adı *mongog* veya *monçuktan* gelir, bu da Me'cüc kelimesine çok yakındır. Gog Magog kıssasının Kitâb-ı Mukaddes'te yalnızca gelecekle irtibatlandırılmasına karşılık Kur'an'da bahsedilen Ye'cüc ve Me'cüc biri geçmişte ortaya çıkmış, diğeri gelecekte ortaya çıkacak olaylarla ilişkili olarak iki defa zikredilmiştir. Kehf sûresinde Ye'cüc ve Me'cüc'den zaman ve mekân belirtilmeden geçmişte yaşamış bir topluluk şeklinde söz edilmekte, onların etrafa zarar verdikleri ve Zülkarneyn'in yaptırdığı büyük sed sayesinde engellendikleri bildirilmektedir. Ye'cüc ve Me'cüc çevreye yayılıp zarar veren, yakıp yıkan toplulukların bir tasviridir; Kur'an, geçmişte olduğu gibi gelecekte de bu niteliği taşıyan toplulukların ortaya çıkacağını haber vermektedir. Ye'cüc ve Me'cüc konusuna tarih, tefsir, kelâm ve hadis şerhi kitaplarında da yer verilir. Bazı rivayetlerde bunlar geniş yüzlü, kırmızı

tenli, küçük gözlü, basık burunlu diye nitelendirilir. Onların Türk soyuna mensup buldukları söylenmiştir (Çelebi, 2013: 373-375).

El-Kazvîni'ye göre Ye'cûc ve Me'cûc, Yâsef bin. Nuh'un oğulları Türklerden büyük iki kabiledir. Bunlar yedinci iklimin doğusunda otururlar (Şeşen, 1985: 152).

Yakut el-Hamavî'nin Mu'cem el-büldân'da ise Ye'cûc ve Me'cûc 22 kabiledir. Türkler ise bu 22 kabileden birisidir (Şeşen, 1985: 140).

Şeşen Ye'cûc ve Me'cûc hakkında şunlar söyler:

Kur'an ve Tevrat'ta da geçen kavmin kimler olduğu ve yurdu hakkında çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Hâdislere ve ilk İslâm kaynaklarına göre, bu kavim Türkler ve Moğollardır. Hâdislerde bu kavme dair verilen fizyonomi Türk - Moğol fizyonomisinden başka bir şey değildir. Türkler müslüman olmaya başladıktan sonra, Ye'cûc ve Me'cûc hakkındaki telâkkiler değişmiştir. Bundan sonra, Ye'cûc ve Me'cûc İslâvların kuzeyinde yaşayan İskandinavyalılardır. Eski Araplar tarafından Ye'cûc ve Me'cûc'ün küçük boylu, yassı burunlu, yuvarlak yüzlü kavimlere benzetilmesine mukabil, kuzey menşe'li rivâyetlerde bu kavim uzun boylu, mavi gözlü, sarışın İskandinavyalılara benzetilmektedir. Arap ve İran menşe'li rivâyetlerde bu kavimin bir seddin arkasında yaşadığı, kuzey menşeli rivâyetlerde ise, bir adada yaşadığı ve balıkla geçindiği belirtilmektedir. Bulgar ülkesindeki insan azmanının Ye'cûc ve Me'cûc'den olduğuna inanılması bu telâkkiye bağlanmalıdır. Ebû Hâmid el-Endelüsî, de Bulgar ülkesinde Âd kavminden bir dev gördüğünü söyler.

Ye'cûc ve Me'cûc seddi hakkındaki kanaatler de aynı şekilde değişmektedir. Bazıları bu seddi Derbend, bazıları Demirkapı, bazıları ise Çin seddi şeklinde tefsir etmektedir. Menşei Tevrat olan bu telâkkinin Sakalar hükümdarı Gök ile alâkalı olmasına bakarak bahsedilen seddin Derbend olduğu söylenebilir (Fadlan, 1975: 59).

Ergenekon efsanesinde bu kavim Türkler'e benzetilmiştir. Yahudi ve Hristiyanlar, Ye'cûc ve Me'cûc kavminin geldikten sonra kıyametin kopacağına inanmışlardır. Asırlarca bu kavmin gelmesini bekleyen halk en nihayetinde Orta Asya'dan gelen her Türk kavmini, Ye'cûc ve Me'cûc kavmi

sanmışlardır. Hunların bu halkın üzerine gelişi Ye'cüc ile Me'cüc kavminin gelişi gibi olmuştur (Ögel, 1993: 70).

Bulgar Pehlivanı:

Eski halklarda dev, karanlığın temsilcisi ve insan kılığına girmiş şeytanî bir varlıktır. Türk destanlarında ve rivayetlerinde devler çoğunlukla *40 arşın boylu* şeklinde tanıtılır. Ejderha, Türkler'e çok eski zamanlarda Çin'den gelen motif olmuştur. Rivayette geçen Bulgar pehlivanı, Âd kavmindendir. Bu dev cüsseli pehlivan padişahın hizmetinden olan kişidir. Fiziki özelliği ve mensup olduğu kavim bakımından her ne kadar Ye'cüc ve Me'cüc'e benzetilse de bu dev cüsseli kişi mizacı ve yaptığı işler bakımından olumlu özellikler taşımaktadır (4). Bulgar pehlivanının bu şekilde tanıtılması Tatar halkının o zamanlar ne kadar güçlü olduğunun göstergesi olabilir. El-Gırnafî, dev alplerin Bulgarlar tarafından yüceltildiklerini, Türklerin ise ona saygı duyduğunu ve onu karşısına doğru yürürken gördükleri zaman "Tanrımız bize öfkelenmiştir" sözüyle hemen oradan uzaklaştıklarını söyler (Davletşin, 2013: 46). Aynı şekilde bu dev cüsseli kişiler başka rivayetlerde de kendini göstermektedir.

Defgıy:

Bulgar'da Âd halkından olan dev bir alptir. O, koltuğunun altına küçük bir çocuğu sıkıştırmış insan gibi, atını koltuğunun altına sıkıştıırıp durması onun çok güçlü olduğunu göstermektedir. Bazen bu ülkede savaş çıktığında elinde sopa tutuyormuş gibi, büyümüş bir meşe ağacını yolup, onunla savaşmış. Görüntüsü ne kadar korkutucu olsa da çok hürmetli bir kişidir. Bir de onun bir kız kardeşi vardır. O da Defgıy gibi çok güçlü dev bir alptir. O kadar iri cüsselidir ki Bulgar şehrindeki hiçbir hamama sığamaz (5).

El-Gırnafî bu dev şahsı tanıdığını söyler; fakat bu dev alpi tanıtırken kız kardeşinin özelliklerini birleştirerek ve onun adının Danki olduğunu belirterek anlatır:

Ben Bulgar'dan 530 (1135/36) yılında boyu yedi dirsekten fazla olan ve adı Danki olan bir adam gördüm. Bu adam bir insanın küçük kuzuyu kol altına alırcasına atı kol altına alırdı. Bu adam, at bacağını eliyle kıracak ve diğer insanların yeşilliği kopardığı gibi atın etiile damarlarını koparacak

güce sahipti... Bulgar'da bir hamamın dışında onun girebileceği hamam yoktu, o da bu hamama giderdi. Bu insan Adem oğullarından en acayip olanıydı, ona benzer birini hiç görmemiştim (Davletşin, 2013: 94).

Tatar efsanelerinde bu dev cüsseli alpler mücadele zamanında halkla savaşa katılır ve onlarla düşmana karşı direnirlerdi. Bir efsanede Bulgarlar İslamiyeti Hazar hükümdarından izinsiz kabul ettikleri için Hazar hükümdarı tarafından saldırıya uğrarlar. Bulgarlar aniden çıkan atlı alplerin sayesinde bu mücadeleyi kazanırlar (2).

El-Gırnatî, Bulgar Pehlivanı ve Defgıy ile onun kız kardeşi gibi alplere karşı korkuyu ve aynı zamanda da ona karşı saygıyı anlatmaktadır. Alpin iyiliksever, barışsever, merhametli ve mütevazî olduğunu da söylemektedir (Davletşin, 2013: 94-95).

Defgıy ve onun kız kardeşinin fiziki özellikleri ve güçleri yine olağanüstü bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu kişilerin Ye'cüc ve Me'cüc kavminden farklı olduğu, o dönemlerde Tatar halkının düşmanlarına karşı olan mücadelelerin çetin geçtiğini ve bu dev cüsseli kişilerin bir güç simgesi olması bakımından halkın yanında olup onlara yardım ettiği gözlemlenmiştir.

Defgıy'ın kız kardeşi gibi alp kadınlar eski Yunan müelliflerinin derleme eserlerinde de bulunur. Bu kadınlar, Küçük Asya, Kuzey Kafkasya, Azak Denizi kıyıları, Aşağı İdil boyu ve Güney Ural boyunda yaşamakta ve onların etnik kökeni İskit, Savramat ile Sarmatlara bağlanmaktadır. Ebu el-Bekrî savaşı kadınların yaşadığı şehrin Rusların batısındaki bir yerde bulunduğunu yazar. El-İdrisî, Kuzey Okyanusu'nda Amazon adası olarak adlandırılan ve birinde sadece erkeklerin, diğerinde ise sadece kadınların yaşadığı iki adadan bahseder. Zekeriya el-Kazvinî de kadınlar şehrinin, Batı Denizi'ndeki bir adada bulunduğunu söyler. Bu dev kadınlar erkeklerle eşit olarak atlara biner, savaşa katılır ve kabile ile klan için önemli konuların çözülmesine katkıda bulduklarını söyler (Davletşin, 2013: 102).

Hazar Padişahı:

Bulgar ülkesine Buhara'dan Müslüman tüccarlarından biri gelip padişah ve karısının hastalıklarını iyileştirince buradaki halk İslam dinini kabul eder.

Halkın bu dini kabul etmesi üzerine Hazar Padişahı Bulgarlarla savaşır ve yenilir. Bu yenilgiden sonra Hazar padişahı İslam dinini kabul eder. Düşman olarak karşımıza çıkan Hazar Padişahı'nın Bulgarlar için büyük tehlike olarak görülmediği, onun İslam dinini kabul edip onlarla barış yapmasından anlaşılmaktadır (2).

Aksak Timur

Bir gözü kör, bir kolu çolak, bir ayağı aksak olarak dünyaya gelen ve bu özelliklerinden dolayı da lakabı ile birlikte adı Aksak Timur olan bu kişi, zengin birisinin yanında çoban olarak çalışır. Yaptığı birçok zorbalıkların sonucunda Fan şehrine padişah olur ve İstanbul şehrini kuşatır (12). Astrahan şehrini aldıktan sonra Bulgar şehrine gelir ve burayı yakıp yıkar. Aksak Timur'un yıkıcılığı burada bitmemektedir. Biler şehrine gelir ve burayı da kuşatır. Efsanede Aksak Timur'un halkı kırması bu şehrin halkı tarafından haklı karşılanır. Onlara göre kendilerinin günahlarının çok olduğu için Allah onlara bu belayı vermiştir (13). Aynı neden diğer bir efsanede de geçmektedir. Bulgar halkı günah ve fitne peşinde oldukları ve Allah'a isyan ettikleri için Aksak Timur burayı yakıp yıkmıştır (14). Aksak Timur, bu yerleri yakıp yıkarak halkın kanını içerek bayram etmiştir (29). Aksak Timur çok güçlüdür. O, tek eliyle büyük bir atı kulağından tutup atar (12).

Korkunç İvan:

Dört yaşında Rus çarı olan İvan, yaşı küçük olduğundan tahta annesi çıkmış ve vekil olarak ülkeyi yönetmiştir. İvan, kan dökücü, hesapsız ve gaddar bir kişiliğe sahipti. 50 yıllık çar deneyiminde Kazan ve Astrahan Devletleri'ne son vermiştir (Mercanî, 2008: 82). 1551 yılında Kazan şehrinde Zöye Kalesi'ni kuran Korkunç İvan, Kazan şehrinin güzelliğine hayran kalıp burayı almak ister ve oraya askerlerini yollar. Halkı kırdıktan sonra istediğini alır (40, 42). Başka bir efsanede de İvan Grozny'yın kurnazlığından bahsedilir. Kazan şehrini Süyümbike'den almak isteyen Korkunç İvan onunla bir anlaşmaya varır. Süyümbike bu anlaşmayla ona öküz derisi kadar yer verir; fakat İvan kurnazlığını göstererek bir öküz getirip keser ve derisini yüzüp alır. O deriden incecik ipler elde edip o ipleri birbirine ekledikten sonra uzun bir bağ yapar ve o bağ ile büyük bir meydanın etrafını çevirir (43).

Şeytan:

Kahramanların arasına giren insan dışı varlık olarak şeytan karşımıza çıkmaktadır ve bu varlık üç kardeşin aralarını bozmaktadır (1).

Bazı efsane ve rivayetlerdeki kahramanların düşmanları gerçek insanlardan ziyade mitolojik özellikler taşıyan hayvanlardır. Düşmanların bu özellikleri, efsaneleri masal türüne yaklaştırmaktadır:

İştirek:

Mercen ilinin bahadırıdır. Biler'e gelen düşmanlarla arkadaşlarıyla birlikte mücadeleye girer. İştirek ve üç arkadaşı savaşarak Hocalar dağına çıkarlar. Bunlar dağın başında yemin ederek kanlarının son damlasına kadar düşmanlarla savaşır ve savaşta şehit olurlar (19).

Yukarıda bahsedilen dev alpler, bize, Tatar Türklerinin mitolojik dünyasını da göstermesine yardımcı olurlar. Bu varlıklar, fizikî özellikleri ve yaptıkları işlerle Tatar Türklerinin dinî inançlarını da göstermektedir. Ayrıca, efsane ve rivayetlerde kahramanların verdiği mücadelede karşılına birçok düşman çıkmıştır. Kahramanların bu mücadelelerinde sadece insan olan düşmanlarla değil, bazı efsane ve rivayetlerde mitolojik olağanüstü varlıklarla da mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bu düşmanlar zaman zaman tarihi gerçek şahsiyetler üzerine de kurulmuştur. İdil-Ural bölgesinde Bulgar Devleti'nin ortadan kalkmasına neden olan Moğol istilasının izlerini bulmak mümkündür. Ayrıca Kazan şehrinin yıkılmasına sebep olan düşman Rus knezliklerinin yıkımları da anlatılmaktadır. Bu sebeple insan özelliği gösteren düşmanlar Moğol ve sonraki dönem Rus istilasının düşman komutanları ve knezleri ile eşleştirilmiş bir şekilde efsane ve rivayetlere yerleştirilmiştir*. Bulgar, Altın Ordu ve Kazan Hanlığı dönemindeki düşmanlar Hazar Padişahı, Aksak Timur, İvan Groznyı adlı kişilerdir. Bazı efsane ve rivayetlerde mücadele edilen kişiler sadece *düşman* olarak adlandırılmıştır; fakat biz anlatılan olaylardan yola çıkarak bu düşmanların hangi dönemde ve kim olduklarını tespit edebiliyoruz. İştirek gibi Bulgar döneminde düşmanlara karşı mücadele eden kahramanlar

*Burada bahsedilen tarihi olaylar ve kahramanlarla ilgili bilgiler *Tatar Efsane ve Rivayetlerde Tarihi Olaylar* başlığı altında daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

da gerçek insan özelliği taşır. Alp olarak adlandırabileceğimiz bu kişiler cesur, yiğit ve tamamen dışa dönük olarak efsane ve rivayetlerde işlenmiştir.

1.2.2. Bilge Devlet Adamı Tipi ve Kahramanın Yoldaşları

Bilge Devlet Adamı tipi, devlet mekanizmasıyla birlikte ortaya çıkan tiptir. Bu sebeple bilge insan tipi, bilge devlet adamı olarak adlandırılır. Türk epik destanlarında Oğuz Kağan'ın *uluğ Türk*'ü, Manas'ta Bakay, Dede Korkut destanlarında *Dede Korkut*, diğer anlatılarda Irkıl Ata, Yuşi Hoca, Tevabil gibi örneklere sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel olarak da Bilge Kağan ve Tonyukuk, Alparslan ve Nizamülmük, Fatih Sultan Mehmet ve Akşemsettin gibi pek çok örnekler görülmektedir (Çobanoğlu, 2003: 104).

Geçen yüzyıla kadar Türk tarihinde olduğu gibi Türk destanlarının çoğuna egemen olan askeri demokrasinin bir gereği olarak bilge devlet adamları, akıl ve akılcılığın kişileştirilmiş sembolü olarak görülmektedirler. Bu aynı zamanda devleti yöneten ve oluşturan mekânizmanın en üstteki destan kahramanının toplumu bilgi ve görgü sahibi olmasından endişe etmediği, kararlarındaki tutarlılığa ve akıllılığa güven duyduğu, sivil ve yarı sivil güçler tarafından kontrolü anlamına gelmiştir. Hatta olağanüstü güçler taşınmasına ve misyon sahibi olmasına rağmen destan kahramanlarının kararlarını verirken danışma ihtiyacı duydukları bir oto-kontrol sisteminin de başı olarak bilge devlet adamlarının veya herhangi bir destanın toplumsal ve sosyal çevrelerine göre çizilen yapısı içinde aksakal ve benzeri başka adlandırmalar ve seviyelerde farklılık olsa da, bir danışmanlık kurumun öncül biçimini ortaya koymaktadır. Destan kahramanının arkadaşları veya yoldaşları içinde bilge devlet adamının da bulunduğu kahramana gönülden bağlı olan bir grup olarak karşımıza çıkar (Çobanoğlu, 2003: 104-105).

Efsaneler çeşitli köklerden beslenerek teşekkül etmiştir. Bu köklerden birisi de *dinî* köklerdir. Dinî kahramanlar zamanla halkın muhayyilesindeki *hayali* unsurlarla birleşerek efsaneleşir. Bu efsaneler sayesinde halka hem din hem de dinî büyükler daha iyi sevdirmiş ve daha iyi anlatılmıştır (Ergun, 1997a: 44). Ermiş kişilerin Müslüman-Türk toplumlarındaki özellikleri, onların dinî özelliklerinden çok, olağanüstü güçlerle, alışılmışın

dışında işler göstermeleridir. Evliyalar üzerine anlatılan şeylerin büyük bölümü tam bir hikaye yapısı almamıştır. Evliyalar üzerine anlatılan ve akıldışı başarılar olarak tanımlanan olgular efsaneler içinde de incelenmektedir (Boratav, 1982: 103).

Bilgili İnsan:

Tatar rivayetlerinde geçen *Bilgili İnsan*, Biler ülkesine Buhara'dan gelen bir Müslüman tüccardır. Bu kavim, tıp ilmine sahip olan bu Müslüman tüccarın hastalıkları tedavi etmesi sonucu Müslümanlığı kabul eder (2). Hazar Padişahının ülkeye saldırması konusu gerçek tarih ve şahsiyetler üzerine kurulmuştur. Bu nedenle gerçek insanlar üzerinden anlatılan olaylar rivayete yerleştirilmiştir. Hazar padişahının yenilmesi sonucu bu bilgili kişiye akıl danışmasıyla bilgili kahraman tipinin sosyal bir çevrede ne kadar etkili olduğu görülür.

Hızır -Veli - İhtiyar:

Aydar Han ve Sahabeler adlı rivayette Muhammet Aleyhisselam Aydar Han'ın kızı olan Tuybike'nin iyileştirilmesi için Zübeyir bin Telka, Zübeyir bin Cedga ve Abdurrahman adlı üç sahabeyi Bulgar şehrine göndermesi ve bu üç sahabenin kayın süpürgesi ile Tuybike'yi iyileştirmesi (6) olayı Hızır'ın hastalıkları iyileştirmesi özelliğini göstermektedir. Hızır halk edebiyatı ürünlerinde karşımıza bir velî, ihtiyar ya da sahabe olarak da çıkmaktadır. Hızır'ın aksakallı bir ihtiyar olarak karşımıza *Gabdeşşems* adlı rivayette çıkar. Gabdeşşems kendisi güneşe taptığı gibi halkına da ona tapınmasını istemiştir. Bir gece rüyasına aksakallı bir ihtiyar girer ve ona Allah'a tapınmasını söyler. Bu rüyadan huzursuz olan ve bir türlü düşünüyorum yorumlatamayan Gabdeşşems'in karşısına Hızır gelir ve onu Allah'a sığınmasına yardımcı olur (7). *Süleyman Hoca* ise Bulgar şehrine din öğretmek için gönderilmiş kişidir ve Salman köyünün ilk evliya ve ihtiyar atası olarak tasvir edilmiştir (8). *Barac Nesli*'nde de Hızır ve veli karşımıza ayrı ayrı olarak çıkmaktadır: Aksak Timur Bulgar şehrini yakıp yıktıktan sonra Biler şehrine gelir. Biler şehrinin hanı olan Samat Han Aksak Timur'un askerleriyle savaşmadan önce nasıl hareket etmeleri gerektiğini karşısındaki Veli'ye sorar. Veli de minarenin tepesine çıkar ve Hızır'ı Aksak Timur'un askerlerinin arasında gördüğü için bu savaşa izin vermez (13).

Tikin:

Bulgar hükümdarı Almuş Han'ın el-Muktedir'e İslam dinini anlatacak, şeriatın hükümlerini öğretecek, ülkesinde ve bütün memleketinde kendi adına hutbe okutması için minber ve cami yapacak ve düşman hükümdarlarından korunabilmek için kale yaptıracak bir heyetin gönderilmesini isteyen mektup yazmıştır. Bu mektubun kabul edilmesinin ardından İbn Fadlan ile birlikte Tegîn (Tiki) ve Bârîs el-Saklâbî'nin de bulunduğu bir heyet Bulgar'a gönderilmiştir. Efsanede adı geçen Tikin de İbn Fadlan'ın bu görevinde yoldaşı olmuştur (3).

1.2.3. Kadın Tipleri

Halk edebiyatı ürünlerinde özellikle destanlarda erkek kahramanlar kadar zaman zaman kadın kahramanlar da görülmektedir. Toplum içinde yaşadığı kültürün etkisiyle kadınlar farklı özelliklerde ve işlevlerde karşımıza çıkmaktadırlar. Göçebe toplum yapısında, ata binen, kılıç kuşanan, ok atan, ava çıkan kadın tipler, Altay yöresi destanlarında Altın Arığ vb. örneklerde son derece aktiftirler. Kırgızların Canglı Mırza, Uygurların Nözügöm, Başkurtların Zaya Tülek ile Su Suluv, Hakasların Altın Arığ ve Altın Çüs destanlarındaki merkezi tip kadınlardır. Manas'ın hanımı Kanıkey, sadakatiyle, güzelliğiyle, misafirperverliğiyle, iyi bir aşçı ve doktor oluşu ve kültürel standartları en üst düzeyde taşıması nedeniyle bozkır kültürünün ideal kadın tipi olarak karşımıza çıkar (Çobanoğlu, 2003: 107).

Toplumsal hayattaki değişimlerden dolayı kadının o toplumdaki özelliği ve işlevliği de değişebilmektedir. Toprağa bağlı yerleşik hayata geçmiş olan toplumda kadın daha pasif olarak karşımıza çıkar. Fakat bu pasiflik kadının kahramanlık vasfını tamamen ortadan kaldırmaz. Sadece göreceli olarak çok daha zor durumlarda kaldığı zaman silahına sarılır. Erkek egemen toplumunun tipik pasif kadın tipi Oğuz Kağan'da, Dede Korkut Hikâyeleri'nde, Altın Arığ ve Maaday Kara gibi Kamlık dinine mensup göçebe ya da yarı göçebe toplulukların destanlarında da görülmektedir (Çobanoğlu, 2003: 107).

Süyümbike:

Saraycık şehrinde yaşayan Nogay mirzası Yusuf'un kızıdır. Kazan hanlarının ailesi ve han sarayının içinde şaşırtacak kadar güzelliğinin ve akıllılığının şöhreti Rus tarihine de damgasını vurmuştur. İki yaşındaki Ödemiş Giray, han ilan edildikten sonra, yaşı küçük olması sebebiyle tüm devlet işleri annesi Süyümbike'ye kalmıştır. Tarihçiler arasında Kazan Kalesi'nde günümüze kadar ulaşan ve Müslümanlar arasında *Han Mescidi* diye bilinen minarenin Süyümbike tarafından yaptırıldığı görüşü vardır. Süyümbike Minaresi'nin (Han Mescidi) 16. yüzyılda yapıldığı Ruslar da dahil olmak üzere birçok tarihçi tarafından kabul edilmiştir (Kamalov, 2003: 158).

Yusuf mirzanın kızı olan Süyümbike, çocuk denilecek bir yaşta, Moskova tarafı mirzaların arzusu üzerine ve Rus çarı Vasiliy'in onayı ile Kazan tahtına çıkarılmış olan Canali Han ile evlendirilmişti. Kazan halkı 1535 yılında ayaklandı. Bu ayaklanma Canali Han'ın öldürülmesiyle son buldu. Moskof düşmanı olan yurtsever Safa Girayhan 1535 yılında ikinci defa Kazan tahtına çıkınca Süyümbike ile evlendi. Safa-Giray 1549 yılında ölmüş, Süyümbike iki yaşındaki oğlu ile dul kalmıştır. Yukarıda anılan Ödemiş-Giray işte bu çocuk idi ki, Moskova'da anasından ayırıp vaftiz edilmiş ve kendisine Aleksandr adı verilmiştir (Taymas, 1988: 30-32; Atlasi, 2004: 19-29). Bu olay şöyle gerçekleşmiştir: Kazan halkı Korkunç İvan'ın saldırıları sonucunda sıkıntı ve çaresizlik içindeydi. Kazan mirzaları İvan'a teslim olmayı isterken, Kırım mirzaları savaşmak istiyorlardı. Kırım mirzaları Kazan halkından ümitlerini kesince Kazan'dan ayrılmaya karar verdiler. Fakat bu mümkün olmadı. Çünkü Vyatka vadisinde Ruslarla karşılaştıktan sonra esir düşerek Moskova'da idam edildiler. Kazan halkı Korkunç İvan'a sulh istemek için elçi gönderdiler ve Şah Gali'nin hanlığını kabul ettiler. Şah Gali'nin han olması, Kazan'ın Moskova'nın yönetimine girdiği anlamına gelmekteydi. Bunun sebebi ise Şah Gali'nin Kazan'ı kendi eliyle teslim etmesi düşüncesinin kesinliği idi. Bunun sonucunda Korkunç İvan üç şart karşılığında sulh yapmayı kabul etti. Moskova'nın himayesini kabul eden Mari, Mordva, Çuvaşlar ve onların toprakları Moskova mülkü sayılacak, bütün Rus esirleri serbest bırakılacak, Süyümbike, Ödemiş Giray Han ve taraftarları esir olarak Moskova'ya gönderilecekti. Kazan halkı bu

şartları kabul etti ve sonuç olarak Süyümbike ve Ödemiş Giray Han mecburen Moskova'ya gittiler. Ödemiş Giray Han Moskova'da vaftiz edilerek kendisine Aleksandr ismi verilmiş ve Korkunç İvan'ın sarayında terbiye edilmiştir (Fahredden, 2003: 168).

Kazan Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesi hem doğuda hem de batıda bir dönüm noktası haline gelmiştir. Rusya'nın yayılma politikası, Kazan Hanlığı'nın çökmesiyle başlayan süreçle birlikte Karadeniz ve Kafkaslar yolu ile Osmanlı Devleti'ne baskı uygulaması ve Türkistan'ı ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra Rusya'nın ele geçirdiği yerler, hemen hemen şimdiki Rusya'nın hakimiyeti altında olan topraklardır (Coşkunarslan, 2004: 1).

1556 yılında Moskova Çarı Korkunç İvan, Kazan şehrini işgal eder, Tatar halkının büyük çoğunluğunu kılıçtan geçirir, kalanları da zorla Hıristiyanlaştırmaya başlar. Bolgar ülkesinin Aksak Timur tarafından işgal edilmesini yansıtan beyitler, artık Kazan'ın alınması gibi bir büyük tarihi vahşeti de yansıtmadan duramazlar. Tatar halkında bu konuya ithaf edilen çok sayıda beyit meydana gelir. Daha Kazan alınmadan önce esir edilen Süyümbike Hanbike'nin kaderinde bütün memleket ve bütün halkın faciası yansıdığına göre, bu dönemde icat edilen beyitlerde de en önemli konulardan birisi Süyümbike imajıdır (Zaripova-Çetin, 2006:6).

Korkunç İvan, Süyümbike'yi Şah Gali'ye vermiştir. Süyümbike'nin babası Yusuf Mirza kızını ve torununu kendi yanına geri gönderilmesini istese de Korkunç İvan Süyümbike'nin kendi rızasıyla Şah Gali ile evlendiği bahanesini öne sürerek bu talebini reddetmiştir. Fakat Süyümbike zorunlu olarak Şah Gali ile evlenmiştir ve hiçbir zaman araları iyi olmamıştır (Fahredden 2003: 168; Atlasi, 2004: 53-73). Kuzey Türklerinde Süyümbike efsaneleşmiş bir kahraman olarak tarihin sayfalarında yer almıştır.

Kırk Kız:

Yukarıda belirtilen dev kadınlar sonraki dönemlerin rivayet ve efsanelerinde savaşçı özellikleriyle ve normal insan hüviyetinde karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlardan birisi de *Kırk Kız*'dir. Bulgar şehri Timur tarafından yakılıp yıkılır. Bunun üzerine Han kızının önderliğindeki Kırk

Kız, şehri korumak için Bilyar'a (Biler'e) giderler. Bu Kırk Kız Aksak Timur'a karşı mücadeleler vererek hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu ölen Kırk Kız'ın mezarları Biler'e yakın bir yerde bulunmaktadır (17).

On İki Kız:

On İki Kız, *Mercan Şehri ve On İki Kız Hikayesi* adlı efsanede geçer ve bu on iki kız kahramanların savaşları anlatılır. Mercen adlı Bulgar şehrinde on iki güzel ve akıllı kız vardır. Biler'de savaş çıktığı zamanda bu kızlar düşmana beddua ederek düşmanın gücünü zayıflatmışlardır. Hanın kızı on iki kızla birlikte düşmana tuzak hazırlamışlarsa da bunda başarılı olamamışlardır. Düşmanlardan kaçmak için atlarına binip Mercan şehrine gitmişlerdir. Kızlar Mercan şehrine geldiklerinde buranın da talan edildiğini görmüşlerdir. Düşmanların elinden kaçamayan kızlar esir düşmüşlerdir. Düşmanlar on iki kızın dağ tepesine canlı canlı gömmek için Biler'e yakın bir yere dağ yaptırmışlardır; fakat bu on iki kız, on iki yıldız dönüşerek göğe yükselmişlerdir (19).

Yanmayan Kız:

Bir Tatar efsanesinde geçen *Yanmayan Kız*, yukarıdaki kadın tipleri gibi savaşçı alp kadın tipi özelliklerini göstermez. O, sadece mucizevi bir şekilde ateşlerin içinden yanmadan sağ olarak çıkarak olağanüstü bir durumu göstermiştir. Timur, Bulgar şehrini yakıp yıktığı sırada Bulgar padişahı Abdullah Han ailesi ve bazı yakınlarıyla birlikte Hökim sarayına saklanmışlardır. Timur bu sarayı ateşe verir ve hanın kızı dışında hepsi helâk olurlar. Bu saray yandıktan sonra Timur bu binaya girer ve Han kızının Bulgarların evliya dedikleri bir mollanın ak giysisinin eteğinde yanmadan oturduğunu görürler. Timur bu kızın ve onun erkek kardeşini alarak Semerkant'a gider (16).

Altınçeç:

Yine bir efsanede savaşçı alp kadın karışımına çıkmaktadır: Aktaş Dağı'nın tam tepesinde bir yanağı ay, bir yanağı güneş gibi çok güzel bir kız olan Han kızı Altınçeç yaşar. Bir gün düşman komutanı Altınçeç'i almaya gelir. Komutan, eğer Altınçeç kendisine isteyerek varmazsa, onu savaşarak alacağını söyler. Altınçeç komutana varmaya gönlü olmaz. Hatta ona zorla verilecek olursa kendisini öldüreceğini söyler. Han, bunun üzerine düşmanla

savaşır; fakat han, dūřman ordusu karşısında yenilir. Hanın kızı Altınçeç, babasının ordusunun yenildiğini görünce çok iyi kara bir rahvan ata biner, eline ok ve süngüsüyle birlikte yanına Karakz adlı bir kız arkadaşını da alarak düşmana karşı savaşmaya gider. Altınçeç çok şiddetli savaşır; ama kolundan yaralandığı için geri döner. Altınçeç düşmanın eline düşmemek için, gece ay ışığında arkadaşı Karakz'le kaçıp, hanın hazinesinin saklandığı dağın deliğine gelip girer. Düřman ordusu, hanın askerini yenip, kendisini tutsak alıp, ülkesine gider. Altınçeç ise, oraya girip kaybolur. Bundan sonra Altınçeç'e ne olduğu bilinmez. Yalnız yazın güzel gecelerde, Altınçeç'in dağın deliğinden çıkıp, dağın kertiklenip duran yerinde oturup Akidil'e doğru baktığını anlatırlar. Hatta bazı insanlar, zaman zaman onun kederlenerek şarkı söylediğini görürler. O biçare, ay ışığı olan gecelerde oradan çıkıp, ayaklarına kadar inen uzun saçlarına gömülüp, avucuna dayanıp, çayıra doğru bakıp, hznlenerek tan atıncaya kadar oturur, bundan sonra yine ardına bakıp, oraya girip kaybolurmuş (20).

Savaşçı kadınlar ile ilgili hikayeler Alpamşa destanının çeşitli varyantlarında da karşımıza çıkmaktadır. Düğünden önce savaşçı kadınlar, nişanlılarıyla greşerek güçlerini sınamaya başlar, sonra da kocalarıyla birlikte düşmanlarına karşı mücadeleye girerler (Urmançi, 2007a: 222-257). Buna benzer bir örnek de Dede Korkut Kitabı'ndaki Bamsı Beyrek Hikayesi'nde geçmektedir: Bamsı Beyrek Banu iek'in yaşadığı bölgeye geldikten sonra eşi olacak kişiye görmek ister; fakat kendisini Banu iek'in dadısı olarak tanıtan kişi (aslında dadısı olarak tanıtan kişi Banu iek'in kendisidir) kahramana at yarışı, ok atma yarışı ve güreş yarışının sonunda kızı görüp göremeyeceğini söyler.

... Beyrek geldi. Banı iek yaşmaklandı haber sordu, der: Yiğit, gelişin nerden? Beyrek Der: İ Oğuz'dan. İ Oğuz'da kimin nesisin dedi. Pay Püre oğluu Bamsı Beyrek dedikleri benim dedi. Kız der: Peki ya ne yapmaya geldin yiğit dedi. Beyrek der: Pay Pien Beyin bir kızı varmış, onu görmeye geldim dedi. Kız der: O yle insna değildir ki sana görünsün dedi, amma ben Banu çiçeğin dadısıyım, gel şimdi seninle ava çıkalım, eğer senin atın benim atımı geçerse onun atını da geçersin, hem seninle ok

atalım, beni geçersen onu da geçersin ve hem seninle gürleşelim, beni yenersen onu da yenersin dedi...(Ergin, 2012: 63).

Alpamşa adlı Tatar masalında da alpin karısı Sandugaç, eşi ile birlikte atla savaşa gider ve kocası yokken düşmanlarını yener (Zekiyev ve öte., 2001: 141-150).

Sihirbaz Kız:

Sihirbaz Kız, padişah zamanında yaşar. Bir gün Kazanka'dan su alıp çıkarken yorulduğunu, şehre kötü bir yer seçtiği için padişaha kızgınlığını belirten sözler söyler. Bu kızın fikri ile padişah, şehri yeni bir yere taşımaya karar verir. Seçilen yer yılanlar ile doludur. Bunu üzerine Sihirbaz Kız şimdiki Kazan'ın yerine gelip birkaç yere çukur kazıtır; saman ve çalı çırpı hazırladıktan sonra birkaç sihirli söz söyleyerek yılanların yuvalarından çıkıp ona doğru sürünmelerini sağlar. Sihirbaz Kız hemen bütün yılanları bir araya toplatıp çukurlara attırdıktan sonra samanları yaktırarak bütün yılanların kırılmalarını sağlar (31).

Arıcının Kızı:

Sihirbaz Kız gibi Arıcının Kızı da yeni bir şehrin kurulmasını sağlamıştır. Bu kız Kazanka'dan su alıp çıkarken Kazan'ı burayı kuranı kınar. Han Ali Bey onun şehirle ilgili sıkıntılarını sorduktan ve ondan yeni şehrin neden kurulması gerektiği hakkında bilgi almasından sonra şehri kurmak için her ikisi de yeni yer beğenirler; fakat bu yer yılanlar ile doludur. Arıcının Kızı bütün yılanları bir yere toplar; kışın odun taşır ve ilkbaharda yaktırır. Kaban gölü yakınındaki ormanı da yakarak domuzları kovar. İki başlı kanatlı bir yılanı da kendi ustalığı ve sihri ile öldürür (35).

Tuybike:

İslam dininin özelliklerini taşıyan bir karakterdir. Bulgar şehrinde alim olan Tuybike, her türlü kavga ve ayrılımları bitirir. Ayrıca kız ile yiğidin arasını yapar. Baz insanları öğütleriyle dost yapar. Tuybike abıstayın emri üzerine altmış altı abıstayı altmış altı tarafa göndererek birçok halkı hak yoluna razı ettirir (9).

Hanbike:

Eski Kazan şehrinin kurulmasına vesile olan akıllı ve söz sahibi bir kadın olarak tasvir edilir. Aksak Timur tarafından öldürülen Abdullah Han'ın karısıdır ve Alimbik ve Altınbik adlı iki oğlu vardır. Hanbike, Aksak Timur'un yanına giderek ona iki oğlunun ve kendisinin Bulgar şehrinde yaşamalarına izin vermesi için yalvarır. Bu yalvarmayı da ustaca sözleriyle yapar. Hanbike ve iki oğlu Biler şehriden kuzeye gidip Eski Kazan şehrini kurarlar (29).

Merfuga:

Abdullah isimli kişinin karısı olan Merfuga, bir gözü kör, bir kolu çolak ve bir ayağı aksak olan Aksak Timur'un annesidir (12).

Karaküz:

Altınçeç'in yoldaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Altınçeç ile Karaküz düşmana karşı birlikte savaşır (20).

Kırk Kız:

Han kızının yoldaşıdır. Han kızı önderliğinde Biler şehrine gelen bu Kırk Kız düşmanla savaşırken helâk olmuşlardır (17).

1.2.4. Hayvan Kahraman Tipi

Mitlerde, efsanelerde, rivayet (menkıbelerde) ve destanlarda görülen tiplerden birisi de hayvan kahraman tipidir. Başta atlar olmak üzere çeşitli hayvanlar kahramana yaptıkları yardımlar sebebiyle zaman zaman destanın gerçek kahramanı olarak da görülmektedir (Bayram, 2012: 74).

Destanlarda kahramanın en büyük yardımcısı olan at, kahraman gibi olağanüstü özelliklere sahiptir. Kahraman, atı olmadan hiçbir iş beceremez. Âdeta destanlarda zaferin ve yenilginin gerçek sahibidir. Atasözlerinde söylendiği gibi at erin kanadı ve oyundağı müddetçe övüncün kaynağıdır. Destanlarda kullanılan atlar, soy sop sahibi, şecereleri bilinen son derece akıllı, zeki, gaipten sesler duyan, tehlikeyi önceden haber veren ve kahramanlık ahlakına sahip varlıklardır. Atlar, insan dilinden anlarlar, insanlar gibi konuşurlar, kahramanların yaptıkları yanlış hareketlerde onları uyarırlar, onları ölümden ve esaretten kurtarırlar. Hatta bazı destanlarda ölmüş olan kahramanın yeniden dirilmesini sağlamak için, kahramanın köpek ve doğan diğer hayvanlarıyla veya yalnız başlarına ölen kahramanı

diriltmek için gerekli olan ilaçların nerede olduğunu öğrenmek için çeşitli yerlere gidip değişik maceralara atılırlar ve sonunda da buldukları ilaçlarla gelip kahramanı gereğince ilaçlayarak tekrar dirilmelerini sağlarlar (Çobanoğlu, 2003: 108). Destanlardaki atın tüm bu işlevlerini efsane ve rivayetlerde göremeyiz. At, yardımcı bir kahraman olarak kendilerini gösterirler; fakat atın olağanüstü özellikleri ayrıntısıyla gösterilmemiş; sadece belli bir yerlerde adı geçmiştir. Altınçeç, düşmanlarına karşı savaşmaya rahvan bir kara at ile gider (20). Aksak Timur ise atını tek eliyle kulağından tutup savurur ve atın düştüğü yerde bir göl meydana gelir (12).

Rivayet ve efsanelerdeki diğer hayvanlar ise daha çok kahramanın mücadele ettiği kötü hayvanlardır.

Yılan; özellikle Kazan şehrinin kurulması ile ilgili efsanelerde karşımıza çıkmaktadır. Hanlar ya da padişahlar, şehrin taşınmasını isteyen asıl kişiler ve işçilerle birlikte yeni bir şehir kurmak için yer beğenirler. Kahramanlar, bu yerin ejderha-yılan ile dolu olduğunu görünce onlarla mücadeleye girerler. Onları yok etmek için saman ve ateş kullanırlar. Yılanların bulunduğu bir çukuru saman ile doldurup ateş verirler. Zaman zaman bu ateşten kurtulan büyük yılanlar da olmaktadır. Kahramanların asıl mücadelesi ateşten kurtulup peşine düşen bu yılanla olur. Bu mücadelenin bazı kahramanlar sağ çıkamaz.

Efsanelerde geçen diğer bir hayvan ise güvercindir. Düşmanlar Biler şehrini almak için bir hileye başvururlar. Güvercinleri yıkarlar ve onların ayağına çaput bağladıktan sonra ateşe verip Biler şehrine gömderirler. Güvercinler, Bilerde'ki çok sayıdaki saman tepeli evlere konarak yanmalarına sebep olurlar. Bu durum Biler'in düşmanlarının eline geçmesine sebep olur (15).

Geyik; kahramanın gitmesi gereken yere varmasına yardımcı olmuştur. Börkit avlanmak için ormana gider ve orada çeşitli hayvanın ve bir geyiğin ayak izlerini görür. Bu izlerin arasında tanımlanamayan bir yaratığın ayak izleri de vardır. Börkit bu izleri takip ederek kaybolan çocuğunun yanına varır (21).

Kaz, Beren halkının kaderini değiştiren hayvan olmuştur. Bu kaz, kendisini besleyen, merhamet eden ve diğer kazlarla uçup gittiği için

arkasından ağlayarak şarkı söyleyen avcıya ve avcının ülkesine bereket getirmiştir. Kaz, hısım ve akrabalarıyla birlikte avcının kapısına konar. Avcı bu kazları şehir halkına dağıtır. Şehir halkı da bu kazların tüyünü ve etini değerlendirerek ticaret yapmaya başlarlar ve zenginlikleri artar (22). Bundan sonra bu halk Kazunkiler olarak anılmaya başlanır.

Efsanelerde geçen diğer hayvan ise kurttur. Kurt da diğer hayvan olan kaz gibi bir neslin oluşmasını ve bu neslin adını almasına neden olmaktadır. Kurdunkiler adlı efsanede ise kurt, Börkit'in oğlunu kaçırmaya ormana götürür ve onu büyütür. Zamanla bu çocuk kurdun suretine girer ve insan-kurt karışımı bir görüntüye sahip olur. Halk bu yüzden kendi nesline kurdunkiler derler (21).

1.2.5. Diğer Şahsiyetler

Efsane ve rivayetlerin şahıs kadrosu Özkul Çobanoğlu tarafından belirlenen kadronun dışında kalan bazı kahramanları da içermektedir. Yukarıda saydığımız ön plana çıkan kahramanların yanında efsane ve rivayetlerde birçok kahramanın da ismi zikredilmektedir:

Altınbik ve Alimbik:

Altınbik ve Alimbik'in anneleri Hanbike'nin Aksak Tmur'un yanına giderek kendilerinin bir şehre yerleşmesi için yalvarması sonucu Biler'den kuzeye giderek Eski Kazan şehrini kurarlar. Bu şehre ilk olarak Hanbike'nin büyük oğlu Altınbik, han olur. Altınbik, Eski Kazan şehrinde mescitler ve medreseler kurdurur, büyük bahçeler yaptırır, başka şehirlerden pek çok okumuş insan getirtir, okullar yapar ve halka hazineden maaş verir. Altınbik, Eski Kazan şehrinde elli yıldan fazla hanlık yapıp, yüz yıldan fazla yaşamıştır. Ayrıca Bulgar şehrindeki Helif Cami'yi ve büyük medreseyi onartıp imam ve müderrisler getirtir. Alimbik ise Altınbik'in ölümünden sonra Eski Kazan şehrine han olur. Otuz yıldan fazla yaşayan Alimbik de şehri için iyi işler yapar. Altınbik ve Alimbik Eski Kazan şehrinden göç ederek Yeni Kazan şehrini kurarlar (29).

Alimbek:

Bulgar ülkesinin ikinci şehzadesidir. İdil'in kollarından biri olan Çirmişen nehrinin kıyısına Bülümir denilen şehri kurdurur (35).

Alibik ve Altınbik:

Abdullah Han'ın çocuklarıdır. Aksak Timur tarafından ateşe verilen Kökim sarayından sağ olarak kurtulurlar (16).

İkbal Bey, Kul Ali Bey, Haşi Bey ve Mirkaşi Bey:

Bulgar şehrinin asil şehzadeleridirler. Aksak Timur tarafından yakılıp yıkılan Bulgar şehrinde helâk olmuşlardır (13).

Altın Bey ve İlim Bey:

Abdullah Han'ın oğullarıdır. Savaştan kaçan insanlar Altın Bey'i ormanın içine saklarlar. Bu beylerden biri yedi diğer ise dokuz yaşındadır (13).

Samat Han:

Biler şehrinin hanıdır. Samat Han, Aksak Timur'un Biler şehrini almak için geldiğini öğrenir. Aksak Timur ve askerleriyle savaşta savaşılmayacağına karar vermek için bir veliye danışır. Veli, askerler içinde Hızır'ın yanında olduğunu görünce bu savaşa izin vermez. Samat Han da çaresiz bu durumu kabullenir (13).

Cedeş:

Biler şehrinin ulu kişilerindendir. Bu ulu kişinin İnsan ve İhsan adında iki oğlu vardır (13).

İnsan ve İhsan:

Biler şehrinin kişilerinden Cedeş'in oğullarıdır. Aksak Timur tarafından serbest bırakılan bu kişiler göç ederler. İnsan Bey, toprağın daha sağlam olan yere, dağlık kısma gider. Bu yer Göbene suyu boyudur. Küçük kardeşi İhsan ise o yeri beğenmez ve eski atalarının olduğu yere Bulgar şehrine gider (13).

Bikçura Han:

Bulgar şehrinin hanıdır. Aksak Timur tarafından başı kesilerek öldürülür (14).

İhtiyar Canbaktı, İhtiyar Teteş ve İhtiyar Mamış:

Bu kişiler Bulgar şehrinde yaşayan kişilerdir. Aksak Timur, Bikçura Han ve onun on iki vezirini öldürdükten sonra şehrin kızlarını köle edip bu kızları askerlerinin komutanlarına verir, otuz altı ulemayı darağacına astırır; kalan halka Cuma günü başka bir yere gitmelerini söyler. Bunun üzerine İhtiyar Cenkbaktı, boyuyla bitlikte Canbaktı köyünü kurar. Daha sonra

Taşbilge nehrine giderek Taşbilgi köyünü kurar. İhtiyar Teteş boyuyla birlikte Akidil kıyısına inip Teteş köyünü kurar. İhtiyar Mamiş ise boyuyla birlikte Nokrat nehrine inip Mamadış köyünü kurar (14).

Tırışmal Hoca:

Bulgar'daki Mercen şehrinde yaşar. Düşmanlar tarafından yakalanıp Hocalar dağının kırılık bölgesine getirilerek burada düşmanın emriyle gece gündüz toprak taşıyıp yeni bir dağ oluşturur. Diri diri gömülmek istenince de dağdan atlayarak nehir suyuna dönüşüp akıp gider (19).

Börkit:

Ak kurt tarafından kaçırılan çocuğun babasıdır. Arkadaşlarıyla birlikte ava çıktığı zaman çeşitli izler görür ve bu izleri takip eder. Ormanın derinliklerine geldiği zaman karşısına tanımlayamadığı bir yaratık çıkar ve bu yaratığa okunu atarak onu öldürür. Bu yaratık ise onun ak kurt tarafından kaçırılan oğludur (21).

İhtiyar Tuybike:

Bulgar şehrindeki bir kabilenin büyüğüdür. Bu kişi yanına on beş kadar akrabasını alır ve rüzgar kayığıyla yaşayacakları şehir olan Kazan'ı kurmak için İdil nehrinde yol alır. Bir yar boyuna indikten sonra burada Kazan şehrini kurarlar (24).

Ömer Han:

Eski Kazan şehrinin padişahıdır. Kocakarının nasihati üzerine yeni bir şehir kurmak ister. Bir yer beğenip şimdiki Kazan'ın temelini atar. Şehirde bulunan bir hisarın temelini insan gömülmesini emreder. Şehrin temelini köpeğin gömüldüğünü öğrenen Ömer Han "Bu şehir ve hanlık köpeklerin eline geçer" der. Kazan nehrinin boylarındaki yılanları temizleterek şehri tamamen kurar (37).

Ali Bey:

Eski Kazan'ın hanıdır. Arıcının kızının tavsiyesi üzerine şehri başka yere kurmak için harekete geçer. Ali Bey şimdiki Kazan'ın yerini görüp beğenir ve bu yerin temelini kura ile işçilerin arasundaki bir kişinin gömülmesini söyler. Kura Ali Bey'in oğluna çıkması üzerine temele bir köpek gömülür. Ali Han da durumu Ömer Han gibi bu yeni şehrin köpeğe

hürmet eden ve Müslümanlarla savaşılan düşmanlar tarafından alınacağını söyler (35).

Alimbek:

Çeşitli rivayetlerde farklı bir şekillerde karşımıza çıkan Alimbek, Bulgar şehrinin ikinci şehzadesidir. O, İdil'in kollarından biri olan Çirmişen nehrinin kıyısına Bülümir denilen şehri kurdurur (35).

Gerey Han:

Bulgar şehri hanının hakimiyetindeki meşhur bir handır. Ülkeyi düşmandan korumak için çeşitli duvarlar ve surlar yaptırır (10).

Sonkor Bey:

Kazan hanının veziridir. Kendi hanından korkup, başka bir sultana gider ve ona vezirlik yapmaya başlar. Vezirlik yaptığı hana gelen mektubu hile ile okuması sonucu her iki hanın aralarının açılmasına sebep olmuştur (11).

Şerifkul:

Moskova padişahıdır. Süyümbike'nin resmini görür ve ona aşık olur. Süyümbike ona varmak istemeyince Kazan'ı ateşe verir (41).

Yukarıda bahsedilen bu kişilerin verdikleri mücadeleler, yaptıkları işler ve özellikleriyle Tatar Türklerinin hem yaşamış olduğu varsayılan tarihi şahsiyetlere, dönemlere ve olaylara atıfta yapılması hem de İslam dininin özelliklerini ortaya çıkarması bakımından önem arz etmektedirler.

Efsane ve rivayetlerin genel kadrosuna bakıldığında bu kadro, şahısların özelliklerine göre farklı kategorilere ayrılmıştır. Alp, Türk ve Oğuz tipik birer kahramandır. Dev alpler ise halkın mitolojik zamanlarını göstermesi bakımından önemli kahramanlardır. Mitolojik dönemdeki insanlar ve hatta yerler çok büyük olduğundan bu durumun efsanelere yansması da doğaldır. Çünkü bu devler alpler zamanında yaşarlar. Bilge insan tipi de bu türlerde başarılı bir şekilde efsane ve rivayetlerde işlendiği görülür. Kadın kahramanlar ise o dönemlerde bir halkın kaderini değiştirecek kadar etkindir. O dönemlerde kadınlara verilen değeri, kadınların toplumda söz sahibi olduğunu ve erkekler kadar kadınların da toplumda aktif rol aldıklarını efsane ve rivayetlerde görebilmekteyiz. Hayvanlar ise daha çok kahramanların yardımcısı, düşmanı veya toplumun neslini temsil etmesi

olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hayvanlar taşıdığı olağanüstü özellikleriyle efsaneleri masal üslubuna yaklaştırmıştır.

1.3. Bulgar Türklerinde Din

Geza Fehér'e göre Bulgar Türkleri'nin dini inançlarında totemizm gelişmiştir. Bulgar Türkleri'nde kurt, kartal vs. gibi totemleri tespit etmek mümkündür. Madar yazıtlarına göre Bulgar Türkleri, Tangra ile insanı birbirine karıştırmamışlar ve onlarda hükümdar Tanrı veya yarı Tanrı diye bir şey olmamıştır. Onların gözünde Han'ı, semavî hükümdar olan Tanrı diğer insanlar üzerinde han tayin ettiği için farklıdır; fakat fanidir. Yani, ne kadar yaşarsa yaşasın bir gün ölmeye mahkumdur ve yerine başkası doğacaktır. Fehér, Omurtag yazıtında geçen ifadeleri az önce anlatılan ifadelerle ek olarak görür: "Bir kimse hakikati ararsa Tanrı görür. Bir kimse yalan söylerse Tanrı görür. Bulgar Türkleri Hristiyanlara (Bizanslılar kasdolunuyor) çok iyilik ettiler. Hristiyanlar bunları unuttular. Fakat Tanrı görür". Fehér, tüm bunlardan Bulgar Türkleri'nin Tanrının semavi bir varlık olduğuna, her şeyi gördüğüne ve insanlara iyi ve kötü ruhlara göre hükmettiği sonucuna varır (Fehér, 1984: 80-81).

İbrahim Kafesoğlu'na göre de Bulgarlar'ın totemci olmadığını söyler. Türk-Bulgarlar'ın inanç sisteminin merkezinde Gök Tanrı inancı hakim idi. Bulgarlar'ın kitabelerindeki geçen mutlak yaratıcı tek varlık olduğuna inanılan *Tanrıya* tapılıyordu (Kafesoğlu, 2014: 191).

Dinlerin çoğunda insanlar arasında topluluk ve farklılık kuvvetini sağlamlaştıran unsurlar bulunmaktadır. Bazı dinler doğrudan bir başka din ehline düşmanlık gösterirler (Alp, 2011: 27).

Solovyov, Bulgar-Kazan Türklerinin İslam dinini kabul ettiklerini şu sözlerle göstermiştir: "... Rus İslâmının Oka kıyılarında hristiyan kiliseleri tesis etmeye başlamasından çok evvel Bulgarlar İdil ve Kama sahillerinde Kur'an dinliyordu..." (Taymas, 1988: 29).

İbn-i Fadlan da Bulgarlar arasında Müslümanlar olduğunu, onların yaşadıkları şehirde birçok camiler gördüğünü söyler (Fadlan, 1975: 57).

Bulgarların Müslüman olduklarına dair bilgi veren birçok yazılı kaynaklar ve İbn Rüşd, el-İstahrî, el-Belhî, el-Mesudî, Beyhakî, el-Grınatî,

el-Kazvinî, el Birunî gibi müellifler de vardır. Bunların yanında Müslüman mezarlar, mezar yazıtları, arkeolojik eşyalar da Bulgarların İslam dinini kabul ettiklerine dair birer kanıt olmuştur (Davletşin, 2013: 190-191).

Bulgarların İslam dinini 813-833 yıllarında halife El-Memun zamanından itibaren kabul ettikleri hakkında bilgiler vardır. Bu dönemde halife El-Memun Orta Asya'dan Hazar Kağanlığı'na askeri seferler düzenlemektedir. Hazar Kağanlığı bünyesinde yaşayan halkın bir bölümü İslam dinini kabul eder. Bulgarların İslam diniyle daha da önce tanışıyor olmaları da mümkündür. Zakirova'ya göre Bulgarlar, Orta İdil boyuna göçüp gelmeden önce İslam dinini kabul etmiş olmalıdır. İdil boyunda yaşayan yerli Türk halklarında da İslam dinini de kabul edenler olmalıdır (Zakirova, 2003: 36).

Mercanî'ye göre Bulgar Hükümdarı İslam dinini kabul ettikten sonra Hazar hakanına boyun eğmemeye başlamıştır. Şöyle ki, Bulgar hakanı, Hazar hakanının üstüne geldiğinde halifeden yardım almak ve doğu komşuları arasında şöhretini arttırmak için Bağdad'a elçi gönderip İslam dinini kabul ettiğini ve Hazar hakanından ayrılıp İslam halifesine tabi olduğunu bildirir. Böylece Bulgar hakanı kendi siyasi kuvveti artmış ve yaşayışlarını İslamiyet'e göre düzenlemiştir; halkına bilim öğretilip ticaret ile ekonomik durumunu iyileştirmiştir. Hazarların günden güne güçsüzleşmesi sebebiyle buranın halkı İslamiyeti kabul etmiş ve Hazar Devleti tamamen yok olduktan sonra halk, Bulgar adıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir (Mercanî, 2008: 86).

Halk edebiyatı eserlerine göre İdil boyuna İslam dini yedinci asırdan itibaren girmektedir. Bulgarların İslam dinini kabul etmeleri hakkında rivayetler El-Garnati seyahatnamesinde, Ortaçağın doğulu yazarlarının eserlerinde, halk hafızasında korunmuştur (Zakirova, 2003: 36).

Bulgarların İslamiyeti nasıl kabul ettiklerine dair bir rivayet de Hüsameddin bin Şerafeddin el-Müslimî'nin Tevârîh-i Bulgarîye adlı kitabında geçer. Muhammed Peygamber Hanzal bin Rebî'ye baston, Zübeyir bin Cede'ye hokka ve Abdurrahman bin Zübeyir'ye sarık verdi. Bu kişiler Bulgar ülkesine doktor şeklinde gelip, halkın birçok hastalıktan kurtulmalarına yardımcı oldular. Bu sırada Aydar Han'ın kızı Tuybike felç

imiş; fakat doktorlar onu tedavi edememişler. Vezir, hakanına şehirde Araplar'dan üç tabibin varlığından, tedavide eşsiz ustalar olduğundan bahseder. Hakan, bu kişileri yanına getirtir. Onlar ise, hakanın İslam dinini kabul etmesi şartıyla kızını tedavi edeceklerini söylerler. Hakan bunu kabul eder ve Tuybike sağlığına kavuşur. Han ile onun halkı Müslüman olurlar ve memleketlerine cami yaptırırlar. Zübeyir bin Cede kendisine verilen bastona dayanarak hutbe verir. 633-634 yılında sahabeler halkı Müslüman yaptılar. 12 yıl sonra iki sahabe kendi ülkelerine döndüler. Hanzal ise Bulgar şehrinde kalarak hanın kızı Tuybike ile evlendikten sonra burada öldü. Hüsameddin-i Müslimî'ye göre de, Aydar Han'ın kızı ile evlenip burada ölen kişi Zübeyir bin Cede'dir. Mercanî'ye göre bu anılan eserlerdeki rivayetlerin doğruluğundan şüphelidir. Buna kanıt olarak da Bulgar halkının İslamiyeti Hz. Peygamber'in döneminde kabul ettiklerine dair hiçbir eserde olmadığını gösterir. Bu tür olaylar ve adı geçen kişilerin isimleri hadis ve tarih kitaplarında muhakkak bahsedilmiş olmalıdır (Mercanî, 2008: 87-88).

Ele aldığımız rivayete göre ise olay şöyle gerçekleşir: Mübarek bir kişi Bulgar şehrine gelmişti. Bulgar hakanı ve onun eşi çok kötü bir şekilde hastalanmıştı. Bulgar şehrine gelen kişi onlara, tedavi etmesinin karşılığında İslam dinini kabul edip etmeyeceklerini sordu. Onlar da bu dine girebileceklerini söylediler. Bu cevap karşısında Bulgar şehrine gelen kişi onları tedavi eder ve şehrin halkı Müslüman olur. Bu durumdan haberdar olan Hazar hakanı askerleriyle birlikte Bulgar halkına saldırır. Bu mübarek kişi ise onlara korkmamaları gerektirdiğini, "Allahu ekber, Allahu ekber" diye bağırmaalarını söyler. Halk bu mübarek kişinin sözünü dinler ve "Allahu ekber, Allahu ekber" diye bağırır. Hazar hakanı ise geri çekilir ve yenilgiyi kabul ederek Bulgar halkı ile barış yapar. Hazar hakanı onlara: "Ben sizin askerlerin içindeki gök atlara binen büyük büyük askerler gördüm, onlar benim askerimi kırıyorlardı" der (2). İbn Fadlan da gittiği Bulgar ülkesinde bir keresinde kırmızı bulutun ardından askerlerin savaşlarını görmektedir:

Onun ülkesinde ilk kaldığımız gece güneş batmadan tam bir saat önce semanın iyice kızardığını gördüm. Gökten şiddetli sesler ve büyük bir gürültü geldiğini işittim. Başımı kaldırdım. Yakınımda ateş gibi kırmızı bir

bulut vardı. Bu gürültü ve sesler ondan geliyordu. Dikkatle baktım. Bulutun içinde insana ve hayvana benzeyen hayaller, bunların ellerinde yaylar, mızraklar ve kılıçlar bulunuyordu. Bu karaltılara dikkatle bakıyor, iyice farketmeye çalışıyordum. Tam bu sırada, bu buluta benzer başka bir bulut ortaya çıktı. Onda da insanlar, hayvanlar ve silâhlar görünüyordu. Bir süvari birliğinin diğerine hücum ettiği gibi bu birliklerden biri, diğerinin üzerine saldırmaya başladı. Biz, bu durumdan çok korkttuk. Allah'a yalvarmaya ve dua etmeye başladık. Yerliler ise bize gülüyorlar ve bu halimize hayret ediyorlardı (Fadlan, 1975: 50).

Başka bir rivayette kahraman isimleri verilir. Bu nedenle rivayet olmaktan daha çok gerçekte olmuş bir olay olarak kabul edilir: Bulgar şehri hanı Aydar Han'ın yirmi yaşına gelmiş Tuybike adlı bir kızı varmış. Hz. Muhammed Peygamber Bulgar'a din için üç sahabe gönderdi. Birisi Zübeyir bin Telka, ikincisi Zübeyir bin Cedga, üçüncüsü Abdurrahman'dır. Bu üç sahabe kendilerini tabib olarak tanıtırlar. Aydar Han'ın kızı Tuybike de hastadır. Sahabeler kızın nasıl iyileştirileceğini söylerler. İçlerinden sahabe Abdurrahman, namaz kılmış, asanın dikildiği yerden su çıkar, kayın süpürgesi gözlerinin önünde büyür. Kız banyoda yeni kayın süpürgesiyle yıkandıktan sonra iyileşir. Bu mucizeyi gören Han ve halk İslam dinini kabul ederler. Hz. Zübeyir Bin Telka Bulgar'da kalır, Han kızı Tuybike ile evlenir ve yirmi beş yıl yaşayıp Bulgar'da ölür (6).

Rivayet Tatar halk masallarında sık karşılaşılan bir konuyu hatırlatmaktadır. Padişah kızını iyileştiren kişi sonunda o kızla evlenir ve padişah olur. Eserde Bulgar halkının İslam dinini kabul edişinin sebebi olarak onların hanlarının ya da han kızının hastalıktan iyileştirmesi gösterilmektedir. Sahabeler ya da İslam dinini tutan tüccarlar hekim olarak hanı ya da onun kızını iyileştirirler. Bulgar halkı onların sihirli gücünü görüp İslam dinini kabul ederler (Zakirova, 2003: 38).

Bir başka rivayette de Bulgar halkının İslam dinini kabulüne sebep olarak hanın düş görmesi motifi gösterilmektedir. Bu kişi de Gabdeşşems'tir. Gabdeşşems, Bulgar şehrinde yaşayan, güneşe tapan ve halkı da bu yola zorlayan bir kişiymiş. Bir gece rüyasına aksakallı ihtiyar girer ve ona Allah'a tapınmasını söyler. Gabdeşşems uyandıktan sonra rüyasını

yorumlatmak ister; fakat bu rüyayı yorumcular bir hafta yorumlayamazlar. Yine bir gün uykuya dalınca Hızır "düş yorumlamaya geldim" diyerek rüyasına girer. Bundan sonra Gabdeşşems güneşe tapınmaktan vazgeçip askerlerini, halkını, anne ve babasını Allah'a sığınmaya mecbur eder (7).

Süleyman Hoca adlı rivayette Muhammed Peygamberin yaşadığı dönemde Mekke şehrinden büyük bir alim kişinin İdil boyuna din öğretmesi için gönderildiği hakkında söz söylenmektedir. Süleyman Hoca ülkeye gelip büyük medreseler açıp çok büyük din adamları yetiştirir. Bu din adamları, köylere yayılıp ülkeyi aydınlatmışlar (8).

İslam dininin kabul edilmesi ile ilgili olarak halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi alanında da iş başlar. Şehirlerde ve köylerde mektepler medreseler açılır. Halkın büyük bir bölümü okuma yazma bilmektedir. Bu durum halkın Kuran'ı öğrenmesine dini kitaplarla tanışmasına yol açar. Halk edebiyatı eserlerinde Bulgar şehirlerinde kızlar için özel medreselerin olduğu da sıkça söylenmektedir. *Tuybike Medresesi* adlı efsanede Tuybike adlı kadın hocanın kızlar için çok büyük bir medreseye sahip olduğu ve burada farklı ülkelerden gelen kızların büyük bir alim olana kadar okudukları anlatılmaktadır. Medreseye *Altmış Altı Abıstay Medresesi* adını vermişlerdir. Bu abıstaylar Biler şehrinden Şehr-i Bulgar'a varıp ders okumuşlar, onlar sahabelerin öğrencileri olmuşlardır. Tuybike abıstayın emriyle bu altmış altı abıstay altmış altı tarafa dağılıp gitmişler ve birçok kişi hak yoluna inandırmışlardır (9).

Mercan Şehri ve On İki Kız Hikayesi adlı rivayette de kadın ve kızların medresesinden bahsedilir: Rabia Osta Bike medresesi Biler'deki Hocalar dağı eteğinde büyük bir pınar başına yerleşmiştir. Rabia her gün Şehr-i Bulgar'dan Biler'e yer altındaki yoldan altmış altı öğrencisini okumaya getirmiş (19). Rivayete göre Bulgar'ın camisi önünde yer altı yolları varmış. Ancak bu durum arkeologlar tarafından ispatlanmamıştır (Zakirova, 2003: 40).

İslam ülkelerinde 9. yüzyıllarda ortaya çıkan medreseler genellikle başkentlerde ve büyük şehirlerde bulunuyorlardı ve orta ve yüksek eğitim müesseseleri olarak hizmet veriyorlardı. Medreselerde eğitim Kur'an-ı Kerim ve Hadislerin temel yorumları üzerinden yapılıyordu. Bunun dışında

matematik, coğrafya, tarih, astronomi, tıp gibi dünyevi bilimlere de ilgi gösteriliyordu (Koç, 2010: 287). İslam dinini M.S. 8. veya 9. yüzyıllarda kabul etmeye başlayan Bulgar Türklerinin yaşadığı köylerde camilerin ve ilk mekteplerin bulunduğu belirtilmektedir (Taymas, 1988: 20). İdil Bulgar medreselerinde eğitim alanlar arasında Bulgar ve doğulu tıp, astronomi, edebiyat, tarih alimleri bulunmaktaydı. Ayrıca, devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan müderris, imam, molla, kadı gibi memurlar da medreselerde yetiştiriliyorlardı (Koç, 2010: 287).

Dinin kabul edilmesi ile ilgili efsane ve rivayetlerin yanında Bulgar halkının günahlarını anlatan ve bu yüzden Allah tarafından bela olarak gönderilen Aksak Timur'un savaş açmasını anlatan rivayetler de vardır. *Bulgar'ın Harap Edilmesi* adlı efsanede Bulgar halkı günah ve fitne ile meşhurdur. Hatta Allah'a asi olmuşlardır. Bu yüzden Allah Aksak Timur'u onlara musallat etti. O dönemin Han'ı Bikçura'ya Aksak Timur tarafından gönderilen elçi onlara niçin Cuma namazı kılmadıklarını sorar. Bikçura'nın ulemaları kitaplar ile cevap veririz deyince Aksak Timur büyük ve yüce olan Allah'ın üzerine yemin ederek Bulgar şehrine saldırır ve şehri üç gün içerisinde yok eder (14).

İlerleyen efsane ve rivayetlerde artık İslam dini Bulgar halkı arasında tamamen oturmuştur: Bulgar şehrinin evliya gibi Müslüman bir hanı vardır. Bu han İslam dinini yaymış, mescit ve medreseler kurdu. Bir gün Aksak Timur aniden Bulgar şehrine saldırır. Bu saldırıdan kaçan Han kızı ve Kırk Kız Biler şehrine kaçarlar ve orada namaz kılarak günlerini geçirirler. Aksak Timur Biler şehrine de gelir ve burayı yakıp yıkar. Bu savaşta kızlar helâk olur. Şimdiki zamanda *Kızlar Ziyareti* adlı yer de bu kızların gömüldüğü yerdir (17). İslamın etkisiyle yatır gibi yer adların da yavaş yavaş ortaya çıktığı görülmektedir. Buna benzer yatır ve kabirle ilgili bilgiler başka bir rivayette de karşımıza çıkmaktadır: Düşmanlar Bulgar şehrine gelir ve halkı bu şehirden kovar. Halk da düşmandan kaçmak için İdil nehrinin üzerine kaftanlarını çıkarıp sererler ve köprüden geçer gibi geçmeye çalışırlar; fakat bir kısmı nehirde batıp ölür. Nehri geçen kutsal ataların kabirleri bu nehrin kıyısındadır (18).

Bulgar alplerinin Ye'cüc Me'cüc veya Âd soyundan geldiğini anlatan rivayetler de bulunmaktadır. Ye'cüc Me'cüc ve Âd halkı Kuran'daki mitik halklardır. Nuh peygamber ve Tufan hakkındaki konuda Bulgarlara İslam ve Kur'an aracılığıyla girmiştir. Tatar folkloruna Kuran üzerinden Peygamberler halifeler, mübarekler sureti çok girer. Bulgarların İslam'ı kabul edişleri sahabelerin ismiyle ilişkilendirilerek ele alınır. Rivayette Zübeyir Bin Telka, Zübeyir Bin Cedga, Abdurrahman isimli üç sahabeden bahsedilmektedir; fakat Muhammed Peygamberin sahabeleri arasında böyle kişilerin olduğu bilinmemektedir. Muhammed Peygamber sureti münacaatlarda sıkça zikredilmektedir. Bulgar döneminde de bu tür olmalı. Genelde Peygamberlerin hayatlarındaki ilginç olaylar hakkında rivayet ve efsaneler Bulgarlarda da meşhur olmuştur (Zakirova, 2003:41).

Âd Kavmi veya Âd, İslam dininin kutsal kitabı Kur'an'da geçen ve Nuh kavmi gibi Allah'ın gazabına uğrayarak yok olan eski bir Arap kabilesidir. Kavmin atası olan Âd, Nuh'un torunlarından Avs'ın oğludur. Tarihsel gerçekliği konusunda herhangi bir belge bulunmayan topluluk, günümüzde veya geçmişte herhangi bir millet ile kesin bir biçimde ilişkilendirilememektedir. Kur'an'da kendilerine kendi kabilelerinden olan Hûd'un Peygamber olarak gönderildiğinden bahsedilir. Kavmin yaşadığı yer, kum tepeleri anlamına gelen *Ahkâf* olarak isimlendirilmiştir. Âd kavminin yaşadığı coğrafi bölge, birçok tarihçiye göre Yemen'dir. Âd kavmiyle ilgili bilgiler genellikle Kur'an'a dayanmakta, ayrıntılar ise daha çok tefsirlerde bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in beyanına göre bu kavim muhteşem saraylara, mallara, sürülere ve eşsiz bağ ve bahçelere sahipti. Bu yüzden gurur ve kibre kapılmış olan Âd kavmi putlara tapmaya başlamış, insanlara zulmederek azgınlık ve taşkınlıkta bulunmuştur. Allah, Hz. Hûd'u bu kavme Peygamber olarak göndermiş; fakat kavmi onu yalanlayarak kendisine karşı çıkmıştır. Hz. Hûd'un onları uyarması, Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri hatırlatarak O'na inanmalarını istemesine karşı onlar tekrar küfre düşmüşlerdir. Buna karşın Allah, önce yağmurlarını keserek kuraklık sebebiyle ünlü İrem bağlarını kurutmuş, daha sonra kasıp kavuran bir rüzgârla onları cezalandırmıştır. Sekiz gün süren bu rüzgâr, Kur'an'ın tasvirine göre Âd kavmini hurma kütükleri gibi buldukları yerden söküp

atmıştır. Hz. Hûd ve ona inanan müminler ise bu felâketten kurtularak ikinci Âd kavminin çekirdeğini oluşturmuşlardır (Aras, 1988: 333-334).

Bulgar Devleti'nde İslamiyet, Orta Asya'nın İslam merkezleriyle olan ticari ve ekonomik ilişkiler yoluyla başlamış ve gittikçe hızlanmıştır; çünkü toplum sosyal, ekonomik ve kültürel bakımından yeni tek Tanrıçılık dini kabul etmeye hazırdı. Ayrıca halk, yerleşik hayata geçişi tamamlamış, yeni şehir ve köyler kurulmuş, tarımcılık ve çeşitli zanaatlar gelişmiş, komşu devletlerinin yanı sıra Doğu ve Batı ülkeleri ile ticari ilişkiler artmıştır. İşte bu durum Bulgar aristokrasinin menfaatlerini karşılayacak bir ideolojiye ihtiyacı vardı. İslam dini ise aranılan bir ideoloji olmuştur. 922 yılında Bulgar Devleti, Müslüman dünyasının bir parçası olmuştur. İslamiyetin kabulü ile Bulgar Devleti güçlenmiştir. Bulgar halkının ve onların nesillerinin özgürlüğü korunmuştur. Ayrıca Doğu ülkeleriyle ticari, ekonomik ve kültürel ilişkiler canlanmış, ortak Bulgar halkı oluşmuş, Tatar halkının atalarının özgün manevi ve maddi kültürünün oluşmasına yardımcı olmuştur (Davletşin, 2013: 193-204).

Bir dinin resmi olarak kabul edilmesi o halk için önemli bir olgu olduğundan, bu halkın sözlü edebiyatını da etkilemesi ve nesilden nesile aktarılması doğaldır. Bulgarların İslamiyeti kabul etmesi ile birlikte Bulgarların hayatları her türlü değiştiği görülmektedir. Moğol öncesi Bulgar âlimleri ve onların çeşitli bilim dallarında yazmış oldukları eserlerinden çok geniş bir coğrafyada kültürel temaslar sağlamışlardır. Ayrıca ülkede bilimsel düşünce de oldukça gelişmiştir. Moğol öncesi İdil Bulgar kültürel hayatında matematik, kimya, tıp, coğrafya, tarih, astronomi ve diğer dünyevi bilimlerin varlığını kanıtlayan arkeolojik, folklorik ve diğer kaynaklar da bulunmaktadır. Bulgarlar tüm bunların yanı sıra edebi eserler de yazıyorlardı. Meşhur Bulgar şairi Kul Ali'nin 1212 yılında yazmış olduğu İslam medeniyeti altın mirasına giren tanınmış *Kıssa-i Yusuf* veya *Yusuf ve Züleyha* adlı eseri, 13. yüzyıl başlarına rastlamaktadır (Koç, 2010: 288).

Ayrıca Kazanlıların Bulgar devrinden beri Müslüman olduklarını, orada birçok cami ve mescidlerin bulunduğunu ve her mescidin yanında bir mektep olduğunu çeşitli kaynaklardan anlamaktayız. Kazanlılar, Bulgarlar'ın geleneklerini sürdürmüşlerdir. Bulgarlarda her mescidin

yanında bir mektep bulunduğunu Arap müellifleri ve Rus gezginleri tarafından da zikredilmektedir (Taymas, 1988: 26). İslamın kabulü ile kutsallık etkisi hükümdara, yakın çevresine, din adamlarına ve komutanlarına geçmiştir. İslamiyet'in kabulünden sonra da din adamları ve İslama ilişkin vaazları okuyan adamlar itibar görmeye başlamışlardır. Kazan Tatarları günümüzde de Bulgar din adamlarının veya Müslüman azizlerinin mezarlarını ziyaret etmektedirler (Davletşin, 2013: 47).

10. yüzyılda İslam dininin resmi olarak kabulünden sonra İslam dini folklorlarda da yankısını bulmuştur. Halk edebiyatı eserlerinde Bulgarların İslamı kabul edişleri hakkında oldukça fazla bilgi korunmuştur. Kur'an ve din üzerinden folklorlara dini suretler ve motifler girmektedir. Bulgar döneminden başlayarak bir çok folklor eseri İslam felsefesiyle sulanıp yeni bir şekil alır (Zakirova, 2003: 41).

2. BÖLÜM

FOLKLOR - HALK EDEBİYATI VE TARİHİ İLİŞKİSİ

2.1. Sözlü Tarih, Tarih Yazıcılığı ve Folklor

Çok eski dönemlerden günümüze kadar ulaşan, insanlığın şahit olduğu ve yaşadığı pek çok olgu ve olaylar vardır. Bu olgu ve olaylar insanların hafızalarında iz bırakmış ve yeni gelişmelere de sebep olmuştur. Bu gelişmelerin sonucunda atasözü, deyim, mani, ninni, destan, efsane, menkıbe gibi sözlü eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserler, tarihte insanların unutamadığı bazı olayların günümüze kadar yaşamış hatıraları olarak insanların dilinde ve hatıralarında korunmuş; zamanla halk muhayyilesi tarafından süslenerek geliştirilmiş ve içine gerçek dışı bilgiler de girmiştir (Sakal, 2008: 51). Biliniyor ki tarihi olaylar meydana geldikten sonra insanlar, bu olaylardan etkilenerek onlarda iz bırakır. Bu durumun yansımalarından da folklor ürünleri meydana gelir. Uzun süren savaşlar, büyük acılar, iz bırakan ölüm olayları ve bunun karşısında yakılan ağıtlar, göçler sonucunda oluşan destanlar, insan hayatını değiştiren siyasi-sosyal değişikliklerini konu edinen türküler, şarkılar, beyitler bunlara birer örnek teşkil eder (Ersoy, 2009: 23). Ayrıca, bir efsane, halk hikayesi veya masalın analizini yaparken, onun tarihini tespit etmek ve o döneme ait insan hayatını ve düşüncesini açıklamak da önemlidir (Türkmen, 2005: 293).

Herhangi bir olay veya yerle ilgili olarak tarihî bilgiye yalnızca resmi tarih yazıcıları tarafından tutulan kayıtlar aracılığıyla ulaşılmaz. Çünkü tutulan kayıtlar çeşitli sebeplerden dolayı yanlış, eksik veya olayları tam olarak açıklayamayacak nitelikte olabilir. Bu bağlamda bir olay veya yerle ilgili geniş tarihi bilgiye ait sözlü kültür ürünlerinden yararlanılabilir (Fidan, 2011: 143). İnsanların hafızalarında korunan olaylar halk edebiyatı ürünlerine aktarılır ve İnan'ın tespitiyle yazılı kaynaklarda halledilmesi güç olan bazı meseleler, etnografya ve folklor bakımından tetkik edildiği zaman aydınlatılabilir (İnan, 1987: 194). Folklorun tiyatro, kareografi ve müzik sanatı disiplinleri ile ilişkisinin yanı sıra sözlü sanatın (şarkı, masal, atasözü, deyim, bilmece vb.) kökenleri geniş kitlelerin yaşam biçiminde olduğu için

bir dereceye kadar da etnografıtır. Bu yüzden folklor, hayatın zorlu olgularının farklı bakış noktalarının inceleme alanına da girer (Sokolov, 2009: 14-15). Ayrıca folklor, şekil ve içerik bakımından önceki sosyo-ekonomi oluşumların (feodolizm, kabile toplumu vb.) eski kültürlerin izlerini de taşır. Yani insan toplumun, faaliyetlerinin ve insanlık kültürünün deneyimlerini de içinde barındırır (Sokolov, 2009: 20).

Abdülkadir İnan'ın deyimiyle milletin tarihi milli destan ve efsaneleriyle başlar. Büyük devletler kuran ve onlara yardım eden milli Tanrıların menşelerine dair söylenen efsaneler, ayinlerde okunan dua ve ilahiler, kahramanların maceralarını anlatan epopeler, masallar, halk felsefesinden ibaret olan atasözü, hurafeler sadece bir milletin değil bütün insanlığın düşünüş tarihini ve onun çeşitli olgunluk safhalarını öğrenmek için önemli malzemeler sunarlar (İnan, 1968: 219). Halkın hafızasında yer edinen olgu ve olayların halk bilgisi ürünlerinde korunduğu için, folklor ürünleri tarih yazıcılığında da kullanılabilir ve bu durum daha sağlıklı sonuçlara ulaştırabilir. Şöyle ki yalnızca merkezin biçimlendirici paradigmasının ürettiği tarih yazım anlayışları, geçmiş toplumun değişik kesimleri tarafından aynı tarihî ve sosyo-politik olayları farklı seviyelerde algılandığını ve olaylardan farklı bir şekilde etkilendiğini görmezden gelebilir. Yani farklı yüzyıllarda yaşanan bir tarihi olayın, iletişim ağ ve odaklarının zaman içinde değişmesi ve dönüşmesinden dolayı toplumu etkilemesi ve topluma yayılması da farklıdır (Ersoy, 2009: 23). Bu bakımdan edebiyat ve tarih alanları kesişir. Bu kesişme noktasında birçok tür bulunur ve bu türlerin her iki alandaki bilimsel çalışmalarda çeşitli şekillerde değerlendirilir. Bazı eserler edebiyat tarihi niteliği taşıdığı için hem edebiyat hem de tarih bakımından önem arz ederler. Böylece bu eserlerden hem edebiyatçılar hem de tarih araştırmacıları yararlanabilirler (Karakaş, 2014: 657).

İdil Ural bölgesinin tarih yazıcılığına bakıldığında, 1552 yılında Kazan'ın alınmasıyla birlikte başlayan Rus işgali ve sonrasında tarih kitapları yok edilmiştir ve tarih yazıcılığı da çöküşe uğramıştır. Bundan sonra tarih yazıcılığının canlanması resmî olarak Şehabeddin Mercânî (19. yüzyıl) gösterilse de aslında Mercânî'ye kadar yaşayan Hüsameddin

Müslimî ve Taceddin Yalçıgul da tarihe katkı sağlayacak çalışmalar yapmışlardır. Her ikisinin eserleri *Tevarih-i Bulgariye* adını taşır ve isminden de anlaşılacağı üzere Bulgar Devleti'ni anlatır. Eserde geçmişte olmuş savaşları, önemli olayları ve geçmişte olan tarihi olayları anlatır. Yani Bulgar-Tatarların İslam dinini kabul etmelerinden, Bulgar Devleti'nin düşman tarafından alınmasındaki döneme kadar olan olaylar anlatılır. Şehabeddin Mercânî'nin eserinde ise bu eser hakkındaki eleştirilerinin yanı sıra, Bulgar halkının ortaya çıkışı, Bulgar dönemi savaşları, âlimleri, hanları, Tatar hanlarını ve onların memleketlerine gelişleri ve Kazan ve Tatarların durumu, şehirleri, köyleri, mollaları anlatılır.

Tatarlarda tarih yazıcılığı belli bir aşamadan geçtikten sonra gelişmeye başlamıştır. Bu tür tarih yazıcılığı da Tatar halk edebiyatı ürünlerinde geçen olayları ve olguları gün yüzüne çıkarmaya yardımcı olan güçlü kaynaklardır.

Menkıbeler önemli birer sözlü tarih kaynağıdır. Zeki Velidi Togan, menkıbelerin tarihi kaynak olarak değerinin henüz anlaşılmadığı konusuna vurgu yapar. Ayrıca, menkıbelerin ülkelerin imar ve iskân tarihleri ile hakkında bilgi verilmeyen savaşların nerede ve nasıl meydana geldiğini öğrenmede ve o ülkenin o dönemdeki iktisadî hayatına ait fikir elde etmede yararlı olduğunu söyler ve yöntemli bir çalışma ile menkıbelerin kendi tarihimiz için de önemli bir kaynak olacağını ifade eder (Ersoy, 2009: 32).

Menkıbe ve efsaneler; halk tarihini, halkın ruh halini en iyi yansıtan ve halk arasında önemli bir yer tutup canlı tarih rolünü üstlenen Tatar halk edebiyatı ürünleridir. Tatarların tür ve edebi özellikleri sayesinde en eski örnekleri günümüze kadar ulaşan menkıbe ve efsaneler halkın tarihiyle çok yakından ilgili oldukları için en eski zamanlara ait kaynakların arasında mühim bir yeri vardır. Eğer bir halkın tarih öncesi dönemlerini yansıtan kaynaklar olan arkeolojik malzemeler korunup bizi aydınlatacak kadar günümüze ulaşamamışsa, araştırmacılar esas kaynak olarak o halkın dilinden ve edebiyatından faydalanırlar. Bu sebepten Tatar halkının geçmiş tarihini araştırmada halk efsaneleri ve menkıbeler asıl kaynak olarak kabul edilmesinden dolayı halkın menkıbe ve efsaneleri tarihi eserlerde ve çeşitli seyyahların ve tarihçilerin eserlerinde yer almıştır. Halkın tarihini bir

dereceye kadar bu menkıbe ve efsanelere dayandırılabilir. Bu menkıbe ve efsaneler Tatar halkının en eski tarihini yansıtmakla birlikte günümüz Tatar halk edebiyatında da Büyük Bulgar ili, onun başkentleri, hanları, hanbikeleri, emirleri, önderleri, İslam dininin Bulgar ilinde kabulü, İslam sahabeleri, Aksak Timur tarafından Bulgar ilinin tahrip edilmesi, başkent Kazan'a taşınması, Yeni Kazan'ın kurulması için yer seçilmesi, Yeni Kazan'ın ve Süyümbike'nin acı olayları, Kazan'ın Korkunç İvan tarafından işgali ve tahribi, Tatar halkının zorla Hıristiyan dinine kabul ettirmeleri, halkın yüzyıllar boyunca milli bağımsızlık mücadeleleri gibi kişi ve olaylar hakkında da bilgiler vermekte, halkın dilinde ve tarihi kitaplarda yer almaktadır.

Menkıbe ve efsanelerin ortaya çıkmasındaki en önemli sebep Tatar halkının tarihinde sayısız acılar ve felaketlerdir. Bu yaşanan olumsuz olaylar halkın gönlünde yer edinmiş ve gelecek kuşağa da bu acıklı ve felaketli olaylar taşınmış ve taşınmaya da devam etmektedir. Yüzyıllar boyu yaşanan bu kanlı bağımsızlık mücadeleleri özellikle halkın gönlünde yer edinmiş bu tür olayların anlatıldığı menkıbe-efsaneler güncellik kazanmıştır. Halk edebiyatının bu mühim türlerindeki şahıslar ve olaylar gerçek tarihi kronolojiyle farklılık arz etmemekle birlikte halkın hayal dünyasıyla birlikte bu tarihi olayların gün yüzüne çıkarılmasına katkıda bulunulmuştur.

Tatar halk edebiyatında efsane ve menkıbeler yüzyıllar boyunca çeşitli yazılı kaynaklarda yer almışlardır. İdil Bulgarlarının efsane ve menkıbelerini İbn Fadlan ve El-Gırnatî gibi gezginlerin eserlerinde de görülmektedir. Bunlar Tatar halk edebiyatı incelemeleri bakımından önem teşkil eder. 19.-20. yüzyıllarda bu tür eserler yazıya geçirilmiş ve günümüz Tatar halk edebiyatının incelenmesi bakımından önemli birer materyal olmuşlardır. Efsaneler ve rivayetler halk edebiyatının önemli tarihi olaylarını, halkın oluşumunu veya kökenlerini nereye bağladıklarını açığa çıkarmak ve incelemek bakımından zengin kaynaklardır. Arkeolojik ve yazılı kaynakların olmadığı durumlarda tarihçiler, seyyahlar gibi kişiler o halkın dilindeki menkıbelere, efsanelere ve hikayelere dayanarak o toplumun tarihini, kültürünü yani halkın yaşamında olan her şeyi açığa çıkarırlar.

Menkıbeler ya da rivayetler; eski dönemlere ait tarihi olayları ve toplum hayatını anlatan mensur eserler olup tarihî gerçeklere daha yakındırlar ve bundan dolayı da tarihçi ve seyyahçıların ilgilerini çekmektedirler. Efsaneler ise; menkıbeler (rivayetler) gibi mensur eserlerdir; fakat bunlar tarihî gerçeklikten epey uzaklaşmışlar, motif ve fantastik olaylarla zenginleştirilmişlerdir. Menkıbeler tarihî olaylara bir derece yakındırlar. Efsaneler eski din ve batıl inançlarla birlikte mitolojik motiflerle süslüdürler. Efsaneler tarihî devirler içinde ortaya çıktığı için mitlerden bu konuda ayrılırlar. Ahmet Yaşar Ocak ise efsane ve menkıbe ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır; a) Efsane ve menkıbe olağanüstü olaylara yer vermeleri bakımından benzerlik gösterirler; fakat menkıbede bulunan bu olağanüstülük bazı zamanda velinin kerameti haline dönüşebilir, b) Efsane ve menkıbe kısa, sade anlatım özellikleriyle benzerdir, c) Efsane dinsel bir boyuta sahip olmadığı gibi menkıbede kahramanlar gerçek ve mukaddes kişilerdir, d) Efsanede yer alan zaman ve mekan belirsiz olmasına karşın menkıbede konu ve olaylar gerçek kişilerin etrafında belli bir zaman ve mekan içerisinde geçer (Ocak, 1997: 30-33).

Wilfried Buch, efsanelerin inandırıcılığını arttıran güçlü kanıtlar olduğunu söyler. Bu kanıtlar kaynak kişiler tarafından alınan bilgilerdir. Hatta belli bir zaman ve yer gösterme de bu kanıtları güçlendirmektedir. "Bunu bizzat gördüm, yaşadım, tanık oldum" veya "Falanın anlattığı gibi, falan yerdeki olayda olduğu gibi" şeklindeki sözler ile anlatıcı dinleyiciyi ikna edici deliller sunmaktadır (Eker ve öte., 2003: 309). Bu yönleriyle efsaneler mitlere göre daha gerçekçidir. Hatta efsanedeki karakter yaşamış ya da yaşayan insanlardır (Eker ve öte., 2003: 475) denilebilir.

Boratav efsanenin destan ile masal arasındaki benzerliğini ve farklılığını ortaya koyar ve yapı, dil ve üslûp yönünden bir efsanenin meydana gelişini açıkladıktan sonra özelliklerinden bahseder:

Efsanenin başlıca niteliği inanış konusu olmasıdır; onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir. Bu niteliğiyle efsane masaldan ayrılır, hikâye ve destana yaklaşır. Başka bir niteliği de düz konuşma diliyle, ve her türlü üslûp kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen

kısa bir anlatı oluşudur. Bir destan parçası karmaşık ve uzun soluklu anlatı bütününden kopup kendine özgü uslup niteliklerini, sanatlık süslemeleri yitirince, sadece olağanüstü yönleriyle bir kişiyi, ya da bir olayı bildirme göreviyle sınırlanınca efsane olur.

Masal ve destanla efsanenin ortak nitelikleri, olağanüstü olaylara, ya da insan-üstü güçleri elinde tutan kişilere anlatısı içinde yer verme olanağıdır. Ama destanda ve masalda olduğu gibi efsane için de zorunlu bir nitelik değildir bu; hiç bir olağanüstü yanı bulunmayan efsanelere rastlarız. Bir tarih olayı gerçekte olduğu gibi anlatılmışsa gerçekten uzaklaşan bir biçim almışsa efsaneleşmiş demektir. Efsaneye dönüşmüş biçimiyle aynı bir olay birbirinden zamanca uzak, farklı kişiler ya da yerler için anlatılır (Boratav, 1982: 98).

Bilge Seyidoğlu ise masal ve efsanenin farklılığını ortaya koyarken dinleyenler tarafından *inanmayı* temel alır:

Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatan ve onu dinleyenler efsanenin gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar. Bu gerçek objektif bir gerçek değildir. Efsaneyi nakledenler ve dinleyenler efsanedeki olayların gerçekten olmuş olduğuna inanırlar. Efsaneler bu özellikleri ile masaldan ayrılırlar (Seyidoğlu, 1998: 417).

Saim Sakaoğlu efsanenin özelliklerini şöyle sıralamıştır: 1. Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar. 2. Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır. 3. Genellikle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma özelliği görülür. 4. Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatımdır (Sakaoğlu, 1980: 5-6).

Menkıbeler dört gruba ayrılarak incelenmektedir:

1) Tarihî menkıbeler (Tatar halkının ortaya çıkışı, İdil Bulgar devletinin kuruluşu, Kazan Hanlığının kuruluşu, Kazan'ın başkent olarak yapılması, Kazan Hanlığının Moskova tarafından işgali, Tatar halkının Rus devletine katılmaları, muhtelif köylerin tarihi vb.).

2) Köy tarihi hakkındaki menkıbeler (Bu madde yer isimleriyle ilgili menkıbelerle aynı başlık altında incelenebilmekle beraber köylerin, nehirlerin, dağların ortaya çıkışı).

3) Yer (toponimik) isimleriyle ilgili menkıbeler (Daha çok çeşitli canlıların, hayvanların, coğrafi yerlerin ortaya çıkışı).

4) Hayat-maişet menkıbeleri (Genel olarak herhangi bir şahsın hayatıyla ilgili) (Zekiyev ve öte., 2001: 193-194).

Efsanelerin ortaya çıkışını açıklamak için onların köklerine bakmak gerekir; çünkü efsaneler ortaya çıkarken beslendikleri kaynaklara yani köklerine göre farklılık gösterebilir. Bütün efsaneler aynı oluşum sürecinden geçmez. Örneğin, tarihî efsaneler dinî efsanelere göre farklı bir yolla ve bir zaman sürecinden geçerek ortaya çıkar. Metin Ergun efsanelerin *mitolojik, tarihî, dinî ve hayalî, fantastik* olmak üzere dört kökleri olduğunu söyler ve bu köklerin hepsi her efsanede görülmediğini, bu köklerden birinin efsanenin çeşidine göre önem kazandığını belirtir (Ergun, 1997a: 40). Birçok araştırmacı efsanelerin oluşumunu mitoslara bağlamışlardır (Elçin, 1986: 314). Bazı araştırmacılar ise kaynağını tarihten alan efsaneleri *tarihsel olaylarla* örtülü masal olarak kabul ederler (Karaalioğlu, 1983: 223). Tarihsel nitelik taşıyan olaylar, halkın hayal gücü yardımıyla olağanüstü hayallerle olgunlaşır ve halk, inançların etkisiyle tarihle ilgili olayları idealize ederek masallaştırır (Karaalioğlu, 1975: 99).

Tarihî köke sahip efsaneler kesin bir tarihi vermez; fakat mitolojik köklü efsanelere göre daha yakın çağlarda teşekkül edilmiş olması muhtemeldir. Tarihî bir olay, halkın üzerinde derin bir etki bırakmış ve halkın hayatını değiştirmişse bir süre sonra efsaneleşir. Hatta bu olay zamanla halkın hayalindeki *uydurmalar* ile karışır. Çünkü halk, efsanelerde tarihi olayı ve tarihî şahsı görmek istediği şekilde gösterir. Bu tarihî olaylar zamanla efsane olmaktan çıkarak destanlaşmaya başlar (Ergun, 1997a: 42-43).

Tarihî efsanelerin konuları ve niteliklerini Pertev Naili Boratav eserinde tasniflendirerek anlatmış ve tarihî efsanelerin yazılı edebiyatta *menkıbe* olarak adlandırıldığını belirtmiştir; a) Adları belli yerler (dağ, göl vb.) üzerine anlatılanlar, b) İnsan topluluklarının oturdukları yerler (şehir, köy

vb.), c) Ünlü büyük yapılar (kilise, cami, köprü vb), d) Tarihi sayılan kişilerden ya da uluslardan kaldığına inanılan defineler, e) Milletler, hükümdar soyları, f) Büyük afetler, g) Tarihlik niteliği olduğuna inanılan ünlü kişilerin savaştıkları olağanüstü güçlü yaratıklar, h) Savaşlar, fetihler, yayılışlar, ı) Yerleşmiş bir düzene baş kaldırmalar, k) Başka tarihî önemli olaylar ya da sivrilmiş kişiler (uygarlıkta kılavuz olmuş kişiler, bilginler, şairler, şeyhler, mürşitler vb.), l) Sevda maceraları ile ün almış âşıklar; kişilerin aile içi çeşitli ilişkileri, m) Çeşitli başka olaylar içindeki yerleri ile bir toplumun tarihinde iz bırakmış *önemsiz* kişiler (örneğin; çoban, hizmetçi vb.) üzerine anlatılanlar (Boratav, 1982: 101-102).

Tarihî efsanelerdeki anlatılan olaylar, belli bir toplumun kendi geleneğinde benimsediği, kendi geçmişine, adları bilinmeyen kişilere ve onların maceralarına tarihlik niteliği verir (Boratav, 1982: 103).

2.2. Efsane ve Rivayetlerde Tarihi Olaylar

2.2.1. Bulgar Adı

Tarihî kaynaklara bakıldığı zaman *Bulgar* kelimesinin ilk kez hangi tarihte kullanıldığına dair farklı bilgiler içermektedir. Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar'e göre, Bulgarlara ait en eski kayıtlar 354 yılında Latince yazılan *Hronograf* eserinde verilmektedir (Hasanov, 1999: 96). İslam Ansiklopedisine göre, Bulgarlar Türklerinin adına ilk defa 482 yılında rastlanmaktadır (Yüce, 1992: 390). Kurat'a göre ise, en eski bilgiler İbn Rusta'nın Kitab al- a'lak al-nafisa adlı eserinde verilmektedir (Kurat, 1961: 783).

Efsanelerde *Bulgar* adının anlamı *Bilgili insan* olarak verilmektedir. Bilgili kişiye de *Biler* denmiştir. *Biler* kelimesinin anlamı da *âlim insan* olarak verilir. *Biler* kelimesi Arap dilinin tonuna uyarlanıp *Bulgar* şeklinde adlandırılmaya başlanmıştır. *Biler* ismi, Buhara'dan gelen Müslüman bir tüccarın hastalıkları iyileştirmesinden ve ülkeye İslam dinini kabul ettirmesinden dolayı ona böyle *bilgili insan* ve *âlim insan* anlamına gelen ad koymuşlardır (2). Birçok araştırmacı *Bulgar* adının kelimesinin köküne ve ilk defa nerede geçtiğine dair araştırmalar yaparak çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir.

5. yüzyılın ikinci yarısından önce mevcut olmayan *Bulgar* kelimesi ilk defa 482 yılında Bizans İmparatoru Zenon'un, Doğu Gotları'na karşı savaşmak üzere, askerî yardımlarına müracaat ettiği Karadeniz'in kuzeyindeki topluluk ismi olarak ortaya çıkmıştır (Kafesoğlu, 1995: 185). Bulgar adı bir tarihî olaydan doğmuş olup, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın ikinci oğlu Dengizik'in 469'da ölümünden sonra, bu kişinin küçük kardeşi İrnek yönetiminde Orta Avrupa'yı terk eden Hunlar, Karadeniz kıyılarında buluştukları başka Türk zümreleri ile karışmışlardı. Bu karışımdan doğan yeni topluluk Türkçe *Bulgar* şeklinde anılmaya başlanmıştır (Kafesoğlu, 1995: 185).

Avrupa'dan dönen Hun Türkleriyle karışan doğudaki kütleler de buldukları Karadeniz bölgesinin eski sakinleri değillerdi; oraya batı Sibirya'dan yeni gelmişlerdi. Bu noktada Bulgar tarihinin başlarını aydınlatmak bakımından önemli bilgiler veren 5. yüzyıl Bizans tarihçisi Priskos'a göre; 461-465 yılları arasında Asya'dan batıya doğru büyük bir göç hareketi olmuş, en doğuda oturan Avar kavminin, komşu Sabar kavmine saldırısıyla, onların da yurtlarından ayırarak daha batıdaki kütleler üzerine yaptığı baskılar sonucu o zamana kadar Attila idaresindeki Hun İmparatorluğu'na bağlı olan bu topluluklar da yerlerini terk ederek Karadeniz'in kuzeyine doğru çekilmek zorunda kalmışlardı. Priskos'un kaydına göre Bulgarlar Hun Türkleri ile Ogur* Türkleri ile karışıp birleşmesinden meydana gelmiş yeni bir Türk topluluğu idi (Kafesoğlu, 1983: 92-93).

Asıl adı *Ogur* olan Hunlar ile karışan bu Türkler'in Tuna ağzından Volga'ya kadar Karadeniz'in kuzeyi bozkırlarında, daha sonraki Peçenekler ve Kumanlar gibi ayrı boy birlikleri şeklinde oturmuşlardır. Kafesoğlu eserinde *Ogur* yani Bulgar'ın aldıkları kavim adlarını şöyle sıralamaktadır:

*Çin kaynaklarına göre M. Ö. 3. yüzyıl sonlarında Asya Büyük Hun İmparatorluğunun batı kanadını teşkil eden bir Türk kolu olup, Tarbagatay kuzeyi ve Kobdo havalisinde oturuyorlardı (Kafesoğlu, 1983: 93). Grek coğrafyacısı Ptolemaios'un coğrafyasına eklediği M. S. 160-170 yılları arasında hazırlanan bir haritada Hazar denizine kuzeyden dökülen ırmaklardan birinin adı *Daikh* diye belirtilen su, genel Türkçede yani Doğu veya Oğuz lehçesinde *Yayık* olarak bilinen Ural nehri olup Kafesoğlu'na göre bu kayıt, milâd dönemlerinde Ogurlar'ın Hazar-Ural dağları arası - Volga bölgesinde oturduklarını gösteren kesin bir bilgi olduğunu söyler (Kafesoğlu, 1983: 93-95). Bulgarlar'la özdeşleştikleri için Ogurlar Türk olarak kabul edilir. Fakat Ogurlar, Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgarlar'la aynı kökende değillerdir (Karatay, 2015a: 130).

Saragur (Sarı / Ak / Ogur), Bittigur (Beş-Ogur), Utingur-Altziagir (Altı-Ogur), Kutrigur-Kuturgur (Tukurgur = Dokuz-Ogur), Ungur-Hunugur-Onugur (On-Ogur), Utigur ~ Uturgur (Otuz-Ogur) (Kafesoğlu, 1995: 186).

Bulgar adının menşei hakkında iki görüş olduğunu söyleyen Muzaffer Tufay, bunlardan birinci görüşe sahip olan İbrahim Kafesoğlu'ya göre Bulgar adı Türkçe *bulamak - bulgamak = karışmak'tan "bulga+r, Bulgak, Bulganç = karışıklık*, ayrıca diğer bazı Batı ve İslam kaynaklarında *Burgar, Bulgar, Biler, Buler* vb. şekillerinde de geçer; Kafesoğlu'nun ikinci görüşüne göre kelime yine Türkçe *Bittigur (Beş Ogur)* isminden gelmektedir.

Bulgar adının Türk asıldan geldiği kesinlik kazannıştır. Sofya'da yayınlanan Bulgar Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde bile Bulgar adının Slavca'dan geldiği hiç dile getirilmiyor; çünkü Bulgar kelimesinin Türkçe bir söz olduğunu herkes bilmektedir (Tufay, 1988: 201).

Bulgar isminin etimolojisi, Türk *bulğa-* kelimesinden türemiştir ve *karıştırmak, rahatsız etmek, düzensizlik çıkartmak* anlamına gelmektedir (Golden, 2014: 116).

Gyula Németh ve Laszlo Rasonyi'e göre Bulgar kelimesinin anlamı Türkçe'nin Taşkent civarında konuşulan Türkmen ağzının "bulğa" sözcüğünden gelmektedir. Bu iki büyük Macar bilim adamı, karışık, karıştıran, karışıklık çıkarıcı! anlamlarına gelen "bulğa" sözcüğünden türetilmiş pek çok özel ad tanıdıklarını da belirtmektedirler. Görülüyor ki, Bulgar milletin ismi bile Türkçe sözcükten türemedir (Tufay, 1988: 201).

Jean-Paul Roux da Bulgar adıyla ilgili şunları söyler:

“Karıştırmak, karmak” anlamına gelen sözcüğe -a r soneki almış olan bulgar adı, “karışıklar” anlamına işaret ederek karma yapılarını doğrular. Dillerinin özellikleri vasıtasıyla, o zamanlar Orta Volga civarında, günümüzdeyse kısmen aynı isimdeki Rus Cumhuriyeti'nde yaşamakta olan vârisleri Çuvaşlarla birlikte “r”li bir dilin yegâne temsilciliğini yaparlar. Bununla birlikte bu özellik Bulgarların ortak Türk ağacından kopuşlarının da altını çizmektedir. Bulgar adından ilk olarak, Karadeniz'in kuzeyinde

ilerleyerek oradaki halkları egemenliği altına alan Avarların yardımcı birlikleri Gotlara karşı Bizans imparatoru Zenon'un müttefiki olarak, Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasındaki bölgede ortaya çıktıkları 480 yılında bahsedilmiştir (Roux, 2008: 107-108).

Bu etnonimin etimolojisi hakkındaki görüşleri Christo Todorov-Bembersky bir araya getirerek tasnif etmiştir:

1. Bolgar(in) etnoniminin İncil'de geçen bir isimden veya tarihî bir şahsiyetin adından (eponimik etimolojiler) geldiği belirtilen kelimenin etimolojileri: Bolgar, Nuh oğlu Yafes'in oğullarından birinin adıdır; Bolgar sözcüğü, Hazar ve Kumanların kumandanı Bulgarios'un adından gelmektedir. Bolgar sözcüğü, İskit'in oğlu Bolgar adından gelmektedir; Bolgar sözcüğü, M.Ö. 127 yılından bu yana bilinmektedir ve kumandanları Bl'ger adından alınmıştır vs.

2. Bolgar(in) etnonimiyle ilgili etimolojiler, şu diğer etnonimlerin kopyası gibidir: Beşgur/Başgur (Başgir) *beş Ugor*, etnonimiyle anlam yönünden uyuşan *Bolgar/Bulgar*; Bolgarca *beş* anlamındaki *bul* ve *-gar - ugor, bulgar* da yine *beş Ugor* anlamındadır.

3. Bolgar(in) etnoniminin herhangi bir toponimden gelişine göre etimolojiler: Bolgar, Volga/Bulga nehrinin adından gelmiştir; *bol-ga-ar Volga halkı; Bolgar, Bug, Bucak, Bolgarçay, Bolkardağ* toponimlerinden gelmektedir.

4. Ön Bolgarların yaşadıkları yere göre yapılan etimolojiler: Bolgar – Osetince *bilgaron* (dağın eteğinde yaşayan insanlar)dan *yüksek dağlar* veya *sarp sahil* anlamındadır; *bulag-er kaynaklı toprak, bulga-ar* nehir kenarında yaşayan insanlar vs.

5. Ön Bolgarlar'a ait bazı sosyal karakterlerin mevkisiyle ilgili etimolojiler: *Bolgar* isyankâr, asi veya *bolgar(in)* zenginleşen insan, *bulgar(in)* akıllı adam, *bolga-ar* samur avcusu (çünkü *bulga*, Moğolca samur anlamındadır); *bulgar* şehirli (balık şehir demektedir).

6. Bolgar(in) etnoniminin bu adı taşıyan halkın karmaşık kökenini yansıtan etimolojiler: *Bolgar* – Slavyan-Türk karışımı; *bolg, bolgatmak* karıştırmak kelimesinden.

7. Bolgar(in) etnoniminin totemik köken ve totem muhtevalı etimolojileri: Bulgar zerdava, samur, kurt sürüsü (mecazî anlamda: silah arkadaşı) (Zekiyev, 2007: 222-223).

Bulgar etnik adı ilk kez Bizans kaynaklarında 5. yüzyıl sonlarına doğru geçer. Bu kaynaklar 482 yılında Atilla'nın oğlu İrnek'in kurmuş olduğu konfederasyonun en önemli kabilesinin Bulgarlar olduğunu kaydederler. Bulgar adı Tuna Bulgar kitabelerinde de on kez geçmektedir. İki yazıtta geçen r'li *Burgar* şekli hiç şüphesiz ki gerileyici benzeşme ile *Bulgar* şeklinden çıkmıştır: *Burgar* < *Bulgar* (Tekin, 1987: 62). Zekiyev ise milattan çok önce dahi Bulgar/Bolgar adının Orta Asya'da geçtiğini, Orta Asyalı veya Hindukuşlu Bolgarlar dendiğini ifade etmektedir (Zekiyev, 2007: 223).

Bulgar adının kökeni üzerine ileri sürülmüş teorilerin içinde en çok taraftar bulanı Macar Türkoloğu Németh'in teorisidir. Németh'e göre Bulgar kavim adı Türkçe bulga- *kariştirmek* fiilinden –r geniş zaman eki ile türemiş bir sıfattır ve *karişik* anlamına gelir (Tekin, 1987: 62).

Talat Tekin, Németh'in bu etimolojisine morfolojik açıdan katılsa da semantik açıdan karşı çıkar. Çünkü bulga- (Türkiye Türkçesi bula-) geçişsiz değil, geçişli bir fiildir ve bundan geniş zaman eki ile yapılmış sıfat *karişik* anlamına değil, *kariştiren* anlamına gelir. Türkçe *bulga-* fiili *karişiklik* çıkarmak, *kurulu düzeni bozmak* anlamlarında Orhon yazıtlarında geçer. Tekin, Orhon yazıtlarında bu fiilin nasıl geçtiğini örnekleriyle göstererek *bulga-r* kavim adının orijinal anlamının *karişiklik* çıkaran, *ortalığı kariştiren*, *isyankâr* anlamına gelmesi gerektiğini dile getirir. Tekin, -r geniş zaman ekiyle oluşan Türk kavim adlarının mevcut olduğunu söyleyerek Kaşgarlı'nın sözlüğünde geçen *Suwar* (*Sawar < *sab- dövmek fiilinden –ar geniş zaman ekiyle türediğini düşünmektedir) örneğini vermektedir (Tekin, 1987: 63).

Zekiyev ise Bolgar kelimesini yukarıda verilenlerin dışında farklı bir şekilde açıklamaktadır. Zekiyev'e göre *bolgar* sözcüğünün sonundaki –ar, *erkekler*, *insanlar* anlamında birincil Türkçe etnonimlendendir. Bu sonekin tamlayanı *bolak* kaynak veya *balıg* şehir kelimesidir. Bolgar sözcüğü, bir bütün halinde 'nehir kenarında yaşayan insan veya şehrli insan

anlamındadır. Bulgarların hemen her yerde Suar'lara yakın olarak yaşadıkları göz önünde tutulursa bu durumda Bulgar sözcüğünün nehir kenarında yaşayan insan anlamı daha inandırıcıdır. Çünkü *Suar* da aynı anlamdadır (Zekiyev, 2007: 223).

2.2.2. Bulgar Tarihi

2.2.2.1. Bulgar Türkleri'nin Kökeni

Soy tarihi ile ilgilenme, şecerelerin dikkate alınması Türk halklarına özgü eski bir durumdur. Birçok halk kendi soylarının başlangıcı olarak bir hayvanı kabul etmektedirler. Mesela; Tibet halkı kendilerinin maymundan geldiklerini düşünürler. Moğollar bozkurt ile geyiği; Türkler ise kurdu totem olarak yüceltirler. Genellikle kurt Avrasya ve Kuzey Amerika halklarının mitolojisinde sık karşılaşılan bir surettir. Birçok yerde o orduların yol başçısı ya da kabilelerin lideri rolünde tasvir edilir. Kurdu kutsamak eski zamanlardan beri vardır. 6. yüzyıla ait Çin yazmalarında kurdun Türk dünyasında büyük rol oynadığı dile getirilmektedir. Çin kroniklerine göre, *Türk hanı* ve *kurt* sözleri benzerdirler (Zakirova, 2003: 16-17).

Eski Bulgar topraklarında yer alan şehir yerlerinde bilimsel literatürde *garipler* ya da *yarımtıklar* şeklinde adlandırılan bronz heykeller çok bulunmaktadır. Bunlar kurt ya da parsa benzeyen hayvana binmiş erkek ya da kadın heykellerdir. İlk olarak 1996 yılında boynuzlu pars şeklindeki kilit üstüne oturmuş kadın heykeli bulunmuştur. Bu heykel, bronzdan yapılmıştır. Onun ana parçası sol kolu ile göğsüne çocuğunu sıkıştırmış kovuk kadın figüründen ibarettir. Sağ kolu omuz orta boğumundan itibaren yoktur. Sağ ayak da aynı şekildedir. 1984 yılında aynı yerde ikinci heykel de bulunur. Bura süvari bir erkektir. Onun da sağ tarafında sakatlanmış yerler görülmektedir. Figürlerin pars olanlarıyla da karşılaşılmaktadır. Bu heykelcikler, eski Türklerin türeyişi hakkındaki efsaneler üzerine temellendirilmiştir. Bulgar'da efsanenin iki varyantı vardır. İlkine göre Bulgarlar kendilerini erkek kişi ile dişi kurt; ikincisine göre ise kadın ve erkek kurt evliliğinden türeyen halk olarak kabul etmektedirler. Demek ki, ikinci varyantta düşmanlar soyu yok ettiklerinde bir kız çocuk sağ kalır.

Türkler kendilerini bu kız çocuk ile kurdun evliliğinden türedik diye düşünmektedirler. İkincisinde, kurt parsla yer değiştirmiştir. A. H. Halikov:

Kedigillerden olan yırtıcı pars Orta Asya'nın batısında, Kuzey Sibirya ve Altay'da yayılmıştır. İhtimal ki, o, İdil boyu ve Kuzey Kafkasya'daki hâkim Bulgar kabilesi olan Barsillerin totemi olmuştur. Bilindiği üzere, Barsiller ya da Gümüş Bulgarlar İdil-Bulgaristanı halkının lider boyu olmuşlardır. Büyük Tatar tarihçisi Ş. Mercani'ye göre pars Bulgar padişahlarının uranı, bilgisi olmuştur. Parstaki boynuz da rütbe işaretidir (Zakirova, 2003: 18-19)

diye yazar.

Tatar halkının bir rivayetinde de Ak Kurt'tan bahsedilmiştir. Börkit'in oğlu bir Ak kurt tarafından ormana götürülür. Çocuk bu ak kurt tarafından büyütülür ve zamanla kurdun suretine girmeye başlar. Öyle ki, Börkit, uzaktan gördüğü yarı kurdumsu suretindeki çocuğunu tanıyamaz. Yaratık olarak tanımladığı bu canavarı okuyla öldürür (21).

Rivayette kurdun rengi belirtilmektedir. O alışılmış değildir; ak renktedir. Ak renk, manevî saflık, baht, başarı sembolüdür; Tanrısallık ya da üstünlüğün işaretidir. Farklı halkların folklorunda ve inançlarında ak renkteki hayvanlar efendi ya da padişah olarak tasvir edilmektedir. Ak sözü ile bir şeyin sadece rengi bildirilmez. Buryatçadaki *sagaan hun* adlı ibare doğrudan doğruya tercüme edildiğinde *ak kişi* olarak tercüme edilmektedir ve bu durumda iyi kalpli, şefkatli kişi göz önüne getirilmektedir. Tatarcada da *ak ebi*, *ak babay* şeklinde ibareler bulunmaktadır. Onlar da iyi kalpli, merhametli, iyi kişi hakkında kullanılmaktadır (Zakirova, 2003: 20).

Kurt-kişi-kurt fantastik dönüşüm modeliyle Tatar folklorunda da karşılaşmak mümkündür. Mesela; Ak Büri (Ak Kurt) adlı tılsımlı masalın kahramanına mitolojik kişi olan Ak Kurt, genç yiğit suretinde de kurt suretinde de görünmektedir. Bunun gibi dönüşümle ilgili konu da dünya mitolojisinde çok eski zamanlardan gelmektedir. Slavyan mitolojisindeki Volkodlak (ya da Volkolak) kurda dönüşebilme gibi sıradışı güce sahip bir kişidir (Zakirova, 2003: 21).

Ayrıca İdil boyu Bulgarları arasında efsanenin sakat çocukla kurt (bars) hakkındaki varyantı çok yayılmıştır. Kurdu kendilerinin koruyucuları, danışmanları olarak tasvir ederek yeni eserler yaratmışlardır. Kurdun totem özellikleri halk hekimliğinde, çocuk folklorunda bugüne kadar korunmuştur. Mesela; kurt dışının kişileri, özellikle de çocukları belalardan koruduğu kabul edilmektedir (Zakirova, 2003: 22).

Yine bir efsaneye göre Bulgarlar *Kaz* neslindedir. Bir avcının yaralı bir kazı evine alıp onu iyileştirdikten ve besledikten sonra bu kaz hısım ve akrabalarını yanına alarak ülkeye bolluk ve bereket getirir. Halkın zenginleşmesine ve ülkenin bir ticaret merkezi konuma sahip olmasına vesile olur (22). Bundan dolayı da soylarını Kaz nesline bağlarlar. Bu efsane de tıpkı kurt gibi kaz da mitolojik unsurlar içermektedir.

Tarihçilerin Bulgarların kökeninin Türk oldukları gerçeği hakkında görüş birliği içindedirler. İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde Bulgarlar'ın Türk kavimlerinden olduklarını söyler; fakat bazı müelleflerin de onları Slavlar'dan saydıklarını da belirtmiştir. "Mes'ûdî'nin bir nakline göre, Halife Muktedir zamanında hacca gelen Bulgarlar, kendilerinin Slâvlar ile Türklerin karışımı bir ırk olduklarını söylemişlerdir" (Fadlan, 1975: 111). Şehabeddin-i Mercanî de Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar adlı eserinde İbn Haldun'un Şerif İdrisî'ye dayanarak onları Türklerin bir kolu olarak kabul ettiğini söyler. Yine aynı eserde Ali bin el-Hüseyiri el-Mesudî el-Bağdadî "Onlar, Türklerin bir bölümüdür, aralarında kervanlar gidip gelirler ama onlar bütün Türk kabilelerinden daha üstündür" şeklinde Bulgarlar'ın Türk olduğunu göstermiştir (Mercanî, 2008: 42-43).

Kaşgarlı Mahmut Divanü Lügat'it-Türk sözlüğünde, Türklerin aslında yirmi boy olduğunu, onların hepsi Nuh peygamberin oğlu Yafes'e, Yafes'in oğlu Türk'e bağlandığını yazar (Zakirova, 2003: 22).

A. Ramazânî, Yâfes'in yedi oğlunun olduğu, bunların isimleri ise Çin, Türk, Hazar, Saklâb (Slav), Rus, Misek (Ye'cüc ile Me'cüc'ün babaları) ve Kemârî (Bulgarların ve Burtasların babaları) olduğunu söyler. Bunların karakterleri ile ilgili bilgilere bakılırsa; Çin çok akıllı ve terbiyeli, Hazar sakin, Rus hilekar ve utanmaz, Saklâb (Slav) yumuşak kalpli, Kemârî oyunu seven, ava düşkün, Türk ise edepli, akıllı ve doğru kalplidir:

Türk doğuyu dolaştıktan sonra bir yer buldu. Bu yerin adı Sükûk idi. Türkçede Süğük derler. Burada küçük bir deniz, sıcak su, çok çeşmeler vardı. Yakında çok otlu, hoş suları bulunan bir dağ bulunuyordu. Türk Allaha şükrettikten sonra o yerde o mekân tuttu. Yâfes'in oğulları arasında Türk ve Hazar akıllıydılar. Öteki oğullarında hiç hayır yoktu. Sonra, geceyin bu dağın başında bir ateş peydâ oldu. Ertesi gün Türk dağın başına çıktı ve ateşten hiçbir iz görmedi. Fakat orada iyilik, hoş ve şen otlaklar buldu ve memnun oldu. Bu dağa Endûk-ert adını verdi. Bu gün dahi böyle derler. Sonra, ağaçlardan ve otlardan evler yapılmasını emretti. Bundna sonra hârgâh ve gereken şeyleir yaptılar. Emretti. Koyun postundan kabâ, külâh yaptılar. Hala bu âdet devam eder (Şeşen, 1985: 30-31).

Mesûdî'ye göre Türkler, Yâfes'in neslindedir ve birkaç kısma ayrılırlar. Bunlardan bir kısmının şehirleri ve kaleleri olup, bir kısmı da dağlarda ve bozkırlarda keçe çadırlarda yaşarlar. Kır ve çöl hayatında yaşayanlar sadece avcılıkla uğraşırlar. Bir kısmı Yahudi dinini benimserken, bir kısmı Mecusi dinini kabul etmişlerdir (Şeşen, 1985: 57). *Nuh oğlu Yafes oğlu Türk* soy kütüğü Tevrat ve Kur'an geleneği olması gerekir (Ögel, 2010: 62).

Gerdîzî'nin Zeyn el-ahbâr'ında Yâfes ile ilgili şöyle haberler vermektedir:

... Nuh peygamber Allah'a duâ edip Yâfes'e bir isim (duâ) öğretmesini, bu duâyı okuyunca yağmur yağmasını niyâz etti. Allah onun duasını kabul etti. Yâfes'ebir isim (duâ) öğretti. Yâfes bu ismi bir taş üzerine yazdı. İhtiyâten unutmaması için bu taşı boynuna astı. Bu isimle yağmur yağmasını istediği zaman yağmur gelirdi. Bu taşı suya vurursa bu su hastaya şifâ verirdi. Bu taşı onun oğulları mirasçı oldular. Oğuz, Hâlluğ (Karluk), Hazar ve benzerler, gibi, onun nesli çoğaldı. Sonra, bu taş sebebiyle nesli arasında anlaşmazlık çıktı. Bu taş elindeydi. Yâfes'in oğulları "Bir gün toplanıp kurâ çekelim. Taş kime çıkarsa ona verelim." dediler. Bunun üzerine, Oğuzlar aynı şekilde bir taş yaptılar. Bu ismi (duâyı) onun üzerine de yazdılar. Oğuzların büyüğübu sahte taşı boynuna astı. Kararlaştırılan gün gelince, kurâ çektiler. Taş Hâlluğların hissesine düştü. Oğuzlar yaptıkları sahte taşı

Halluhlara verdiler. Esas taş yanlarında kaldı. Türklerin taşla yağmur istemeleri bu sebeptendir... (Şeşen, 1985: 71-72).

Ebû Ubeyd Abdullâh'ın görüşüne göre Türkler, Yâfes'in oğullarından Âmûr'un çocuklarındandır. Onların ülkelerinin çoğu Çin ve Horasan olup içlerinde en kuvvetlileri Kûsân (Kaşan) ve etrafındaki şehirlerin sahipleri olan Bulgarlardır (Şeşen, 1985: 201).

Gıyceddinov'un eserinden alınan efsanede de Bulgarların soyu şu şekilde anlatılmaktadır: Nuh peygamberin üç oğlu varmış. Bir oğlu Yafes adlıymış. Yafes'in Türk, Alıp, Oğuz adlı oğulları olmuş. Alıp olağanüstü güçlere sahipmiş. O, gerçekten tutunsa küçük dağları devirmiş, bir kolu ile atları sığırlar kaldırabilirmiş... Alıp bir gün ava çıkınca, yolunu kaybetmiş ağabeyi Türk yanına dönememiş. Orman içinde yürürken bir su yanına gelmiş. O, su boyunda onunla aynı dilde konuşan ama Alıp'a yabancı kişiler duruyormuş. Alıp burada yaşamaya devam etmiş, evlenmiş. Onun iki erkek çocuğu olmuş. Çocuklara Bulgar ve Burtas isimlerini vermişler. Bu çocuklar büyüyünce ikisi iki yerde kale kurup yaşamaya başlamışlar. Bu iki kalede yaşayan kişilerin çocukları çoğalıp uzun yıllar geçtikten sonra bir soydan iki türlü halk; Bulgarlar ve Burtaslar ortaya çıkmışlar (1). Fars edebiyatından 12. yüzyılda yaşamış adı belli olmayan bir yazar da Bulgar ve Burtas isimlerini Nuh peygamberin üçüncü oğlu Yâfes'in (ya da Yafet) torunları olarak zikretmektedir (Zakirova, 2003: 23).

Yukarıda verilen bilgiler Bulgarların soyları çoğunlukla Türk'e dayandırılmaktadır; fakat ele aldığımız efsaenin bu varyantında Bulgarların soyu Alp'e dayandırılmaktadır.

Tarih, tefsir ve Kısas-ı Enbiyâ kitaplarında Hz. Nuh'un üç oğlundan Yâfes'in Türkler'in, Hazarlar'ın, Sakalibe'nin ve Ye'cüc ile Me'cüc'ün atası olduğuna dair bir rivayet yer almaktadır. İslâmî kaynaklara göre Hz. Nuh tufan sonrası yeryüzünü oğulları arasında paylaştırdıca Türkler'in atası olan Yâfes'e Doğu ülkelerini ve Rum diyarını vermiştir (Harman, 2013: 175).

Bulgarlar arasında 150 yıldan fazla bir zamandan bir menşe aranmış ve Urallı, Fin, İslâv, Tatar vb. asıllı oldukları iddia edilmiş olduğunu söyleyen İbrahim Kafesoğlu, bunların Türk asıldan geldiklerine dair önce Vâmbery

tarafından ileri sürülen görüş G. F   er'in arkeolojik ve G. N  meth'in linguistik araştırmaları ile kesinlik kazandığını belirtir (Kafesoğlu, 1995: 185).

G  n  m  z Kazan T  rkleri'nin etnik yapısında rol oynayan Bulgar T  rkleri'nin tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Onların varlığını g  n  m  ze kalan mezar kitabeleri, Şehir harabeleri ve etnografik eşyalar ve bazı filolojik hatıralardan anlamaktayız.

Avar Sibir ve Hazar T  rkleri'nin parçalanması sonucu 5. asrın sonları ile 6. asrın başlarında Orta- dil boyunca ortaya çıkan Bulgarlar'ın bir kolu, ikinci kez Karma Havzası'na yerleŐirler ( zkan, 1994: 4).

Akdes Nimet Kurat Kama (ulman) Bulgarlar'ın  dil boyunca çıkararak Kama sahasını işgal ettiklerini ve buraya geliŐlerinin tesadüfi olmadığını, büyük Hun hareketinden önce bu Bulgarlar'ın yine Kama'nın çevresinde yerleşik olduklarını, büyük g ten sonra da burada kalmış olduklarını belirtir. Bulgarlar'ın Kama bölgesine gelişleri tespit edilememesiyle birlikte, bu hareketin 5. yüzyılın sonu ya da 6. yüzyılın başlarında olduğu görülmektedir (Kurat, 1992b: 183).

Kama ırmağının  dil nehrine d k ld ğu noktayı çevreleyen yerler Bulgarlar'ın merkezi olmuş ve böylelikle Bulgar Devleti ilk burada kurulduktan sonra sınırları epey genişlemiştir; fakat günümüzde bu sınırları belirlemek ve tespit etmek zordur (Taymas, 1988: 18).

Attila-Hun  mparatorluğunun yıkılmasından sonra (453'den sonra) Hunlar'ın bir kısmını teşkil eden Bulgarlar, Don- Kuban sahasında bulunmuşlardır. Bunlar 5. yüzyılın sonlarına doğru Doğu'dan gelen veya Avar, Sibir, Hazar gibi Türk olan kavimlerin egemenliği altında   kısıma bölünürler. Bunlardan bir kısmı batıya giderek Tuna bulgarları adını almış olup 7. yüzyılın sonlarında Dobruca'ya gelerek buradaki Slavları yönetimi altına aldıktan sonra Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. Bunun yanında nüfusları az olduğundan 9. yüzyıla kadar yerli halk tarafından temsil edilmişlerdir. Bulgarlar'ın bir kısmı da Kafkaslar'a doğru giderek burada başka kavimlere karışmışlardır (Kurat, 1992b: 183).

Bulgarlar hakkında en eski yazılı kayıt, M.S. 3. yüzyılda yaşadığı anlaŐılan Suriyeli Mar-Abas Katinu'ya aittir. Ona göre; Bulgarlar M. . 149-

127 yıllarında, Kafkasların kuzeyinde bulunuyorlardı. Bu kayıt, 8. yüzyıl Ermeni tarihçisi Khorenli Moisey tarafından da nakledilmiştir. Aradaki uzun süreç böyle bir kaydın doğruluğun şüpheye düşürecek mahiyettedir; başka herhangi bir kaynaktan, meselâ Bizans Kroniklerinde, bunu teyit edecek kayıtlara rastlanmıyor. Bulgarlardan bahseden ilk Bizans kaydı ise 482 yılına aittir (Kurat, 2002: 108).

Bu kayıtları değerlendiren A. P. Smirnov Bulgarların yaklaşık M.Ö. 149-127 yıllarında Ermenistan'a yöneldiklerini ifade etmiş ve bu bilgileri tamamen gerçek olarak kabul etmiştir. A. P. Smirnov daha sonra Bulgarların Azak yanı bozkırlarında göçebe yaşayan bir halk olduğunu ve daha önce literatürde İskitler olarak adlandırılan Alan- Sarmat kabileleri içerisinde çıktıklarını da belirtmiştir. A. P. Smirnov'un dayanak noktalarını arz eden bu bilgilerin 8. yüzyılda yaşamış Ermeni yazar Khorenli Moises tarafından verilmesi A. N. Kurat'a göre her iki yazar arasında uzun süre olması ve bu kayıtları destekleyen başka kaynakların olmayışı nedeniyle araştırmacıları doğru bilgiler olduğu noktasında tereddüte düşürmüştür. Ayrıca Moises Khoren tarihini yazdığı sıralarda Karadeniz yanında büyük bir güç olarak Bulgarlar artık ortaya çıkmıştı. Bu nedenle Bulgarların Kuzey Kafkasya bozkırlarında M.Ö. 2. yüzyılda olduklarına dair haber anakronizm olarak kabul edilmiştir. Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyine Hun boylarıyla geldikleri ve Türk kökenli olarak Asya Hun Devleti boylar birliği konfederasyonuna dâhil oldukları Türkologlarca kabul edilmiştir (Koç, 2010: 21).

L. N. Gumilev Saragur, Onogur ve Ugorların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar; Savirlerin, Sibiryaya taygaları kenarında yaşayan Samoyed grubuna ait bir halk ve Avarların da bir Cungarya kabilesi olduğu tespitini yapmıştır (Gumilev, 2003: 187). Geza Fehér ise Bulgarların 463 yılı civarında Bulgarların Kafkasya'ya gelip yerleştiği fikrine karşı çıkararak Kafkasyalı bir kavim olan Kidarlar veya Kitaritlerin Bulgar Türkleri olduğunu, bunların 456 yıllarında Kafkasya'da yaşadıklarını, yani 463'ten önce gerçekleşen göçlerden önce Kafkasya'da bulduklarını iddia etmektedir (Fehér, 1984: 5).

Bazı tarihçilere göre Bulgarlar Çin kaynaklarındaki *Ting Ling*'lerden (tiyinli-sincap kürklü) gelmektedir. Bunlar Bulgarların ataları olan Onogurlar olsa gerektir. Onlar Milat sıralarında Batı Sibiry'a da bulunmuşlar ve nüfuzlarını İdil sahasına kadar yaymışlardır. Bu Onogur zümreleri 2.-3. yüzyıllarda Büyük Hun kitlelerine katılmışlardır. Attila tarafından kurulan Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Bulgarların Karadeniz'in kuzeydoğu kısmında buldukları anlaşılıyor. Hun devleti dağıldıktan sonra Bulgarlar iki zümre halinde yaşamışlardır. Bunlardan Utigurlar Kuban çevresinde, Kutrigurlar Don nehrinin batısında yer almışlardır (Kurat, 2002: 109).

2.2.2.2. Bulgar Türklerinin Gelişimi

Bulgarlar, 5. yüzyılda başta Volga ile Diyester nehirleri arasında yaşayan ve Batı Hunlarının doğu kısmında bulunan bir Hun-Türk kavmidir. Daha sonra Bulgarlar, batıda Kutrigurlar, doğuda Utigurlar olmak üzere iki gruba ayrıldılar (Fadlan, 1975: 111).

Kutrigur Bulgarlarının göç sahası, Dinyeper (Özü) ve Tuna nehirlerine kadar uzanmıştır. Bunların bazen Bizans sahasına hücum ettikleri de anlaşılıyor. Bizans tarafından tatbik edilen siyaset gereği Kutrigurlar zaman zaman birbirine düşürülmüşler, bazen de Bizans hizmetine alınmışlardır. 482 yılında Tuna boylarına yakın bir yerde bulunan Kutrigur Bulgarlarının İmparator Zenon tarafından hizmete alınmasıyla Bizans kroniklerinde ilk defa *Bulgar* adı zikredilmiştir. Bizans tarafından Utigurların Kutrigurlara karşı kışkırtılmasıyla iki zümre arasında şiddetli mücadeleler olmuş, Utigurlar tarafından Tuna'ya doğru itilen Kutrigurların Bizans'a saldırdığı ve 506 yılında Trakya'yı tahrip ettikleri kaydedilmiştir (Kurat, 2002: 109).

552 yılında kurulan Göktürk Kağanlığı'nın sınırları doğuda Kadırgan Dağlarına, batıda Demirkapı'ya Maveraünnehr'e ve Azak Denizi kıyılarına kadar ulaşmıştır. Göktürklerin baskısı altında yaşayan Avarlar, İdil-Ural Dağları ile Hazar arasından İdil nehrine, oradan da Don-Dinyeper ve Tuna nehirlerini aşarak 568'de Adriyatik Denizi'ne kadar ulaşmıştır. Bu sırada İdil ve Don boylarındaki bütün Türk menşeli kavimler ve Utigur ve Kutrigur Bulgarları da Göktürk hâkimiyetine girmiştir (Kurat, 2002: 110).

626 yılında Avarlar'ın çökmesi sonucunda Bulgarlar, Kubrat'ın idaresi altında yeniden Bulgar Krallığı kurdular (Fadlan, 1975: 111). Göktürk hâkimiyeti 630 yılına kadar devam etmiştir. Geza Fehér, bu tarihten sonra Avar hâkimiyetindeki Bulgarların kurtuluş harekâtına başladığını yazar. Sahip değiştirerek başka bir Türk boyunun idaresine girer ve hanın ailesine mensup Kurt'un (Kubrat) idaresinde bağımsızlık kazanarak *Onogurdur* adı altında yeni bir oymak birliği teşkil ederler (Fehér, 1984: 30).

Akdes Nimet Kurat da Kutrigurların idaresini başka bir Türk boyuna mensup bir liderin üstlendiğini yazmakla birlikte, bu liderin Göktürk Kağanlığı ailesiyle ilgisi olan kimseler olduğunu bildirir. Kurat'a göre Kutrigurların başında bulunan *Dulu* sülalesine mensup olan Organa idi. 659 yılında Batı Göktürk Devleti'nin çöküşünden sonra Organa'nın oğlu Kubrat kendini Bulgarların hanı ilan etmiş ve Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuştur. Utigur Bulgarları Kubrat'a tabi olmak istemezler ve mücadeleye girişirler. Bu sırada Hazarlar da kendi devletini kurar. Kubrat'ın 665'te ölümü ve Hazarların baskısıyla bu devlet yıkılır (Kurat, 2002: 110).

Kurt'un (Kubrat) oğullarından Bat-Bayan'ın liderlik ettiği bir kısım Bulgarlar, Kafkasya'nın kuzeyinde kalarak Hazarlara tabi oldular. Bugün Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Bolkarların onların devamı olduğu bilinmektedir. Kurt'un diğer oğlu Asparuh (İsperih, Esperih) kendisine bağlı boylarla birlikte batıya yönelerek Tuna nehri boyuna geldi. Balkanları ele geçirerek 681 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca Türk karakterini koruyarak varlığını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti zamanla Slav nüfusunun içinde eriyerek hem Slavlaştı hem de Hıristiyanlığın etkisine girdi. 864'te hükümdarları Boris (Pars) Han'ın Hıristiyanlığı resmen kabul etmesinden sonra tamamen Türk özelliğini yitirdi (Taşağıl, 2000: 472). İdil Bulgarları ise bir müddet daha Hazar Kağanlığı bünyesinde yaşamaya devam edeceklerdir (Koç, 2010: 46).

Tarihçilere göre Bulgar halkı Türk kabilesindedir. İbn Fadlan eserinde onları *Türk* şeklinde açıklamıştır. Ayrıca, İbn Haldun, Şemseddin ed-Dimaşkî, Hekim Sinaî ve el-Bağdadî de Bulgar halkını Türk kabilesinden saymaktadırlar. Bulgar halkının dilleri, eserleri, ahlakları, örf ve adetleri de

Türkler'e benzemektedir. İbni Havkal ve el-Gırnatî, Bulgar dilinin Hazar Türk diline benzediğini söylemiştir (Mercanî, 2008: 43).

2.2.2.3. Tuna Bulgar Devleti

Eski bulgarların bir Türk kavmi olduğu çeşitli kaynaklarda görülmektedir. Bulgar Türkleri Balkanlar'a geldikten sonra Tuna boylarını ele geçirip burada bir devlet kurdular. Fakat, satılarının azlığı ve yönettikleri kalabalık Slav kitlesi içinde dillerini kaybederek Slavlaştılar. Slavlar, Türklere ait olan Bulgar ismini benimsediler. Bunun sonucunda, şimdiki ve tarihteki Bulgarlar birbirinden tamamen farklıdır (Karatay, 2015b: 17-18). Metin parçalarından ve yazıtlar hakkında yazılan kaynaklarda geçen deyim ve kelimelerden yol açarak dillerinin Oğurca olduğu ve kültürleri de İç Asya ile benzerlik teşkil ettiği görülmektedir (Golden, 2014: 260).

Hazarların batıya doğru ilerleyişlerine ve baskılarına dayanamayan Batı Bulgarları veya Kutrigurlar, Asparuh'un liderliğinde Dinyester ile Prut arasındaki bölgeye, Beserabya'ya göç ettiler. Burayı hareket noktası olarak kabul eden Bulgarlar Dobruca yönünde akınlara başladılar. Bu sırada Bizans, Arap akınlarını durdurmakla meşguldü. Araplar İstanbul'u kuşatmışlardır (674-678). Bu fırsattan yararlanan Bulgarlar, Tuna'yı geçerek Dobruca'yı işgal ettiler. Bizans ordusu karşı koyduysa da büyük kayıplar verdiler (680). Böylece Bulgarlar Tuna ile Balkan dağları arasındaki bölgeyi daha sonra da Aşağı Moezya ile Trakya vilayetini ele geçirdiler. Bizans imparatoru Bulgarlar ile 681 yılında barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı (Fehér, 1984: 44-45).

681 yılında imzalanan bu anlaşma ile Bizans tarafından resmen tanınan Tuna Bulgar Devleti bu tarihten başlayarak Balkanlarda ve Orta Avrupa'da çok önemli bir siyasi varlık durumuna gelmiştir. Bölgede yaşayan ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan güney Slav kabileleri yönetici sınıf durumunda olan Bulgar Türklerinin himayesinde ekonomik ve kültürel bakımdan gelişmeler ve iki yüz yıl içinde yönetici sınıfın da Slavlaşması ile ilk Slav toplumunu ve devletini yaratmışlardır (Tekin, 1987: 5). Kısa zamanda büyük gelişme gösteren Tuna Bulgar Devleti, İdil Bulgarlar'a göre daha küçük olmasına rağmen Oğur Türkleri'nin kurduğu en uzun ömürlü

siyasi yapıdır. Bulgarlar, Slavlara askeri teşkilatı, disiplini, vatan ve millet kavramlarını öğreterek, sonraları Bizans'a karşı kendilerini koruma becerisini sağlamıştır (Kafesoğlu, 2014: 180).

Asparuh'tan sonra Bulgar tahtına Dula sülalesinin üçüncü büyük hanı olan Tervel (701-718) geçer. Tervel zamanında Bizans'taki taht mücadelelerinin de yardımıyla Bulgarların nüfuzu daha da artmıştır. II. Justinianus, 695 yılında tahtından kovulduktan sonra Hazar kağanına sığınmış, daha sonra Tervel'in yanına gelmiş ve Bulgarların yardımıyla tekrar tahta çıkmıştır. Artık Bizans'ın iç işlerine karışmaya başlayan Bulgarlar ile III. Theodosius, 716 yılında bir anlaşma daha yapmak zorunda kalmış ve bu devletin sınırlarını tanımıştır. Bu anlaşmanın neticesi olarak 717-718 yıllarında Arapların İstanbul'a saldırıları Bulgar kuvvetlerinin müdahale etmesiyle Araplar çekilmek zorunda kalmışlardır. 803-814 yıllarında Bulgar tahtında Krum Han bulunmuştur. Bu dönem Tuna Bulgarlarının en önemli devridir. Avar devletinin yıkılması ve Krum Han'ın genişleme siyaseti sonucu Bulgar Devleti'nin sınırları genişlemiştir. Buna engel olmak için harekete geçen I. Nikefor 811 yılında Krum'a yenildikten sonra Krum 813'te İstanbul'u kuşatmış ancak bu esnada ölmüştür (Kurat, 1979: 797).

Krum Han'dan sonra onun yerine geçen Omurtag, Bulgar tarihinin en önemli hükümdarı olmuştur. Bulgar Devleti Omurtag zamanında gerek ekonomi gerekse kültür bakımından çok ilerlemiştir. Omurtag'dan sonra yerine geçen Malamir (831-836) ve Persiyan (836-852) onun teşkilatçı, disiplinli ve ekonomiye önem veren siyasetini devam ettirmişlerdir (Tekin, 1987: 8). 853-888 yılları arasında tahta Boris geçmiştir. Onun hükümdar olduğu sırada karışıklıklar yaşanmaktaydı. Boris bu karışıklığa son verdi ve Rusya'nın politikasını izlemeye başladı. Bu arada Franklar Avarlar'ı fethederek Bulgar ülkesinin sınırlarına dayanmıştır. Bu durumdan rahatsız olan, önceden Franklar tarafından yenilen ve rakibinin Slav halkı arasında huzursuzluk çıkaracağını düşünen Boris 860 yılında Moravya'ya karşı ittifak yapmıştır. 862'de Rastislav, Moravya topraklarında millî bir kilise inşa etmek için Bizans'ın yardımını almak ve Frank ile Bulgar tehditlerine karşı korunmak amacıyla İstanbul'a bir elçi gönderdi. 3. Mikhail ve Photius adlı

iki Bizans yöneticileri, Slav topraklarını izlemekte idi. Franklarla önceden arası bozuk olan bu kardeşler, büyüyen Frank- Bulgar işbirliğinden rahatsız olduğu ve Moravya'nın işgaline karşı koymak için Orta Avrupa'ya donanma gönderdiler. Bu saldırıdan yenilgi ile çıkan Boris Franklar ile ittifaktan vazgeçmek zorunda kalarak Orodoks Hristiyanlığı kabul etti ve kendisine Bizans İmparatorunun ismi olan Mikhail'i aldı (Golden, 2014: 262). 864 yılında Boris Han ve Melemir zamanlarında Bulgarlar dinlerini değiştirerek, bu seneye kadar tek yaratıcı olan Tanrı inancında yaşayan Bulgar halkları, Slavlaşma yoluna girdiklerinden Hristiyanlığı kabul etmiş oldular. Bunun sonucunda milli kültürlerinden tamamen ayrılarak Slavlaşma sürecini tamamlamış ve Slav-Bizans kültür çevresine girmiş oldular. Bizans-Grek alfabesini kullanan Bulgar halkı, örf ve adetlerinde bile onlara uymaya başladılar. Slavlara resmi görevler veriliyor, Türkler yerli halkla evlenmeleri artıyor ve halk dili olan Slavca üst tabakalarda etkisini gösteriyordu. Omurtag devrinde yaşanan bu değişme ve gelişmelerin devamlı artması sonucunda Bulgar Türkleri bir Slav unsuru haline gelmişlerdir (Kafesoğlu, 2014: 185).

Boris 899'da kendini tamamen dine vererek manastıra kapandı. Ancak oğlu ve halefi Vladimir (889-893) Bulgarların eski dinine eğilim gösterdiğinden manastırı terk ederek oğlunun üzerine gitti ve Vladimir'in taraftarlarını yenerek üçüncü oğlu Simeon'u (893-927) tahta oturttu. Simeon döneminde Bulgar Türklerinin Slavlaşıp Hristiyanlaşmalarının tamamlanmış olduğu söylenebilir (Fehér, 1984: 57). Simeon'un halefleri zamanında Bulgar ilinde iç mücadeleler patlak verdi. Sonunda I. Tzimiszes (Çemişgezekli) zamanında Bulgar Çarlığı ve patrikliği ilga edilerek Bulgaristan bir Bizans eyaleti haline getirildi (971) (Kurat, 1979: 798).

2.2.2.4. İdil-Bulgar Devleti

Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Bulgarlar bağımsız kalmışlardır. 630'lardan itibaren geniş bir coğrafyaya yayılan Bulgarlar, 670'lerde Hazarlar tarafından yıkılmış ve çeşitli parçalara ayrılmışlardır. Don Nehri boylarında yaşayan Bulgarlar zamanla kuzeye doğru kayarak İdil Bulgar

hanlığını kurmuştur. Bunların torunları ise şimdiki Tataristan ve çevresindeki Türkler'dir (Karatay, 2015a: 42-43).

İdil Bulgar devletinin ilk dönemleri hakkında 12. yüzyılda Volga Nehri'ne hakim olmak için Rus knezliklerle yapılan mücadeleler dışında fazla bilgi bulunmamaktadır (Kafesoğlu, 1995: 195; Golden, 2014: 263). Bazı tarihçiler İdil Bulgar halkının ilk dönemlerini 7. Yüzyılın ortalarına yani, Hazarlar'ın Karadeniz bozkırlarında Bulgar birliği üzerindeki zaferlerinden sonraya denk gelir. Bazıları ise 8. yüzyılın ortaları ile 9. yüzyılın başlarını gösterir (Golden, 2014: 263). Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılmasından sonra Don boyundaki asıl Utigur kitleleri Hazarların baskısıyla kuzeydoğu yönüne İdil boyuna çıkarlar. Zamanı tam olarak tespit edilememekle birlikte bu olayın en geç 7. yüzyıl veya 8. yüzyıl başlarında tamamlanmış olması muhtemeldir. Utigur Bulgarları Orta İdil'e geldiklerinde bu bölgede de Türk kökenli kavimlerle karşılaşmış olabilirler. Tataristan'da yapılan arkeolojik araştırmalar Orta İdil boyunun, yani İdil-Ural sahasının M.S. 3. yüzyıldan itibaren mütemediyen Türkleştiğini göstermektedir. 100-370 yıllarında buralarda Hunlar bulunmuşlardı; muhakkak ki onlardan bazı zümreler oralarda kalmıştır. Sonra 5. yüzyılda Batı Sibir'den gelen Sabirler de bir müddet orada yaşamışlardı. Suvar şehri ile belki Simbir (sonraki Simbirsk, bugünkü Ulyanovsk) adı bu kavimle ilgilidir. Bu bölgede aynı zamanda Mari (Çeremis), Ar, Votak, Züryan ve Mokşa gibi Fin kavimleri de yaşamışlardı (Kurat, 1992b: 110-111).

Bulgar boylarının Orta İdil'e göçünün bir kerede değil aralıklı olarak dalgalar halinde gerçekleştiği düşünülmektedir:

1. Bulgar boylarının Orta İdil'deki yeni vatana ilk kitlesel göç hareketlerinin 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.

2. Araştırmacılar Hazarların Arapların Avrupa'ya yayılmalarına karşı kalkan oluşturdukları düşüncesindedirler. Hazar Kağanlığı'nın kendisi ise Araplarla süren uzun savaşlardan zarar görmüştür. Sonuç olarak Hazar Kağanlığı'nın 737 yılında Araplardan aldığı büyük yenilgi ile Bulgarların ciddi bir kısmı Orta İtil bölgesine gitmiştir. Üstelik Bulgarlar Hazarların

Müslüman Araplarla Kafkasya’da yaptıkları mücadeleye de destek vermemişlerdi.

3. Hazar Kağanlığı sınırlarından Bulgarların üçüncü göç dalgası 9. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. Bu dalga, Hazar Kağanlığı’nda Yahudiliğin kabulü ile ilgili olup, bu durum Bulgar nüfusunda yoğun tepki doğurmuştur. Kağanlıkta kargaşalar boy göstermiş, bunlar da yeni göçlerin itici gücü olmuştur.

4. Bulgarların Orta İdil’e dördüncü kitlesel göçü 9. yüzyılın sonu 10. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Bu süreç, erken Bulgar döneminden Moğol öncesi zamana olan geçiş döneminde olmuştur. Bulgarların göç sebebi doğudan gelen başta Peçenekler olmak üzere yeni göçebelerin Hazar Kağanlığı’na karşı olan güçlü ilerlemesidir (Koç, 2010: 48-55).

10. yüzyılın başlarında Bulgarlar tüm Orta İdil nüfusunu tabi kılmış ya da bu nüfusla ittifaka girmiştir. Akraba Bulgarlara dayanarak bu bölgeyi kendi idaresine tabi kılmak için Hazarların bu mücadelede Bulgarlara destek vermiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Nasıl gerçekleşmiş olursa olsun 10. yüzyılın başında yazılı kaynaklar Orta İdil’deki durumu tespit etmeye başlarken, Bulgarlar artık baştaki soydur ve bölgedeki tüm nüfusun birleşme merkezidir. Hangi hükümdarın yönetiminde bu birleşmenin gerçekleştiği net olarak bilinmemektedir; ama artık Almuş Şilki’nin babası zamanında bu tamamlanmış bir olguydu (Koç, 2010: 65).

Kama ve İdil boyu ziraat için çok elverişliydi. Bu suretle Bulgarlar kendileri için her bakımdan müsait bir sahaya gelmiş oluyorlardı. Fakat en önemlisi de İdil nehrinin sağladığı imkanlardı. Bu nehir boyunca 6. yüzyıldan itibaren İskandinavya ile Sasaniler arasında başlayan ticaret faaliyeti sonraları çok gelişecek, Vareg-Rusların da bu ticarete katılmalarıyla Bulgar ülkesi milletlerarası ticaret faaliyetinin en mühim merkezlerinden biri olacaktır. Hazarların başkenti ve büyük bir ticaret merkezi olan İdil şehrinin kuzey ülkeleriyle olan ilişkisi, İdil nehri vasıtasıyla Bulgar ülkesinden geçiyordu. Bütün bu ticarî şartlar Kama Bulgarlarının esas meşguliyetlerini oluşturuyordu. Bulgarlar kısa sürede yerleşik hayata geçmiş, ekin ekme ve bilhassa şehirler kurarak ticaret yapmaya başlamışlardır. Özellikle Bulgar şehri, 9.-12. yüzyıllarda Doğu

Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştur. Biler, Suvar, Cüketav, Oşal, Tetiş, Züye ve Kazan da diğer önemli şehirler olarak sayılabilir (Kurat, 2002: 112).

Bulgarlar, Hazar Kağanlığı yıkılana kadar (965), bu devlete tabi idi ve Hazar hakanına vergi veriyorlardı. Bu devletin yıkılmasından sonra Bulgarlar müstakil bir hanlık olmuşlardı. 964 ve 985 yıllarında Rusların Kiev Prensiği Bulgar ülkesini istila etti. Daha sonra Bulgarlar ve Ruslar arasındaki münasebetler gelişti ve 1006'da bir ticaret anlaşmasıyla neticelendi. Fakat 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti Ruslar ve Bulgarlar arasında devamlı savaflara sebep oldu. Nitekim Ruslardan Vsevolod yayılma siyaseti izlemeye başladı, söz gelimi 1183'te Volga Bulgarlarının büyük şehrine (Bulgar) yürüdü. Vsevolod 1205'te Volga ve Kama Bulgarlarına karşı ordular gönderdi. Böylece doğu bölgelerindeki kabileler üzerine çeşitli seferler düzenleyerek Hazar Denizi'nden gelen ticaret yolu üzerinde denetimi sağlamaya çalışıyordu. Oğlu Prens Yuriy de babası tarafından başlatılan genişleme siyasetini takip ederek bütün doğu ticareti için güvenli bir yol ele geçirmek istedi. Bu savaflar Moğolların ortaya çıkışına kadar devam etti. Moğollar Kalka nehri kenarında Ruslara karşı kazandıkları zaferden dönerken Bulgarların tuzağına düşerek ağır kayıplar verdi. Bu olay İdil Bulgar Devleti'nin yıkılmasına neden oldu (Merçil, 2006: 15-16). 1223 yılındaki Moğol saldırısı hafif atlatıldı; fakat Batu Han yönetimindeki büyük ordu 1236 yılında Doğu Avrupa'da Bulgarlar ile çarpıştı. Moğollar, şehirleri, köyleri, mescitler, cami ve hamamlarla süslü olan Bulgar şehrine büyük zarar vermişlerdi. 1361 yılında ise Bulgar şehri Pulat Timur Han tarafından tahribata uğratıldı. 1391'de ise Timur'un Altın Ordu hanı olan Toktamış'a son darbesini vurarak Bulgar şehri ve halkı dağıldı ve 15. yüzyıl ortalarında Bulgar-Kıpçak (sonradan Kazan Hanlığı'nın nüfusunu teşkil edenler) karışımı Müslüman halkının bulunduğu Kama'nın kuzeyine Kazan nehri boyunca göçtüler (Kafesoğlu, 1995: 197).

9. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'dan ve diğer İslam dünyasından İdil'e gelen tüccarların tesiri ile buralarda İslam dini ve kültürü yayılmaya başlamıştır; o derece ki 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında Müslüman

olanlar artmış ve Bulgar hanı Almış'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle burası İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti olmuştur (Kurat, 2002: 115). 10. yüzyılın ilk çeyreğinde İslamiyet'i kabul eden İdil Bulgarları, Doğu Avrupa'da Türk-İslam kültürünün temsilcisi oldular. Camiler yapıp kadılık teşkilatı kuruldu. Diğer İslam ülkeleriyle de ilişkiler kuruldu ve devletin çöküşünden sonra da bu ilişki devam etti (Kafesoğlu, 1975: 196-197).

Bulgarların Türk kökenli olarak Asya Hun Devleti boylar birliği konfederasyonuna dâhil olduğu Türkologlarca da kabul edilmektedir. Gerçekten de M.Ö. 3. yüzyıldan M.S. 4. yüzyıla kadar Türk etnosunun ve dilinin gelişmesinde Hun çağı yaşanmıştır. Bu dönemde Türk boylarının dillerinde köklü bir ayrışma meydana gelmiş ve Türkçe iki genel gruba ayrılmıştır: Birincisine; Ogur, Onogur, Kuturgur – eski Avarların ataları, Savir (Sabir), Bulgar, Hazar ve bugünkü Çuvaşların dilleri dahildi. İkinci gruba ise Oğuzların dilleri, eski Kırgızların dilleri, doğuda kalan bir kısım eski Uygur boylarının dilleri ile Oğuz, Kıpçak ve Karlukların daha sonraki torunlarının dilleri girmektedir (Koç, 2010: 21).

Bulgarlar ile Hazarların ilişkilerini efsane ve rivayetlerde de görmekteyiz. Efsane ve rivayetlere geçmeden önce Hazar hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hazarlar Türk kavimlerinden olup önceleri Göktürk İmparatorluğuna bağlı idiler. Daha sonra Kafkasya'ya gelerek burada ilk devletlerini kurdular. M.S. 7. yüzyılın ortalarından 10. yüzyılın sonlarına kadar hüküm süren Hazarların ilk başkenti Semender idi (Laypanov, Miziyev, 2014: 127). Hazarların zamanla sınırlarının genişlemesi, komşularının varlığını tehdit eder hale geldi; fakat onların bu genişlemesi Müslümanların gelişiyi zayıflamış, bundan sonra Hazarlar 665'li yıllarda Büyük Bulgarya Devletini parçaladıktan sonra (Kafesoğlu, 1995: 159) Volga'nın Hazar Denizi'nin döküldüğü Etil (İdil) nehrine gelip buraya yerleşmişlerdir. Böylece ikinci başkentleri de İdil şehri olmuştur. 8.-9. yüzyıllarda Bulgarlar da dahil olmak üzere Oğuzları ve Kırım'ı hakimiyeti altına aldılar (Şeşen, 1975: 122). 10. yüzyılın sonlarına doğru Ruslar Hazarlara karşı sürekli savaş açtı; hatta Ruslar, Oğuz unsurlarla birlikte İdil (Etil) ve Sarkel kalesini işgal etmelerinden sonra, İslam kaynaklarına göre, Hazar hükümdarı İslam'a

geçer ve Harezmi'nin himayesi altına girer. Hazar Hanlığının yıkılması demek Batı Avrupa'daki Türk devletleşmesinin sonu demektir. Hazar unsurlarının ve Hazar yönetiminde bulunmuş boy topluluklarının zamanla Peçenek ve Kıpçaklar arasına karışmış olabileceği ihtimali göz önünde tutulur. Yahudileşmiş Hazarlar Kiev Rusyası Yahudi Cemaatleri'ne, Hazar Müslümanları ise İdil Havzası ve Kuzey Kafkasya'daki Türk-İslam topluluklarına katkıda bulunmuşlardır (Golden, 2014: 253-254).

Bazı İslam coğrafyacıları Hazarların dillerinin Türklere benzemediğini söylese de Mesudî ve İstahri onların Türk olduklarını ve dillerinin Bulgarların dillerine benzediğini söyler. Önceleri Şamaniste mensup olan Hazarlar II. Mervân döneminde Müslümanların nüfusu ile İslamiyeti kabul ettilerse de daha sonra Musevi dinine mensup olmuşlardır (Fadlan, 1975: 123). Mesudî'nin haberine göre Hazar ülkesinde *Cahiliye* dinleri olarak adlandırılan İslamın dışındaki diğer dinlere mensup Ruslar ve Slavlar da bulunmakta idi. Bunlar putperest olup Hazar Hükümdarlığı'nın ordusunda da yer almışlardır. Hazar ülkesindeki bir diğer sınıf ise Müslümanlar olup, bunlar hükümdarlığın ordusunu meydana getirmişlerdir. Hazar ülkesine Harezmi tarafından gelen bu Müslümanlar, *Erîsiyye* olarak tanınırlar. Müslüman sınıf ülkede çeşitli medrese ve camiler inşa etmişler; hatta Hazar'ın bir dönemli veziri de onlardan birisi olmuştur (Şeşen, 1985: 46).

Hazarlar her dine karşı olumlu tavır sergilemişlerdir. Bu sayede İdil ve diğer Hazar şehirleri birçok kavim ve ırklarının bulunduğu yer olmuştur. Göçebe Hazarların bulunduğu Saltova şehrinde keşfedilen bir mezarlığın yanında şehir harabeleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu şehir yerleşik Hazar devletinin etrafında yaşayan Türklere ait bir merkez olarak kabul edilmiş; bu şehir, Bulgar şehrinin Bulgarlar tarafından nasıl kurulduğu hakkında bilgi veren 1953 yılında Dobriyansk civarındaki *Taborı* ile kültür bakımından benzerlikleri ortaya çıkarılmıştır (Ögel, 2014: 249).

İbn Hurdabih Cürcan'dan Hazar'a uzanan ticaret yollarından bahseder. Dyneper-Karadeniz-Don üzerinden Hazar'a gelen Rusların buradan deniz yoluyla İslam ülkelerine geçişlerini ve ticaret yapmalarını da anlatır. 840'lı yıllardan itibaren Hazar ticaret dünyası oluşmuş olmakla birlikte asıl ticaretin Rusya'da bulunan İslam paralarına 800 yılına çekmek mümkündür

(Karatay, 2015a: 194). Hazar ile Bulgarların ticari ilişkileri de göz ardı edilemez. Yiyecek, giyecek gibi temel malzemeler, deriler vs. Bulgar ülkelerinden getirilir (Şeşen, 1985: 166). Öyle ki, tüccar tabaka Harezmi ve diğer Müslüman tabakası ile ilişkili olduğundan İslam dinini kabul etmişlerdir (Kurat, 1992b: 180).

Efsanelere bakıldığında Hazar padişahı, Bulgar halkının İslam dinini kendisinden habersiz kabul ettikleri için onların şehrine saldırdığı görülür (2). Bu olay, tarihi kitaplarda ayrıntılı bir şekilde geçmez. Hazar kağanlığının Bulgar ülkesine savaş açmasının nedenini eski tarihi kaynaklarda çeşitli şekillerde anlatıldığını görmekteyiz. Zekeriya bin Muhammed el-Kazvinî eserinde Bulgarların İslamiyeti kabul etmelerinden sonra Hazar hakanı onlarla şiddetli savaşlar yaptığını söyler; fakat Mercanî bu haberin doğruluğundan şüphelidir ve Bulgarların İslam dinini kabul ettikten sonra Hazar hakanına ve ona ödediği vergiyi durdurmasından dolayı Hazar hakanı Bulgarlara savaş açmış olabileceği ihtimalinin üzerinde durur (Mercanî, 2008: 85). Hazarlar da zaman zaman ülkedeki Müslüman ve Hristiyan nüfusa baskı uyguladığı tarih kitaplarında görülmektedir (Karatay, 2015a: 197). İbn Fadlan eserinde, 922-923 yıllarında, Hazar Hanlığı Müslümanların Dâr el-Bâbûnec'de bir hayrayı yıktıklarını duyunca camileri ve medreseleri yıktığını ve müezzinlerinin öldürülmesini emrettiğini söyleyerek Müslümanlara olan hoşgörünün zaman zaman bozulduğu konusuna bir kanıt olmuştur (Fadlan, 1975: 80). Müslüman tabaası içerisinde Bulgarların da olduğu kesindir; fakat bu saldırı sadece Bulgarlara yapıldığına dair kesin bilgi vermez. Camileri ve medreseleri yıkılan Müslümanların arasında Bulgarların da olduğu düşünüldüğünde, bu saldırı Bulgarları (doğal olarak Tatarları) Tatar halk edebiyatı ürünlerine konu olacak kadar da etkilemiştir.

Efsanenin bir diğer konusu ise Hazar Padişahının İslam dinini kabul etmesidir. Efsaneye göre Buhara'dan Müslüman bir tüccar Bulgar şehrine gelir. Bu şehrin padişahı ve karısı hastalanır. İyileşmek için bu Müslüman şahsiyetten yardım isterler. Müslüman kişi İslam dininin kabul edilmesi şartıyla onları iyileştirebileceğini söyler. Padişah ve karısı bu şartı kabul eder ve Müslüman tüccar bu kişileri iyileştirir. Ardından İslam dini kabul

edilir. Bunu duyan Hazar Padişahı Bulgar şehrine savaş; ancak yenilir. Savaş esnasında Bulgar şehri askerlerinin *Allahü ekber* nidalarından ve Müslüman tüccarın sözlerinden etkilenerak İslam dinini kabul eder (2).

Bu konu hakkında da çeşitli tarihi kitaplarda ve rivayetlerde farklı şekilde söylemler vardır: Şemseddin ed-Dımaşkî eserinde Hazarların İslam dinini kabul etmelerinin sebebini Horasan'dan bir askerın Hazar ilini fethetmesine bağlar. İzzeddin bin el-Esîr ise, Hazarlar Türklerden olan bir halk ile savaşıp Harezmi halkından yardım istediğini, Harezmi hakanı onların Müslüman olmaları şartıyla yardım edebileceğini söylemesi üzerine Hazarların bu isteği kabul ettiklerini, 867-868'de Hazarlar da yerlerindeki düşmanları kovduktan sonra Müslüman olduklarını söyler. Farklı bir rivayette de Hazarların İslam dinini 805 yılında Vasıl Billah'ın halifeliği döneminde İslam dinine girdiğine dair söz vardır (Mercanî, 2008: 93).

Hazarlar, İslamiyeti resmî olarak 737 yılında, Arap Başkomutanı Mervan İbn Muhammed'in Hazarların üzerine yaptığı seferler sonucunda kabul etmişlerdir. İslam dini, Orta Asya ve Kafkasya'da yaygın değildi; fakat kısa zaman sonra İslam dini bu bölgelerde yayılmaya başladı. Hazar Kağanlığı'nda Harezmi'den gelen Müslümanların sayısı fazla idi. Ayrıca onlar kağanın ordusunun ana kısmını oluşturuyorlardı. Orta Asya'da İslam dininin yaygınlaşması bu bölgelerde Müslümanların sayıca fazla olmalarına bağlıdır. Öyle ki, 10. yüzyılın başında İdil şehri halkının çoğu Müslümandı ve kağandan sonra gelen devlet adamının Müslüman olması şart koşulmuştu. Hem Arap müelliflerinin eserleri hem de arkeolojik kazılarla İslam dininin Hazarlar ve Bulgarlar arasında yayılmış olduğu görülmektedir. Bulgar ve Hazar mezarlarında yapılan arkeolojik çalışmalarla Müslüman usulü cenaze törenlerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Hazar Kağanlığı'nda Arap küfi yazılarının bulunduğu paraların basılmış olması da İslam dininin yaygın olduğunun ispatıdır. Sonuç olarak Hazarlar, 10 yüzyılın sonunda Harezmi üzerinden gelen İslam dinini, bir kez daha resmi olarak kabul etmişlerdir (Davletşin, 2013: 187-188).

2.3. Bulgar-Tatar ve Bulgar-Çuvaş Meselesi

Tatarların ortaya çıkışı hakkında üç asıl teori bulunmaktadır: İdil boyu Tatarları, adını Moğollardan almış ve Türkçenin bir lehçesini konuşan Türk kabilelerindedirler. İkinci teori; içinde Türk unsurunu barındıran; fakat soyu Moğollar'a dayanan bir halktır. Son teori de; Tatarlar, Bulgar kavmine dayandırılmaktadır.

Tatar adı, çeşitli zamanlarda ve çeşitli kaynaklarda halk adı olarak kullanılmıştır. Çinliler, Tatar ismini Cengiz Han'dan önceki Moğolca konuşan tüm halka mâl ederek onları Ta-Ta şeklinde rastlamak mümkündür. Çin kaynaklarında Moğolistan'ın kuzeyinde bulunanlara Ak Tatarlar (Hei-Ta), güneydekilere ise Ak-Tatarlar (Pai-Ta) şeklinde geçer. Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinde Tatar adı, Otuz Tatarlar ve Tokuz Tatarlar şeklinde geçer. Yine 9. yüzyıla ait İslam coğrafya eserlerinde Tatarlar'ın Uygurlar'ın idaresi altında yaşadığından yola çıkarak Uygurlar ile aynı soydan geldiği yazılmaktadır. Bunlara da Dokuz Oğuzlar denilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Tatarlar'ı Türk kavimleri arasında gösterir. İslam kaynaklarında Tatarlar adını Moğollar için kullanılır (Sümer, 2011: 168).

Tarihçi İbn ül-Esir, Cengiz Hanlığı tarafından Deşt-i Kıpçak'a sürülen Moğollar'ın arasında çok sayıda Türkler'in de bulunduğunu, bu yerde bulunan çeşitli Türk boyları, İdil (Volga) Bulgarları'nın kalıntıları, çeşitli Fin kavimleri ve Moğollar'dan karışmış bu halk topluluğuna *Tatar* adı verildiğini söyler. Ruslar 15. ve 16. yüzyıllarda Kırım, Astrahan, Sibir hanlıklarının yanı sıra Türk-Moğol devletine ve halkının tamamını da *Tatar* adını vermişlerdir (Engin ve öte., 1976: 129-132).

Ahmet Temir'in görüşüne göre Tatar sözü, Türk ve Moğollar arasında bir boy olarak kullanılır; fakat Moğol-Tatarlar, 1202 yılında Cengiz Han tarafından yenilmeleri sonucu parçalandıklarını, diğer boyların arasına karışmalarından dolayı da Moğol-Tatar ile Tatar boyunun aynı olmadıklarını söyler. Temir'in bu dayanağı Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki Tatarlar'ın bir Türk boyu olarak zikretmesi ve bundan şüphe duymamasıdır (Temir, 1992b: 386).

Kültigin adına dikilen Mengü Taş'taki yazıtlarda Tatar ismi geçmektedir. Ayrıca bu yazıtlarda Otuz Tatarlar hakkında da bilgiler

bulunmaktadır. Bu bağlamda 731 yılında Tatarların ismi bilinmekle birlikte, onların Türk'ten ayrı bir halk olduğu görülmektedir. Melinoransky, Tatarlar'ın Cengiz Han'a bağlı boyların ataları olarak görmektedir. Çinli tarihçiler de Tatarları 9. yüzyıldan beri bilmektedir. Çinliler r harfini söyleyemediklerinden Tatarları Tata ya da Tata ul olarak zikretmektedirler. Büyük Çin ansiklopedisinde ise Tatarlar'ın Gobi çölünde yaşadıklarını ve vahşi Moğollar'ın halefleri olduğunu belirtir. Çin Coğrafyası eserinde de 11. yüzyılda aralarında Tatarlar'ın da bulunduğu çeşitli küçük kabilelerin birleşip Çin'i işgal ettikleri bilgisi bulunmaktadır. Çince bir eserde de Moğol kelimesi Tata olarak tercüme edilmiştir. Mining-Gong da Tatarlar'ın Ak Tatar, Kır Tatar, Kara Tatar gibi kabilelere ayrıldığını, bunlardan Kara Tatarlar'ın Cengiz Han'a mensup olduklarını, bu kabilenin Su Tatarları adıyla da zikrediliğini ve Su Tatarlar'ına sonradan Mongol adı verildiğini belirtmektedir. Çin kaynaklarında geçen bu bilgiler ışığında Moğol ve Tatar adları aynı halkın ismi olduğu anlaşılmaktadır. Reşidüddin eserinde Moğol ve Tatarlar'ın aynı halktan olduğunu söyler. Tüm bunlardan yola çıkarak Alp; Tatar ile Moğollar'ın aynı halk olduğunu, Moğol genel bir isim olup Tatarın hususi bir ad olma ihtimalini göz önünde tutmuştur (Alp, 2011: 95-98).

19. yüzyıl başlarında İdil-Ural Tatarları'nın etnogeneziyle özel olarak uğraşan ilk tarihçiler, Tatar etnonim tarihiyle Tatar halkının tarihinin birbirleriyle örtüşmediğini fark ettiler. Bu durumda İdil-Ural Tatarları'nın antropolojik işaretleri, etnolojik özellikleri ve mitolojik inanışları yönünden Moğol-Tatarlara benzemedikleri, daha ziyade Bulgar Devleti'nin bünyesinde Bulgar adıyla bilinen Türk dilli yerli kabileleri hatırlattıklarını ispat etme yoluna gittiler. Fakat bir sorun vardı ki o zamanlar bu devlet sadece Orta İdil bölgesini değil, Oka'dan Hazar Denizi sahillerine, Eski Rusya sınırından İrtiş'a ve Harezmi sınırlarına kadar uzanan daha geniş bir bölgeyi işgal ediyordu. Bulgarlar, sözü edilen geniş coğrafya üzerinde, Altın Ordu'nun çöküşünden sonra da kendilerini ayrı bir halk olarak gördüler ve Moğol-Tatarlar'a mensup olmayan bir millet gibi kabul ettiler. Bu durumu fark eden Tatar araştırmacıları İdil-Tatarları'nın İdil-Bulgarları'nın torunları olduklarını, Tatar etnoniminin ise bölgeye daha sonraları Moğol-Tatarlar'a

geldiğini teyit ederek (Zekiyev, 2007: 250-251) Tatar-Bulgar meselesini başlatmış oldular.

Tatar-Bulgar görüşünün doğuşu ve gelişi hakkında birçok görüş bulunmaktadır (Zekiyev, 2007: 252-254):

1) S. M. Şpilevsky, Bulgar-Tatar görüşünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Büyük Rus halkı, Bulgar birliği bünyesinde, daha sonra yabancı kabilelere mensup insanları bünyesinde eriten ve onlardan da çok şey alan Kazan Devleti içindeki farklı milletlere mensup komşu kabilelerin doğrudan etkisiyle oluşmuş ve gelişmiştir

sözyle Bulgar-Tatar tarihinin önemini açıklamıştır.

2) N. G. Çernişevsky de,

Bugünkü Kırımlı, Kazanlı ve Orenburglu Tatarlar arasında Batu- han'ın savaşçılarının sulbünden gelen bir tek kişi dahi yoktur. Şimdiki Tatarlar, Batu'dan önce bu topraklarda yaşayan ve tıpkı itaat altına alınan Ruslar gibi Batu tarafından fethedilen sabık kabilelerin torunlarıdır.

şeklinde Tatar etnogenezi hakkında görüş bildirmiştir.

19. Yüzyılın sonunda Bulgar Tatar görüşünü benimseyen tarihçiler daha sağlam adım atarak bu konu hakkında çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan ilki Şehabeddin-i Mercanî'dir.

3) Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar adlı eserinde Bulgar Devleti bünyesinde Bulgar denilen Türk kabilesinden sayıldığını ve Tatar adının benimsenmiş olduğunu, artık bunun reddetmenin bir manası olmadığını belirtmiştir.

4) Tatar-Bulgar nazariyesini görüşleriyle ilerleten bir diğer isim ise Gaynuddin Ahmerov'dur. Ona göre;

Her ne kadar Bulgar ve Kazan neredeyse birbirine karışmış iki ayrı devlet kabul edilirse de, titiz bir tarihî mukayese ve araştırma, onların birbirinin

devamı olduğunu ve bir noktaya kadar özdeşleştiklerini kolayca ortaya koyacaktır. Kazan Hanlığı'nda da aynı Türk-Bulgar halkı yaşıyordu.

5) Türk ve Bulgarları Tatarlar'ın ataları olarak kabul eden diğer isimler de Rıza Fahreddinov ve Alisov'dur.. Fahreddinov, Alisov'dan farklı olarak bugünkü Tatarlar'ı, Tatar terimini kullanmadan Kazan Türkleri şeklinde adlandırır.

6) Zeki Velidi Togan Tatarlar'ın oluşumunu Bulgar dönemine bağlar.

7) Mihail Hudyakov da Tatarlar'ın kökenini Bulgarlar'a bağlamasını birkaç delil ile göstermektedir; a) Halk efsaneleri, Tatarlar'ın Bulgar harabeleri ve Bulgar mezarlıklarını kendi hatıraları olarak kabul etmeleriyle bunlara hürmet etmeleri, b) Tatarlar'ın şimdiki şehir ve köyleri ile Bulgar Devleti'ndeki şehir ve köylerle aynı yerde olması, c) Ticarî, medeni hayat ve kültürleriyle Bulgarlarla ortak olması (Hudyakov, 2009: 5).

Tatarların kökleri İdil-Ural civarıyla bağlanmıştır. Bu bölgede önceleri İran-Osetinler yaşamış, daha sonra Türkler'in gelmiş oldukları düşünülmüş ve bu toprakların etnik tarihini anlatırken Türkleşme sorunu ortaya çıkmıştır. Bu topraklara Türklerin gelmesi hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Bir kısmı bu bölgenin Türkleşme sürecinin başlangıcını 4. yüzyılı göstermişlerdir. Resmi tarihin ilk görüşüne göre Hunlar, Aşağı İdil ve Don boylarında değil İdil ve Ural bölgelerinde de yaşamışlardır. İkinci görüşe göre, Hunlar 4. yüzyılda Hunlar buraya gelememişlerdir. İlk Türkler olarak buralarda Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi boylarında yaşayan Büyük Bulgar Devleti 7. yüzyılın sonunda 8. yüzyılın başında Bulgarlar gelmişlerdir ve bu Bulgarlar bugünkü Tatarların İdil-Ural'daki kökleri olmuşlardır. Üçüncü görüşe göre ise 7.-8. yüzyılda buraya gelen Bulgarlar Tatarlar'ın değil Çuvaşlar'ın köklerini oluşturmuşlardır. Çuvaşlar'ın dili onların dili gibi olduğunu ileri süren bilim adamları bugünkü Tatarlar'ın ilk kökleri olan Tatarlar 13. yüzyılın başında Moğol akınlarıyla geldiklerini söyleyerek Tatar kavminin adını Orta Asya'dan Moğol savaşıları olarak gelen Tatarlar olduklarını belirtmişlerdir. Dördüncü görüşe bakıldığında, Tatarların dil ve kavim kökü 14. yüzyıldan başlatılır. Orta Asya'dan gelen Tatarlar ve Bulgarlar henüz Tatarlar'ın esas kökünü teşkil etmez. Asırlarca

birlikte yaşayan bu kavimler, bir süre sonra birbirlerine karışır ve sonunda 1361 yılında Orta Asya'dan gelen Tatarlar yerli Bulgar Çuvaş dilinden normal Türk diline geçer ve Ural-İdil dilinde konuşmaya başlarlar. En sonunda Bulgarlar Tatarlaşır. Bu devirden itibaren onlar Tatar diye adlandırılmıştır. Son görüş ise, Çulman-Ak İdil boylarında 7.- 8. yüzyıllarda içinde Tatarların Türk dedelerinin de bulunduğu Büyük Macaristan ortaya çıkmıştır (Zekiyev ve öte., 2001: 18-19). Buraya kadar resmi tarih biliminde Tatarlar'ın etnik kökleriyle ilgili kesin bilgi sunulamamıştır.

Tatarların etnik kökenini güvenli bir şekilde ortaya çıkaracak olan şey dil bilimidir. Yer adları ve Türk dilinin İdil-Ural'daki yerli izlerinden yola çıkılabilir. İdil-Ural'daki Türk ve Fin-Ugor dilleri arasında birbirlerini asimile edecek kadar ilişkileri olmamıştır. Bazı ses ve gramer özellikleri bakımından birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu bölgedeki Türklerin dili Fin-Ugor tesiriyle, Fin-Ugor dili de Türkçenin tesiriyle epey değişmiştir. Yani eski dönemde Tatar, Başkurt, Çuvaş, Mari, Udmurt ve Modvaların ataları herhangi bir yerden göçmeyip burada yaşamışlardır (Zekiyev ve öte., 2001: 22).

Farklı dönemlerde çeşitli Türk kavimleri üstünlük kazanarak kabile isimleri kendi içlerinde korunmuş; fakat zaman zaman farklı isimlerle de anılmıştır. Bunlardan birisi de Tatarlardır. Tatar halkı çeşitli dönemlerde *iskiti, sön, as, Suas, Bigerni, Biar-Biler, Bolgar, Kıpçak*, hatta *Mösilman (Müslüman)* şeklinde farklı kavim adı ile isimlendirilmiştir. Tatarlar'ın bugünkü ismi Tatar, atasının adı Bulgar, soyu Kıpçaktır (Zekiyev ve öte., 2001: 41).

Tatar-Bulgar meselesinin tam ortasında kalan bir eser vardır ki o da Şan Kızı Destanı'dır. Bu destan Bulgar Türkleri'nin destanı olarak tanıtılır (Bayram, 2009: 75). Bulgarci hareketi Şan Kızı Destanı'nı çıkarmış ve bu hareketin köklerini ise 1862 yılında görülmeye başlayan Veysilik hareketine dayandırılmıştır (Bayram, 2009: 78). Veysilik hareketi ile ilgili görüş bildiren Azade Ayşe Rorlich şunları söylemiştir:

Veysiler 1862'de Bahaeddin Veysî tarafından Kazan'da kurulan, Rus devlet otoritesi ve kurumlarını tanımayan, bunlara tümüyle karşı çıkan sofu

bir Müslüman sûfi fırkasıydı. Kadim Bulgarların yegâne gerçek varisleri olduklarını iddia ediyorlar ve daima Tatar yerine Bulgar adını kullanıyorlardı. Onlarınki aslında Tatarların 19. yüzyılda karşılaştığı ekonomik ve Ruslaştırmaya yönelik baskılara farklı bir cevaptı. Göç etmek veya reformcu olmaktansa pasif bir tavrı tercih ediyorlardı.

Esas itibariyle köylüler ve fakir zanaatkârlardan oluşan Veysîler "Türkiye"ye göç yerine Bulgar ülkesine geri dönüşü savunuyorlardı. Kâfirlerin otoritesini kabul edenlerin artık Müslüman sayılmayacaklarını iddia ediyor ve devlet tarafından kayda geçirilme işlemine karşı güçlü bir muhalefet çağrısında bulunuyorlardı. Vergi vermeyi, askere gitmeyi, Rusça sınavı şartına boyun eğen mollaların arkasında namaz kılmayı da reddediyorlardı. Müftiyattan ayrılıp kendilerine özgü özerk bir İslâmî önderlik oluşturdular ve bir de Selefî Müslümanlar nezareti kurdular (Rorlich, 2000: 135-136).

Sovyetler Birliği'nde bir süre ortadan kaybolan Veysîler sonraki yıllarda Tatar olarak adlandırılan Türk boylarının adının Bulgar olması gerektiği ve Tatar adının dışarıdan verilmiş bir isimlendirme olduğu konusunda yaşayan tartışmalar ile tekrar ortaya çıkmışlardır. 1946 yılından sonra ise Bulgar kökeni olduklarını düşünen Tatarlar Kazan'da Veysî'nin müridleri ile birleşerek Bulgar-el Cedid adlı derneği kurmuşlar ve 1990 yılında Bulgarlar için Bulgar İli adında bir gazete çıkarmışlardır. Bu gazetede Baraj Destanı, Şan Kızı Destanı, Cafer Tarihi gibi eserler yayınlanmıştır (Bayram, 2009: 80).

Şan Kızı Destanı Şams oğlu Mikail Baştu tarafından tespit edilerek yazıya geçirilmiştir. Destan, halk arasında anlatılan parçaların bir araya getirilmesiyle kurulmuştur. Bu destanda Bulgarların hem eski mitolojik hem de İslâmiyet'i de kabul ettikleri ilk dönemin özellikleri bulunmaktadır. Destanda Bulgar tarihinin de aktırılmaya çalışıldığı görülebilir. Alp Boyan ile başlayan mitolojik tabaka Gazan ile biter. Bulümar ile tarihî tabaka başlar. Bulümar, aynı zamanda Bulgar kağanlarından birinin adıdır (Aydoğdu, 2006: 266).

Destanda geçen alpler yiğitten ziyade dev olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu devler ya iyi ya da kötü özelliktedirler (Uçak, 2013: 135-142). Bulgar

dönemi efsanelerinde de dev görünüşlü alplerin olduğunu görmekteyiz. Bu efsanelerdeki tabiatüstü güçlere sahip olan iyi ya da kötü karakterdeki devler (alpler), sonraki dönemlerdeki (Altın Ordu, Kazan Hanlığı) efsanelerde normal insan görünüşe bürünerek İslamiyet'in etkisiyle veli-hızır tipine dönüşürler.

Betül Aydoğdu çalışmasında İbn Rüste'nin Ruslar'ın yaşadıkları yerleri anlatırken Şan Kızı Destanı'ndaki anlatıma benzer ifadeler bulmuştur. Bunun yanında Genceli Nizamî'nin hamsesindeki İskendername'de de bu destanı hatırlatacak izler göstermiştir. Ayrıca Rusların millî destanı olan İgor Destanı'nda ve Şan Kızı Destanı'nda ağaçların üzerinde yaşayan dev motifini tespit etmiştir. Son olarak da Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserinde Şan Kızı Destanı'ndaki iki dörtlüğüne rastlayarak (Aydoğdu, 2006: 259-262) bu destanın gerçek bir destan olduğunu kanıtlama yoluna gitmiştir diyebiliriz.

Kökenini Bulgar Türkleri'ne dayandıran bir halk daha vardır ki onlar da Çuvaşlar'dır. Bu konu hakkında da çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlere geçmeden önce aşağıdaki bilgileri vermek yerinde olacaktır.

İdil Bulgarlar'ı yerleşik hayata alışık oldukları için buraya önemli yerleşim birimleri kurarak tarımla uğraşmışlar ve ticaret yapmışlardır. İdil sahası büyük nehirleri, sağlam iklimine sahip olmasından dolayı verimli toprakları ve ormanlarının varlığı, İdil nehrinin Hazar Denizi'ne akıp Orta İdil ve Uralları Kafkaslar ve İran'a bağlar ve büyük ticaret kervanları yolunun üzerinde olması sebebiyle ekonomik, siyasi ve tarihi gelişmelere tanıklık etmiştir. Tüm bu özellikler sayesinde Bulgarlar kısa sürede yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya ve şehirler kurarak ticaretle uğraşmaya başlamışlardır. Özellikle 9.-12. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın ticarî merkezi haline gelmiştir. Önemli şehirlerin arasında Büler, Suvar, Cüke-Tav, Oşal, Tetiş de bulunmaktadır. Kama Bulgarları belli başlı dört zümreden oluşmaktadır. Bunlar önce Büler hanına, daha sonra da Bulgar hanına tabî olmuşlardır. Bir süre Hazar Kağanlığı'na vergi ödeyen Bulgarlar, Hazar Devleti'nin zayıf düşmesi sonucunda bağımsızlıklarını kazanmışlardır. 9. yüzyılın sonlarına doğru İslam dünyasından İdil'e gelen tüccarlar aracılığıyla Bulgarlar arasından İslam dini etkisi artmış ve 922 yılında

Bulgar hanı Almış Han, Bağdad halifesine müracaatla, din âlimleri ve mimarlar göndermesini rica etmiştir. Halife Muktedir Billâh Cafer tarafından gönderilen elçiler 922 yılında Bulgar ülkesine geldiler. Almış Han, bu tarihten itibaren Bulgar memleketi Abbasi Halifelerine bağlı bir Müslüman yurdu haline gelmiştir. Bu dönemde İslam dini, bir kısım Bulgarlar tarafından kabul edilmiş olsa da, bir diğer kısım bu dini kabul etmek istememişlerdir. Tam burada etnik ayrışma ortaya çıkmıştır (Kurat, 2002: 112-118). Kama ve Orta İdil boyuna gelen İdil Bulgarları, Hazarlar zayıfladıkça güç kazanmıştır. Bölgedeki Fin kavimleri Mariler, Udmurtlar, Morvalar ile Başkurtlar ve Macarların bakiyeleri Bulgarlara tabi olmuştur. Bulgar halkı bölgeye gelen Türk boylarıyla da yakınlaşmış, Doğu Slavyan halkın bir kısmını, bölgedeki Fin-Ugor boylarının büyük bölümünü Macarlarla Burtasların bir kısmını ve Başkurtları aynı potada eritmiştir. Boy farklılıklarının gittikçe ortadan kalkarak Bulgar halkının oluşmasıyla İslamiyet'i kabul etmeyen Türk dilli halka Çuvaşlar denmeye başlanmış olmalı (Dimitriyev, 1994: 127-128).

Suvar, Hazar Kağanlığı bünyesinde ön plana çıkan ve kökenleri Hunlara dayanan Bulgar-Türk boyları olduğu bilinmektedir (Artamonov 2008: 210). Bu iddianın temel dayanağı elçilik heyetinde yer alan İbn Fadlan'ın notlarını içeren seyahatnamedir. İbn Fadlan'dan öğrendiğimize göre Suvar boyu Almış Han'a itaat etmemiştir. Fakat daha sonra onun gücünden çekinerek hâkimiyeti altına girmişlerdir (Fadlan, 1975: 60-61).

Bulgar ve Suvar şehirlerinde ayrı para basılması da bu durumu desteklemektedir. 965-968 yıllarında Hazarların Ruslara yenilmesiyle Bulgar emiri Mümin Bin Hasan'ın güçlenerek merkezileştirme politikası uygulaması ve Suvar'ı bağımlı kılmasıyla sadece Bulgar'da para basılmaya başlamıştır. Bu durum toprakların birleştirilmiş olduğunu ve Bulgar Devleti'nin kurulmuş olduğunu da gösteriyordu (Koç, 2010: 70).

Çuvaş-Bulgar meselesine gelince, bu görüş Tatar-Tatar teorisine paralel olarak doğmuştur. Bu konudan önce Tatar-Tatar teorisinin ne olduğuna bakmak gerekir. Bulgar-Tatar görüşünün doğuşu ve gelişimi ile birlikte bazı bilim adamları Tatar-Tatar etnogenezi görüşünü ortaya atmışlardır. Bu teori 19. yüzyılın ikinci yarısında doğmaya başlamıştır. İdil halklarını

Hristiyanlaştırma çabasına giren İlminsky, Mari, Çuvaş ve Mordvalar'ın Tatarlar'a eğilimini önlemek istemesinden dolayı Feyzhanov'un Bulgarca ile yazılmış kaya kitabelerinde Çuvaşça kelimelerinde yola çıkarak, Bulgarlar'ın torunlarının Tatarlar değil Çuvaşlar olduğunu ileri sürmüştür. Tatarların ise Moğol-Tatarlar'ın soyundan geldiğine dair ispatlamaya gitmiştir. 1878 yılında A. Kunik ve Aşmarin bu konuyu desteklerler. Bundan sonra Aşmarin şöyle der:

Bugünkü Çuvaşlar, İdil Bolgarları'nın doğrudan torunlarından başka bir şey değiller ve onlara Suas adını veren Çeremisler, daha sonraları bu adı, ilk başlarda Bolgarlar'a ait olan siyasî kişiliği ve kısmen kültürlerini tevarüs ederek Müslümanlığı kabul eden, ardından kendilerini Bulgar kökenli olarak tanıtan fâtilh Tatarları da ıtlak ettiler. Bir kabile adının bu şekilde bir halktan diğereine geçirilmesi, kültürlü Bolgar (Müslüman)ların etkisinin yarı vahşi muhacirler üzerinde yavaş yavaş tamamlanması ve Tatarlığın geçmişteki Bolgarlığı sezdirmeden ortadan kaldırmasıyla mümkündür (Zekiyev, 2007: 268-269).

Bu görüşlerin yanı sıra 20 yüzyılda değişen görüşler de mevcuttur. Tatarlar'ın ataları tıpkı Çuvaşlar gibi Bulgarlar olduğunu, Çuvaşlar kendi Bulgar dillerini aynen koruduğunu; fakat Tatarlar'ın göçmüş Tatarlar'ın etkisiyle önceki dillerini unutup, bu halkın dilini kullanmaya başlamışlardır (Zekiyev, 2007: 270).

Çuvaşlar hakkında en çok çalışılan konu İdil-Ural bölgesinde yaşayan Çuvaşlar'ın atalarının İdil Bolgarları ile olan bağlatıdır. 16. yüzyıla kadar olan kaynaklarda kendi adlarıyla zikredilmeyen Çuvaşlar, kendilerini Bulgarlar'a dayandırma çabasına girmişlerdir (Bayram, 2012: 135).

Bulgar-Çuvaş etnogenezini benimseyenler, işe dille başladılar. Şöyle ki, Çuvaşlar'ın dili Bulgarca ile özdeşleştirme çabasına girişildi. Yapılan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir (Zekiyev, 2007: 272):

1) Bulgarca Çuvaşçaya benzer bir dil olduğu için Hazar ve Hun dilleri de Çuvaşçaya benzer görüşü ortaya atılmışsa da, bu görüş kendisinden sonra destek görememiştir.

2) Bazı araştırmacılar, İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde Çuvaşça kelimeler bulmaya alışmşlardır.

3) Slavya-Bolgar şeceresinde Çuvaşça kelimeler arandıysa da bu çaba sonusız kalmıştır.

4) Eski Balgar runik kitabelerinde Çuvaşça sözcükler aranmış ve bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

5) Macar bilim adamları, Macarlar'ın İdil boyundaki Bulgarlar ile birlikte yaşadıklarının göz önünde bulundurarak, Macarcadan Çuvaşça kelimeler çıkarmaya çalıştılar; fakat elle tutulur herhangi bir malzeme bulamadılar.

Zekiyev'e göre en eski Türk kabilelerinden olan Suvarlar, birkaç bin yıl boyunca pek çok bölgeye saıldılar. Suvarların hem n Asya, hem Kafkaslar, hem İdil-Ural boyları, hem Batı Sibirya, hem Kuzey Karadeniz civarı hem de Orta Asya'da yaşamış olduklarını var saymak gerekir. Yazara göre Suvarlar neredeyse tüm Türk dilli halkların oluşumuna katkıda bulunmuşlar; Bulgar ncesi ataları oldukları Bulgar halkının bünyesinde de yer almışlardır. Zekiyev uvaşların kökeninin ise Suvarlara dayandığı fikrine karşı çıkmaktadır (Zekiyev, 2007: 300-302).

İbn Fadlan'ın şahitliğinden başka Suvarlarla ilgili başka belgeler de vardır. Kaşgarlı'nın Lgat'inde Türk halkları arasında Bulgarları, Suvarları, Peçenekleri, Başkurları, Kıpçakları, Kırgızları, Tatarları ve başkalarını saymış, her boyun bir Türk şivesinde ve lehçesinde konuştuğunu yazmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğüne eklenen haritada Suvarların İdil'in sağında, batı kıyısında günümüz uvaşlarının yaşadığı yerlerde, Bulgarların doğu kıyısında, Suvarların batısında ise Kıpçakların yerleştirilmesi dikkat çekmiştir. Bu bilgiler İdil'in batısına yerleşmiş olan Çuvaşların kökeninin Bulgar devletinde yaşayan Bulgar-Suvarlara dayandırıldığı görüşünü desteklemiş, 11. yüzyılda Orta İdil'de Suvarların (Çuvaşlar) yurdunun yerini de ortaya çıkar mıştır (Arık, 2012: 26).

uvaşlar kendilerini Bulgarlar'a dayandırması, onların destanlarında da görülmektedir. şuyın Hivetiri'nin Ulıp Destanı'nda bu izler açıkça görülmektedir. Eserinde bu konuya genişçe yeren Bülent Bayram, konu hakkında şunları söylemektedir:

Bulgar döneminin Suvar/Suvaslarının Çuvaşlarla ilişkilendirilmeleri, Bulgar kitabelerinde geçen Çuvaşça özellikle kelimeler de bu karanlık dönemi aydınlatmak için yeterli değildir. Destanda ise en çok da bu karanlık döneme göndermeler yapılmaktadır. İdil-Ural bölgesi Türk boylarının coğrafyasında kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti'nin mirasına sahip çıkma, bu bölgede yaşayan Türk boyları için bir milli politika haline gelmiştir. İdil Bulgarlarının sahip olduğu gelişmiş medeniyet seviyesi bölgedeki Türk boyları için köklerini uzatabilecekleri sağlam bir temel olarak görülmüştür. Bulgarların dönemine göre kurdukları gelişmiş medeniyet onu sahiplenmek bakımından özellikle Türk boylarının bilim adamlarını da zaman zaman objektif olmayan çalışmalara yönlendirmiştir. Eldeki tarihi kaynakların da yeterli olmaması sebebiyle bu çalışmalarda dil ve folklor araştırmalarında konuyla ilgili birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Konu ile ilgili olarak yapılan dil çalışmalarının bir dereceye kadar objektif olduğunu söylemek mümkünse de folklor alanında yapılan çalışmaların çoğu zaman sübjektif olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda yapılan çalışmalarla birlikte sahte folklor ürünleri ortaya çıkar. Her ne kadar bu ürünler sözlü gelenekte yaşayıp daha sonra yazıya aktarılsa da, onların birer gerçek folklor ürünlerin olduğu düşünülmektedir. Bunlara en iyi örneklerden birisi de Bulgar dönemini karşımıza çıkaran Çuvaşlar'a ait Ulp Destanı'dır (Bayram, 2012: 136-137).

Çeşitli bilim adamları Bulgarlar'ın tek varisinin Çuvaşlar ya da Kazan Tatarları olduğunu savunmaktadır. Bu durum, tarih, köken ve kültür bakımından birbirine yakın ve akraba olan iki Türk topluluğunu birbirinden uzaklaştırmaya yöneliktir. 1946 yılında M. N. Tihomirov, hem Tatarların hem de Çuvaşların Bulgarların torunları olduğunu savunmaktadır. Aynı yıl Akademi üyesi S. E. Malov, Çuvaşların kökenini Bulgar teorisiyle açıklamanın tamamen doğru olduğunu, henüz bu teorinin çürütülmediğini belirtmiştir. Bilimler Akademisi üyelerinden S. P. Tolstov ise Bulgarların tarihi olarak torunlarının şüphesiz Çuvaşlar ve Tatarlar olduğunu işaret etmiştir. SSCB Bilimler Akademisi üyesi Serebrennikov da Kama Bulgarlarının Çuvaşların teşekkülüne katıldığı gibi Tatarların oluşumuna da katıldığı konusunda itiraz edildiğini, tarihsel yönden çeşitli etnik unsurların

karışması sonucu başta Kama Bulgarları olmak üzere Kıpçak-Tatar ve kısmen de Fin-Ugor kavimleri karışarak Tatarları ve Çuvaşları ortaya çıkardığını söyleyerek Tatar ve Çuvaşların etnik kökeninin Bulgar olduğu görüşüne destek vermektedir. M. Osmanov da Kazan Tatarlarının Bulgarlara ve Kıpçaklara sadece kendi ataları olarak sahip çıkmasının mümkün olmadığını, Bulgarların ve Kıpçakların İdil-Ural bölgesinde yaşayan diğer halkların, özellikle de Çuvaşların etnik kökeninde de rol oynadığını savunmuştur. Belirtilen bütün bu bilgiler ile Çuvaşların Bulgarların torunları olduğunu, tarihi süreçte bazı Fin-Ugor kavimlerinin Bulgarlar tarafından asimile edildiği ve günümüz Tatarlarının da köken itibariyle Çuvaşlarla akraba oldukları sonucu çıkmaktadır (Arık, 2005: 12-14).

Mirfatih Zekiyev'e göre Kubrat'ın Bulgar devletinin dağılmasıyla aynı etnik adını taşıyan üç halk ortaya çıkmıştır: 1. Tuna boylarında Asparuh'un kurduğu Bulgarya. Bulgarlar birkaç kuşak hakimiyeti ellerinde tuttuktan sonra Slavyanlaştılar. Böylece Slav dilli Bulgar halkı oluştu. 2. Kuzey Kafkasya'da Türk dilli Bulgarların bir kısmı hayatta kalmayı başarmışlar ve Balkarlar da onlardan türemiştir. 3. Orta İdil boylarında bir Bulgar Devleti kurulmuş, tüm yerli Türk kabileleri umumi Bulgar adını almışlardır. Bulgarları birbirlerinden ayırt etmek için *Bulgar* kelimesi tamlayanlarla birlikte kullanılmaktadır. Tuna Bulgarları, Kafkas Bulgarları (daha sonraları başka bir fonetik varyantıyla Balkarlar), İdil Bulgarları (daha sonra Bulgarlar). Bulgar kelimesinin dar ve geniş anlamda aynı manada kullanıldığı durumlar da söz konusudur; a) Bulgarlar; kelimenin dar anlamıyla İdil Bulgar Devleti'ni kuran asıl Bulgar halkıdır, b) Bulgarlar, kelimenin geniş anlamıyla, asıl Bulgarlar'ın ve daha sonra umumi Bulgar etnonimini alan tüm Türk dilli ve dili Türkçeleşen yerli kabilelerin yer aldığı İdil Bulgar Devleti'nin halkıdır. Tam burada bu iki anlamın birbirinden farksız oluşundan dolayı İdil Tatarlarının ataları hakkında yanlış kanıya varıldığı görülmektedir. Bazı tarihçiler, Bulgar etnonimini yalnızca dar anlamını göz önünde bulundurdıklarından Bulgarların Tatarların ataları olarak kabul edilmesinin İdil Tatarlarının ilk yapısını bozduğunu söyleyerek Tatarların kökeni Moğol-Tatarlara bağlanmıştır; fakat Mirfatih Zekiyev'e

göre böyle bir durumu açıklanırken İdil Tatarlarının atalarının kelimenin geniş anlamıyla Bulgarlar olduğunu göz önünde bulundurulmamıştır (Zekiyev, 2007: 224).

Tatar tarihi ile ilgili olarak düşünülebilecek en çok kullanılan adlardan birisi de Bulgar ile ilgili olanlardır. Halk edebiyatı ürünlerinde olan menkıbe-efsanelerde de Bulgar adı sık sık zikredilmektedir; hatta Bulgar şehrinin kurulması, Bulgar halkının mücadeleleri ve yıkılışı ile ilgili başlıklar halinde sunularak o devrin tarihi gözler önüne serilmiş ve aydınlatılmıştır. Örneğin; Yâfes'in oğullarından olan Alp'in Bulgar adlı bir çocuğu vardır. Bu çocuk büyüyünce kendi adıyla Bulgar şehrini kurmuştur. Ayrıca, halk edebiyatının bahsedilen türlerinde Bulgar ülkesi, Bulgar padişahı, Bulgar adının anlamı ile ilgili haberler de mevcuttur. Tatarlar, menkıbe-efsanelerindeki kahramanlarını Bulgar dönemi ile ilişkilendirmektedirler. Kendi devletleri olarak benimsedikleri, Tatarların aydınları ve bilim adamının benimsediği devlet Bulgar Devleti'dir. İdil-Bulgar Devleti'nin yıkılması sonucu Tatarlar Kazan Hanlığı'nın hakimiyeti altına girmişlerdir. Ayrıca Ruslar'a karşı Kazan savunmasında da Tatarlar'ın rolleri azımsanmayacak kadar büyüktür. Tatarların da kendi menkıbe-efsanelerinde köklerini Bulgarlar'a bağlamaları makul bir durumdur ki seyyahların eserleriyle de göz önünde bulundurularak bu konu aydınlığa kavuşur.

2.4. Tatar-Bulgar Moğol İstilas

Tatarların menkıbe-efsanelerinde tarihle ilişkilendirilebilecek bir diğer bölüm de Moğolların Bulgar ülkesini basıp yağmalamalarıdır. Moğolların istilasını anlatan halk edebiyatı ürünlerinden olan Çuvaşların destanlarında da işlenmiştir; fakat onlarda Moğol istilasında rol oynayan kişileri Tatarların olduğu söylenmektedir. Çuvaş halk edebiyatının eserlerinde Tatarların düşman karakteri yaratılması dikkat çeken bir konudur. Çuvaşların Ulıp Destanı'nı ortaya koyan Şuyın Hivetiri Moğol istilas ile ilgili olayları özellikle Moğol hükümdar ve komutan adlarını zikrederek destanına işlemiştir (Bayram, 2012: 138).

12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başlarında Türk-Moğol İmparatorluğu ortaya çıkmıştır. Bu imparatorluğa çeşitli kaynaklarda *Cengiz İmparatorluğu*, *Moğol* veya *Türk-Moğol İmparatorluğu* şeklinde farklı adlar verilmiştir. İlk dönemlerde bu imparatorluğun hakim unsuru Moğollar idi; fakat kısa zaman içerisinde halkının ve askerlerinin büyük çoğunluğu Türkler teşkil etmiştir. Bu yüzden, Cengiz Han'ın kurduğu devlete *Türk-Moğol Hakanlığı* adı verilmiştir. Çin Hindistanı ve Arabistan dışında neredeyse bütün Asya'yı ve bütün Doğu Avrupa'yı sınırlar içerisine aldığı için bu imparatorluk Türk tarihini yakından ilgilendirmiştir (Temir, 1992b: 385)

Bazı tarihi olaylardan dolayı *Türk-Moğol ve Tatar* konuları yeterince açıklanmamıştır. Tatar sözü, gerek Türk ve gerek Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmaktaydı; fakat Moğollardaki Tatarlar ile Türk boyu olan Tatarlar aynı değildir. Moğol-Tatarlar, 1202 yılında Cengiz Han tarafından parçalanmışlar ve diğer boyların arasında karışarak Tatar boyu Moğollar arasında kalkmıştır ve bu ad yabancılar tarafından bazen *Moğol* bazen de *Türk* olarak anılmıştır (Temir, 1992b: 385-386).

Ruslar da Cengiz devri için Moğol ya da Tatar adını kullanmakla beraber ondan sonra kurulan Altın Ordu ve Kazan Hanlığı halkına da Tatar demişlerdir. Günümüzde ise *Tatar* sözü bir Türk boy adı olarak *Kazanlı* veya *Kuzey Türkleri* denilen İdil-Ural, Batı Sibirya ve Astrahan halkı ile Kırımlılar için kullanılmaktadır (Temir, 1992b: 386-387).

Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'a verilen bölge eski Kıpçak yurtlarıdır. Deşt-i Kıpçak diye de anılan bu yerde Eski Bulgar ve Hazarların da yurdu olmuştur. Cuci ailesinin ünvanı olan Altın Orda, bu büyük devletin adı olmuştur. Bu bölge bugünkü Moğolistan ve Kazakistan'dan; Kafkasya'dan Batı Karadeniz kıyıları da olmak üzere Moldovya'ya kadar olan Kuzey Kafkasya'ya, Orta Asya'daki Harezmi ve Ural Dağları, İdil-Volga Nehri'nin aşağı bölgeleri ve İdil-Kama'nın birleştiği yerleri kaplamıştır. Cuci Han'ın ölümünden sonra yerine Altın Ordu'nun ilk temelleri atıldığı dönemde hüküm süren ve Cuci'nin oğlu olan Batuhan geçmiştir (Günay, 2012: 402).

İlk darbe 1236 yılında Batu Han, büyük bir orduyla İlham Han'ın başında bulunduğu İdil Bulgar Devleti üzerine sefer düzenleyerek Bulgar şehrini ele geçirdi (Fahreddin, 2003: 35-36). Moğol istilasından sonra Orta İdil bölgesindeki Bulgar unsuru tam olarak ortadan kalkmadı ve çok geçmeden de burada Bulgar beyleri yeniden faaliyete geçti (Kurat, 1992a: 400).

Batu Han'dan sonra Altın Orda, Berke Han zamanında (1257-1266) İslam dininin kabul edilmesiyle Müslüman bir devlet olmuştur. 922 yılından beri (Bulgarların İslamiyeti kabul etmelerinden itibaren) bu şehirde İslam dini ve kültürü yayılmıştı (Kurat, 2002: 128; Fahreddin, 2003: 44).

Rivayet ve efsanelerde üzerinde sıkça durulan konulardan birisi de Aksak Timur'un Bulgar şehrine sık sık seferler düzenleyerek devletin yıkılmasına sebep olmasıdır. Rivayete göre; Aksak Timur Bulgar şehrini yıktı ve halkı yok etti (29). Yine bir rivayette Aksak Timur Abdullah Han'ı öldürür ve Bulgar şehrini yakıp yıkar. Kanlı felaketten sonra Abdullah Han'ın Alibik ve Altınbik adlı iki oğlu sağ kalır. Abdullah Han'ın akrabaları hanın bu oğullarını Kama nehrinin karşı kıyısına alıp kaçarlar. Savaş bitinceye kadar onlar orada, artık korku olmayan yerde, yaşarlar. Fakat savaş dursa da bu hanzadelerin doğdukları şehre geri gelmeleri uygun olmadığından babalarının soyu Bulgar'da tamamen sona erer (16).

Mercanî bu bilgilerinin doğru olmadığını söyler. Timur, Toktamış Han ile 1391 yılında savaştı ve 1405 yılında her ikisi de Utrar-Otrar denen yerde öldüler (Mercanî, 2008: 116).

Toktamış, Cengizoğullarının meşru temsilcisi olduğuna inanıyor ve Timur'un kendisinden aşağıda bulunduğunu düşünüyordu. Bu düşüncelerle Timur'un İran'da meşgul olduğu sıralarda onun merkezi topraklarına dahi saldırmış ve hatta Otrar dolaylarında birçok şehir ve köyü de yağmalamıştı. Timur, Toktamış'ın Maverâünnehir'e girerek Buhara'ya kadar ilerlediği haberini alır almaz Semerkand'a dönmüş ise de o sıralarda Toktamış Deşt-i Kıpçak'a geri çekilmişti (Kemaloğlu, 2015: 104-106); fakat Timur bu tehdidi atlattıktan sonra Orta Doğu'ya yöneldiyse de Toktamış ile onunla işbirliği yapan Hızır Hoca'nın Moğollarıyla tekrar savaştı (1387) (Golden, 2014: 321). Timur savaşı kazanmasına rağmen Toktamış'ı ele

geçirememiştir. Toktamış'ın güçlenip tekrar karşısına çıkmasını engellemek için Diyenper ırmağı bölgesinde Toktamış taraftarları kabilelerinin üzerine yürüyerek onları Balkanlar'a sürdüdü. Dönüşte ise Azak, Haç Tahran/Ejderhan, Berkesaray gibi Altın Ordu hanlık ve merkezlerini yakıp yıktı; iki kere üst üste büyük darbe alan Altın Orda hanlığı ikinci sınıfa düştü (Kemaloğlu, 2015: 106-107; Günay, 2012: 439).

Timur'un İran ile meşgul olduğu sırada Toktamış 1384'de kendi adına para bastırdı. Timur ise bu durumu görmezden gelmiştir. Toktamış bundan fırsat bilerek Azerbaycan meselesine daha fazla önem vermeye başladı.* Azerbaycan'ı ele geçirmek isteyen bir isim daha vardı. O da Timur idi. Toktamış Han tüm barış antlaşmalarına rağmen Tebriz'e saldırması sonucu Timur'un düşmanlığını kazandı (Kemaloğlu, 2015: 107-109).

Timur, Toktamış'ı cezalandırmak, tahttan indirmek, Harezmi ve Azerbaycan'ı herhangi bir düşman saldırısından korumak amacıyla (Altın Ordu ile Timur arasında Harezmi yüzünden anlaşmazlık çıkmış, Toktamış eskiden beri buranın Altın Ordu'ya ait olduğunu iddia etmiştir) Altın Orda'ya karşı büyük seferler düzenlemiştir (1391 ve 1395). Bunlardan ilki *Kondurca* çayı yanında gerçekleşmiştir. Toktamış ordusu bu çarpışmadan ağır yenilgi almış, Timur ise şehri yağmalamıştır. İkinci karşılaşma ise Terek nehri boyunda olmuş ve tekrar yenilgi alarak Altın Orda ağır bir darbe almıştır. Toktamış bu yenilgi sonucu İdil boyuna, Bulgar şehrine gitmişse de burada tutunamamış (Kurat, 2002: 148), başkent Saray şehri ve diğer merkezler dağılmış, beyler Han'a karşı ayaklanarak Altın Orda Hanlığı, Kırım, Kazan, Sibir ve Astrahan hanlıklarına ayrılmıştır (Günay, 2011: 403).

Diğer rivayetlerde de Aksak Timur'un yaptığı saldırılar anlatılır. Bulgar halkı günahlarla doluydu ve Allah'a isyan ediyorlardı. Bu yüzden Allah onlara bela olarak Aksak Timur'u gönderdi. Aksak Timur, Bikçura'nın han olduğu Bulgar şehri yakıp yıktı (14). Rivayete bakıldığında Timur, İslâm dini ve tarihi hakkında pek çok bilgiye sahip olduğu görülmektedir.

*Canıbek Han, Azerbaycan'ı Altın Orda'ya bağlamış (Fahreddin, 2003: 60); ancak oğlu Berdibek Han devrinde Tebriz şehri halkını Altın Orda birliğinin baskısından kurtulmak amacıyla Altın Orda'ya karşı ayaklanmış ve İlhanlı Devleti sancak beylerinden olan Celâyirîler Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmişlerdir (Kemaloğlu, 2015: 107-108).

Seferlerini gazâ diye adlandırmakla birlikte din, Timur nezdinde siyasi amaçlarına erişebilmek için kullandığı bir araçtan başka bir şey değildi (Aka, 2012: 179). Öyle ki Timur gittiği yerlere dehşet saçan seferlerinden sonra sahip olduğu bölgelerde imar ve ziraat faaliyetlerine önem vererek yeni yerleşim birimlerinin oluşmasını sağlamıştır. Çoğu yerlerde de sulu tarım yapılmasına vesile olmuştur. Bunun yanı sıra Timur, ticaretin devlet adına gelir kaynağı olduğunu bildiği için tüccarları korumuş ve üretime himaye etmiştir (Günay, 2012: 435).

Kaynaklar Timur'un Müslüman olduğunu söyler. Timur, Avrasya göçerlerin İdil'deki merkezi yerlerine saldırmıştır ve bunda da başarılı olmuştur. İbn Arapşah, Deşt-i Kıpçaklar'ın durumuna değinerek, onların tahribinin nedenini Timur'un saldırılarına bağlamakla birlikte, özellikle Toktamış ve Edigü'nün arasındaki çatışmalarının etkili olduğunu belirtmektedir. Bu ikilinin arasında kalan bu bölge halkının Timur'a esaret olma istekleri de olmuştur (Golden, 2014: 321).

16. yüzyıl yazarı Şerefeddin Bulgari Timur'un Bulgar'ı yağmaladığını bildirerek şunları yazmıştır:

Bulgarlar hak yoldan saptılar. Bilginler kurnazlıkla faizi caiz saydılar. Zina ve intihar olaylarının sayısı da arttı. İçki tüketimi o kadar arttı ki insanlar Cuma ve beş vakit namazı terk ettiler. Bira ve boza da artık günah sayılmıyordu. İmam-ı Şafi'yi eleştirdiler ve onun sözlerinin boş olduğunu iddia ettiler. Tüm bu günahlardan dolayı Allah Bulgarların üzerine Aksak Timur'u gönderdi. O tarihlerde Bulgar'da Bikçura Han hüküm sürüyordu. Aksak Timur, ona elçiler yollayıp, bütün bu sapkınlıkların nedenini öğrenmek istedi. Bulgarlı âlimler Timur'u bölücülükle suçladılar. Timur bunun üzerine sefer yapmaya karar verdi ve üç gün boyunca Bulgar'da hiçbir şey kalmadı, taş surlar mahmuzlarla yok edildi ve onları İtil 'nın dibine attılar. Bikçura Han ile 12 veziri ve 36 âlim idam edildi. Kadınlar ve kızlar askerlere dağıtıldı, bütün halk burada yaşaması yasaklanarak başka yerlere sürgün edildi (Koç, 2010: 205).

Ancak onun bu haberi araştırmacılar tarafından gerçekçi olarak değerlendirilmemektedir. Ş. Mercani, Ş. Bulgari'nin belirttiği gibi Bulgar

halkının İslamiyetten dönmediklerini ve Bulgar'a saldırmasını makul kılmak için Timur'un bu nedeni ileri sürdüğünü yazmaktadır. Ayrıca Ş. Bulgari'nin eserindeki birçok tarihi yanlışlığı da ortaya çıkararak onun bu haberinin de son derece güvenilir olmadığını ispatlamıştır (Mercani, 2008: 152-153) .

Başka bir rivayette de Aksak Timur Bulgar şehrini yakıp yıktıktan sonra İhtiyar Tuybike önderliğinde halk Kazan şehrini kurarlar (24). Yine bir rivayette Jiguli Kazak'tan bahsedilir. Bulgar şehrinde yaşayan haydut Jiguli Kazak Bulgar'ı talan edip, halkı çok muhtaç duruma düşürmüştü. Bulgar şehrinin halkı, bu yol kesicilerden bıkip yeni şehir yeri aramış ve şimdiki Kazan'ın yerini beğenmiş (25). Bu kişi de Aksak Timur olması gerekir

Efsanelerde Aksak Timur'un lakabını nasıl aldığı ile ilgili bilgiler de geçmektedir. Bir ülkenin padişahının askerleri tarafından anne karnundayken bastırılarak öldürölmek istenir. Bu şiddete rağmen bir gözü kör, bir kolu çolak ve bir ayağı aksak olarak dünyaya gelir. Bu yüzden ismine de Aksak Timur verilir (12). Tarihi kaynaklara göre de Türklerin *Aksak Timur*, İranlıların *Timur-leng* ve Avrupalıların *Tamarlane* şeklinde adlandırdıkları Emir Timur, Tuğluk Timur'a bağlanmış, Keş ve çevresi kendisine verilmiştir. Aksak Timur, Fahreddin'i düşmanlarından kurtarıp geri dönerken saldırıya uğraması sonucu sağ kolu sakatlanmış ve sağ ayağında da aksama meydana gelmiştir. *Aksak* lakabı ise bu yaralanmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Timur iyileştikten sonra Emir Hüseyin ile birlikte Maverünnehir'e gelerek Belh ve Keş şehirlerini ele geçirmiş ve buraya hakim olmuştur. Daha sonra Semerkant'a gelerek 9 Nisan 1370 yılında tahta geçmiştir Timur'un kurduğu devlet 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın başlarında şekillenmiş, Doğu ile Batı arasında ekonomik, diplomatik, bilimsel ve kültürel ilişkiler kurmuştur (Günay, 2012: 427-428). Aralıksız seferler düzenleyen Timur, üst yöneticilerin de takdirini kazanmıştır. Timur 1370-75'de Moğolistan ve Harezme saldırmış, 1375-1377'de Toktamış Han'a Kök Orda'nın alınması için yardımcı olmuştur (Golden, 2014: 320).

Moğol istilasası İdil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığına son vermekle kalmamış aynı zamanda da onun birer ticaret ve üretim merkezi haline dönüşmüş olan Bilyar, Suvar gibi büyük şehirlerinin de önemini yitirerek adeta yok olmaya başlamalarına neden olmuştur. Bozguna uğramış İdil

Bulgarlarının önemli bir kısmı Kama'nın aşağı bölgesinden İdil Nehri'nin sağ kenarına göç etmişlerdir. Burada Kazanka, Meşa ve Aşit nehirlerinin havzasında ve aynı şekilde İdil Nehri ve Svyaga Nehri'nin aşağı kesimleri arasındaki yaklaşık olarak Kama'nın ağzına kadar genişlemesine olarak yayılan bölgeye yerleşen Bulgar göçmenler buranın yerli ahalisi (bugünkü Mari, Umdurt, Mordvin ve Çuvaşların ataları) ile sıkı temasa girmişlerdir (Koç, 2010: 183). Moğol istilası İdil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığına son vermesi ve onun halkının ekonomik, siyasi, kültürel vb. faaliyetlerine bir süreliğine ara vermesinin dışında millet özelliğine de tesir ettiği anlaşılmaktadır. Zira istilayla birlikte İdil Bulgarlarıyla meskun coğrafyaya Avrasya'nın geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşayan Kıpçak unsurlarının da dahil olmasıyla elit Moğol unsurlarının katkısını da bir kenara atmadan artık Tatar Türkleri adıyla yeni bir ulusun şekillenmeye başladığını söylenebilir (Koç, 2010: 184).

Efsanede geçen bir olay da Aksak Timur'un İstanbul'a yaptığı seferdir (12). Tarih kitaplarına baktığımızda Timur'un pek çok seferleri olmuştur; fakat yaptığı bu seferlerin arasında İstanbul şehri yoktur. Efsanede Timur'un İstanbul'a saldırması konusuyla Timur'un Ankara seferi kastedilmiş olabilir. Biliniyor ki efsaneler tarihe ışık tutar; fakat efsanede geçen bazı tarih, yer ve kahramanlar gerçek tarih, yer ve kahramanlar ile uyuşmayabilir. Aksak Timur 1395-1396 yılında, Osmanlı Hükümdarı Beyazıt'a Memlük sultanı Berkuk ve Sivar Hükümdarı Kadı Burhaneddin'in haddini bildireceği konusunda tehditkar bir mektup gönderir. Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu Beyi Osman tarafından öldürülmesi Timur'a karşı yapılan ittifakın dağılmasına sebep olur ve Beyazıt, 1397 yılında Anadolu'da siyasi birliği kurmak yolunda ilerlerken müttefiklerini kaybederek Timur'a karşı savunmasız kalmıştır. Timur, 1399 yılı ile 1404 yılına kadar süren *Yedi Yıllık Sefer* adı verilen seferle Suriye'ye gelerek pek çok şehirleri ele geçirmiş ve Memlüklere büyük darbe indirmiştir. Bu sıralarda Beyazıt ile Timur arasında sürekli elçiler gidip gelmekte idi. Beyazıt İslam dünyasına güvenip Timur'un tehditlerine kulak asmayarak o da Timur'u tehdit etmiştir. Timur 1402 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya girmiş, Kemah, Sivas, Kayseri ve Kırşehir yoluyla Ankara'ya ulaşarak yapılan Ankara Savaşı ile

Osmanlı ordusu yenilmiş ve Sultan Beyazıt Timur'a esir düşmüştür (Günay, 2012: 439-430).

Efsanede geçen Timur'un bir diğer seferi ise Astrahan'dır (13, 14). Yukarıda da belirtildiği gibi Toktamış ile Aksak Timur'un arasındaki karşılaşmalardan birisi de 1395 yılında Terek Nehri'nde yapılan mücadeledir. Üç gün süren savaştan sonra Toktamış yenilerek kaçmıştı. Toktamış'ın kuvvet toplayarak yeniden savaşmak için gücü yoktu. Bunun üzerine Timur ve ordusu, Diyenper tarafına gidip Toktamış ile işbirliği yapmış olan bazı kabileleri cezalandırarak onları Balkanlar'a sürdüler ve Ten (Don) ırmağına doğru yöneldiler. Deşt-i Kıpçak'ı geçerek önüne gelen her şeyi yakıp yıktılar ve pek çok insanı da öldürdüler (Kamalov, 2003: 70-71). Timur, Moskova taraflarına ulaşarak etrafı yağmadı ve dönüş yolunda da zengin şehirler olan Saray ve Astrahan (Hacı Tarhan)'ı yerle bir etti (Aka, 2012: 174).

Timur'un yaptığı tahribat tarihçi Şerafeddin Ali Yezdî tarafından şöyle anlatılmaktadır:

Timur'un emriyle Hacı Tarhan'ın (Astarhan) idaresiyle meşgul olan hizmetkârlarından Ömer-i Taban oradaki Kalantar Muhammedi adlı bir asilzâdenin komutasında (Timur'a karşı) bir düşmanlığın ortaya çıktığını farkedince Timur'a haber yolladı. Timur mirzalarını bırakarak bizzat kendisi Hacı Tarhan ve Saray'ın tahrip edilmesi için harekete geçti. O sene çok ağır bir kış ve bol kar vardı. Hacı Tarhan İdil'in kenarındaydı ve bu nehrin kenarından başlayarak tahkimlenmişti. Nehir tarafında tahkim yoktu. Böylece şehrin bir tarafını nehir tahkim ediyordu. Kışın üzerini buz kapladığından dolayı nehrin yüzeyi adeta toprak gibi oluyordu. Nehrin bu tarafında kerpiç ve balçık yerine buz parçalarından duvarlar oluşturulmuştu. Buz parçalarını geceleyin sulayarak tek bir parça haline getiriyorlardı. Bu da şehrin tahkimleriyle birleşerek kaleyi meydana getiriyordu. Bu muhteşem bir tahkimdi. Bundan dolayı burada zikredilmiştir. Neticede, Timur Hacı Tarhan'a yaklaştığında kendine yakın olan az sayıda adamıyla sabahleyin muzaffer ordusunun önünde Hacı Tarhan'a doğru yürüdü. Şehrin yöneticisi Muhammedi mecburen onu karşılamaya çıkmıştı. Ancak Timur onu Pir-Muhammed Mirza, Emir Cihanşah, Emir Şeyh-Nureddin, Timur Hoca-i Ak-Buga ve askerleriyle Saray'a yolladı. Timur Hacı Tarhan'a girdi ve aman karşılığında haraç koydu ve oradaki canlı cansız

herşeyi yağmalattırdı. Zikredilen şehzâde ve emirler buz üzerinde İdil Nehri'ni geçtiler ve aldıkları emir gereğince Muhammedi'yi buzun altına balıklara yem olarak bıraktılar. Muzaffer ordu Saray'ı da ele geçirdi ve ataşe vererek orayı da yaktılar... HacıTarhan'ın bütün ahalisini boşaltarak şehri yaktılar ve Timur ordusuyla kışlağına geri döndü...(Koç, 2012: 460-461)

Astarhan doğudan gelen baharat, ipek ve diğer ticari malların Avrupa'ya taşındığı bir merkez olma özelliğini artık kaybettiğinden Timur'un yaptığı tahribattan sonra Astrahan'ın ekonomik önemi azalmıştı (Koç, 2012: 461).

Timur'un faaliyetleri Altın Orda Devleti'ne ancak ekonomik zararlar vermiştir. Öyle ki onun tahrip ettiği bölgeler kısa sürede toparlanmaya başlamıştır. Bu dönemde Tokta, Özbek ve Canibek gibi güçlü hanlar ortaya çıkarak Altın Orda'da birliği tekrar sağlanmıştır. Fakat Altın Orda'da güçlü hanlar istemeyen beyler, kendi kontrolleri altında olan Cengiz soyundan gelen birini han yaparak yönetimi ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Altın Orda'nın yıkılışındaki en büyük sebeplerden birisi de emirlerin bu politikalarıdır. Toktamış'tan sonra Edigey'in tahta geçmesiyle Altın Orda'nın parçalanması hızlanmıştır (Kemaloğlu, 2015: 112).

Timur'un art arda yaptığı yıkımlardan sonra Altın Orda şehirleri, zanaat ve ticaret bakımından gerilemiş, üretim kuvvetleri dağılmıştır. Devletin ekonomisi de yapılan küçük seferlerden elde edilen ganimetlerle ayakta durabilmiştir. Bundan sonra halk ile Altın Ordu Hanlığı arasında ilişki kurulamamıştır. Tüm bu durumlar Rusya'nın gelişmesini kolaylaştırmıştır (Yakubovkiy, 2000: 192).

Bir süre Altın Orda'da düzen ve disiplini sağlayan Edigey, Altın Orda'nın hala Rus knezliklerinin işlerine karışması ve Rus knezlerinin sorunlarını çözmek için Saray'a seyahat etmeleri, Rusya'nın Altın Orda'ya olan bağılıklarının devam ettiğini ve Timur'un seferlerinin Altın Orda'ya ölümcül darbe indirmedikini gösterir (Kemaloğlu, 2015: 114); fakat Moskova Knezinin vergileri göndermemesi ve bağımsız hareket etme çabaları Edigey'i rahatsız ettiğinden dolayı Moskova üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Bu arada Edigey, Toktamış Han ile araları bozulmasının ardından Aksak Timur'un yanına kaçmış ve Aksak Timur'u

Altın Ordu'nun üzerine yürümesine sebep olmuştur. Edigey'in ve onun kabilesinin de aralarında bulunduğu askerlerle ile Aksak Timur'un saldırısı sonucu Toktamış Han yenilgiye uğrar ve kaçır. Bu olaydan sonra Toktamış Han'dan intikamını alan Edigey Aksak Timur'un yanından ayrılır. Bu sırada Aksak Timur Kafkaslar'dan Altın Orda'ya saldırmasından sonra Toktamış yenilir. Aksak Timur'un ayrılmasından sonra Toktamış tekrar tahta geçse de eski gücünü toparlamayamaz. Çünkü Kutluğ Timur adına savaşan Edigey Toktamış Han'a saldırmış ve Han Litvanya Knezi Vitovt'a sığınmıştır. Edigey Toktamış Han'ı Knezden geri istese de Altın Orda'ya hakim olma emelleri olan Knez bu isteği reddetmiştir. 1399 yılında ikili arasında çıkan savaşta Edigey galip gelmiştir. Bundan sonra 1408 yılında Edigey, Moskova üzerine sefer düzenledi. Karşı koymak için hazırlıklar yapan Knez Vasiliy, Edigey'in sınırlarına ulaştığını duyar duymaz ailesiyle birlikte kaçtı. Edigey Rostov, Dimitriyev ve Serpuhov şehirlerini de alarak Moskova'ya girdi (Fahredden, 2003: 73-77); fakat Moskova halkının ödemiş olduğu 3000 gümüş rubleyle Edigey Moskova'dan ayrıldı. Daha sonra Edigey Knezliğin büyük bir kısmında tahribatlar yaparak Moskova'yı zarar uğratsa da asıl amacı olan Moskova'yı alamadı (Kemaloğlu, 2015: 115). En sonda da Edigey İdil nehri civarında Toktamış Han'ın oğullarından biri olan Kadir Birde ile savaşmış ve bu savaş sonunda da Edigey yenilerek esir düşmüştür. Tarih sahnesine Toktamış ile hemen hemen aynı zamanda çıkan Edigey, Timur Kutluğ'u tahta çıkarmasıyla Altın Orda kısa bir süre için tekrar kuvvetlenmiştir; fakat Altın Orda'ya yapılan saldırılar bu kuvveti fazla sürdürmemiştir. (Yakubovskiy, 2000: 192).

Tarih kitapları Altın Ordu'nun dağılmasının sebebini Edigey'in Toktamış Han'a karşı Aksak Timur'u kışkırtmasına bağlarlar. Kendi çıkarlarını toplumun çıkarlarının önünde tuttuğu söylenen Edigey, Aksak Timur'u ikna ederek Altın Orda'ya saldırması sonucu Müslüman birliğinin dağılmasına yol açmıştır.

2.4.1. Destanlarda Bulgar-Moğol İlişkisi

Destanlar da tarihi olayları en iyi yansıtan ve anlatan halk edebiyatı türlerinden birisidir. Asıl konuya geçmeden önce Tatar destanlarının neler

olduğu ve nasıl bir sınıflandırma yapıldığı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1552 yılında Korkunç İvan (İvan Grozny) tarafından Kazan Hanlığı ele geçirilmesi sonucu Sibiry, Türkistan ve Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları yavaş yavaş Rus hakimiyetine boyun eğmeye başladılar. Bu bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının folkloru üzerine yapılan çalışmalar (özellikle Rusya'nın) 19. yüzyıldan itibaren hız kazanmıştır. Özellikle misyonerlik için yapılan bu çalışmalarda azımsanmayacak sayıda malzeme derlenmiş ve bunlardan bir bölümü de yayımlanmıştır. Baskıcı Çarlık döneminin sona ermesinin ardından Sovyet döneminin başlaması ile folklor araştırmalarında yeni bir dönem başlamış, daha önce yayımlanan metinlerin dışında daha kapsamlı metinler de ortaya çıkarılarak birçok dergi, antoloji ve monografik çalışmalarda yayımlanmıştır. Hem Sovyet döneminde hem de Sovyet sonrası dönemde yayımlanan metinler arasında yeni Tatar destan metinleri de yayımlanmıştır (Bayram, 2011: 150).

Galimcan İbrahimov'un Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün 12 ciltlik Tatar Halık İcadı serisinin (1976-1988) *Dastannar* adlı cildinde Tatar folklor araştırmalarındaki destan metinlerinin ilk toplu yayını yapılmıştır. Bu ciltte bazı sebeplerden ötürü birçok metin bu çalışmaya dahil edilmemiştir (Bayram, 2011: 150). Tatar destanlarının ilk toplu yayını olan *Tatar Halık İcatı* serisinin *Dastannar* adlı cildinde ele alınan destan metinleri üç ana başlık halinde yayımlanmıştır (Bayram, 2011: 151):

- 1) Kahramanlık destanları: Meşek Alıp, Ystey Mönke, Kadış Mergen, Kara Kükkel, Alıpmemşem, Altain Sain Süme, Yirtöşlik, Ak Kübek, Kur Ulı
- 2) Tarihi destanlar: Jik Mergen, Mergenner Jıruvı, Uruk Bilen Mamay, Bürihan, Hikayeti Gıysa Uğılı Amet, Kartlar Jıruvı, Çura Batır Hikayeti, Ayırılı Jıruvı,
- 3) Aşk destanları: Tülek, Kuzı Körpe, Kuzı Körpe Bilen Bayansılı, Seyfilmölik, Yosıf Kitabı, Leyle Bilen Mejnun, Tahir Bilen Zöhre, Şahsenem hem Garip, Buz Yiğit.

2004 yılında ise yukarıda bahsedilen Tatar Halık İcatı'nın *Dastannar* adlı cildi yeni metinlerle zenginleştirilerek genişletilmiştir (Bayram, 2011: 151):

1) Aşk destanları: Yosıf Kıyssası, Buz Yiğit, Seyfelmölik, Tahir Bilen Zöhre, Leyle Bilen Mejnun, Kuzı Körpe Bilen Bayan Sılu, Kamber, Şahsenem Hem Garib, Tülek, Susılu Dastanı.

2) Tarihi destanlar: İdige Dastanı, İdige Pi, Tuktamış han, Tuktamış Han, Urak Bilen Mamay, Mırza Dus, Maktımsılu, Hikeyeti Gıysa Uğlı Amet, Çura Batır, Yir, Atulu Batır, Bi Ağış, Ak Bora, Hujaş, Seit, Ebilkasıym, Kuplandı, Karatsa, Büri Han, Jik Mergen, Sengilgölik Mergen, Tuktasın Mergen, Helmet Mergen, Ataklı Kız Tukbike.

3) Kahramanlık Hikâyeleri: Alıpmemşen, Alpmaşa, Alpaşa Hikeyeti, Alfamış, Meşek Alıp, Ak Kübek, Kara Kükil, Altayın Sayın Süme, Yestey Möñke, Kadış Mergen, Yirtöşlik, Küyirmiñ Uğlı, Korkot.

Tatar destanlarının bilinen metinlerinin neredeyse tamamı 2007 yılında iki cilt halinde Türkiye'de de yayımlanmıştır (Urmançı 2007a, Urmançı 2007b). Tatar destanları ile ilgili temel bir giriş yapıldıktan sonra daha önce verilen tasniflere paralel bir şekilde Tülek, Tülek Kitabı, Tülek-Susılu, Tülek Kitabı'nın Ahır, Zayatülek Birle Susılu, Yirtöşlik, Altayın Sayın Süme, Mişel Alıp, Yestey Möñki, Kara Kükil, Alıpmemşen, Alpmaşa (üç varyant), Kadış Mergen, Ak Köbik, Ak Köbök, Kür Ulı, Kamber, Cik Mergen, Çura Batır (üç varyant), Kuzı Kürpeç Bilen Bayansılı (iki varyant), Hurluga Hem Hemra, Yosıf Kitabı, Gıysa Uğlı Amet, Tahir bilen Zöhre, Tahir-Zöhre, Tahir Bilen Zöhre, Leyla Bilen Mecnûn, Leyla ile Mecnûn, Leyla Bilen Mecnûn, Şahsenem Hem Garip, Sefilmölük, Buz Yiğit destanları Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi aktarımıyla birlikte verilmiştir. Kitaplardaki destanların kaynakları verilmese de bu metinlerin Tataristan'da yayımlanan metinler ile örtüştüğü görülmektedir.

Gün yüzüne çıkarılıp yayımlanan bu destanlar Tatar halkının asırlardır çektiği acı ve kederleri gözler önüne serer. Facia ve acılarla dolu olan Tatar halkının tarihi, Tatar halk edebiyatı ürünlerinden olan destanlarda da işlenmiştir. Konuya geçmeden önce Tatar destanlarını birkaç gruba ayırarak incelemek yerinde olacaktır. Aşağıda verilen gruplandırma Tatar destanlarının bilinen en son sınıflandırılmasıdır:

1) Eski masalsı-mitolojik destanlar. Bu gruba giren eserler burada mitolojik şekilde belirlenir: Tülek, Yirtöşlik, Altayın Sayın Süme.

2) Kahramanlık destanları: Mişek Alp, Ak Kübik, İdigey, Cik Mergen, Çura Batır.

3) Lirik-Epik ya da aşk destanları: Kuzı Kürpeç bilen Bayan Sılu, Hurluga hem Hemra.

4) Kitabı destanlar: Yusuf Kitabı, Seyfü'l-Mülûk, Leylâ ile Mecnun, Tahir ile Zühre, Büz Yigit vs. (Urmançı, 2007a: 15-16).

Efsane ve destan ilişkisine bakacak olursak, her iki türde anlatılan olaylar gerçektir; fakat destanlarda anlatılan olaylar her zaman tarih kitaplarında bulunabilir. Efsanelerde anlatılan olaylar ise her zaman tarih kitaplarında bulunmaz. Her iki türde geçen mekanlar yaşadığımız yerlerdir; fakat efsanelerdeki olaylar daha yakın bir zamanda gerçekleşmiştir. Dini konulu efsanelerde kutsallık görülmesine karşın destanlarda böyle bir özellik yoktur ve destanlar daha ziyade milli özellikler taşır (Sakaoğlu, 1980: 22). Efsanelerin bazılarının benzerleri başka milletlerde de görülebilir; fakat destanlar bir millete aittir ve benzeri yoktur (Ergun, 1997a: 48). Görülüyor ki efsane ve destanlarda geçen tarihi olayların gerçekliği birbirleriyle örtüşmektedir. Tatar efsane ve destanlarında geçen tarihi olaylar birbirleriyle benzerlik göstermekte; hatta aynı konuları farklı kahramanlar aracılığıyla anlatıldığı yapılan incelemeler sonucunda görülmektedir.

Edigey destanında yer alan olayların Altın Orda Devleti, kendi bünyesinde Kıpçaklar, Kimekler, Bulgar Tatarları, Hazarlar, Moğollar ve Slavlar gibi farklı toplulukları barındırdığı için birçok Türk boylarının ortak epik eseri olmuştur. Farklı toplulukların kültürlerini, gelenek ve göreneklerini barındıran bu eser, birçok Türk boyunun teşekkül ettiği 14. ve 16. yüzyıllarda bu toplumların birbirleriyle sıkı bağlar oluşmuş ve tarihî-medeni alışveriş içerisinde bulunmuşlardır (Zaripova, 2007: 126). Destanda onun yiğitlikleri, kahramanlıkları ve cesareti de anlatılmıştır; fakat yukarıda da söylendiği gibi destan, Rusya-Sovyetler hükümeti tarafından hanlar, yüksek tabaka ve beylerin hayatlarını anlatıp milletler arasındaki dostluğu bozacak nitelikte olduğu için Kazan ilinde ve diğer Türk ülkelerindeki tarih ve edebiyat kitaplarından çıkarılmış ve söylenmesi de yasaklanmıştır. Buna

rağmen basılı olduğu nüshaların varlığı sebebiyle tamamen yok olmamıştır (Kurat, 2002: 141-142).

Tatar halk edebiyatı Altın Orda'nın yıkılışındaki sebebini Edige'y'e bağlanmasını kabul etmez. Bu konuyu en iyi şekilde işleyen türlerden birisi de Edige'y destanıdır. Destan, 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın başındaki tarihi olayları gösterir. Bu tarihler, Altın Ordu'nun genişlemeye başladığı dönemdir. Bu dönemde de hanlığın başında Toktamış vardır. Toktamış, Altın Ordu tahtına geçmek için Aksak Timur'a karşı bağlılığından vazgeçer ve onunla uzun süren savaşlar yapsa da hepsinde yenilir. Toktamış'ın bu hareketini yanlış bulan Edige'y, Toktamış Han ile mücadeleye girer ve onun Altın Ordu'nun tahtından kovduğu şeklinde tasvir edilir. Destanın tümüne bakıldığında her iki kahramanın karakterleri aynı seviyede bahsedilir. Yani her ikisi de kötü karakterde değillerdir. Destanda Toktamış ile ilgili şöyle bir tasvir yapılmaktadır:

Borın ütken zamanda
Bolgar bilen sarayda,
Cayık bélen İdéilde,
Altın-Urda, Ak Urda-
Danlı kıpçak cirénde,
Tatardan tугan Nugay ilénde
Tuktamış digen han buldı;
İl bulganga- il buldı,
Yav bulganga- yav buldı.
Bileginé kol buldı,
Eydegené mal buldı.
Saray digen kalası,
Siksen küçe arası,
Sarı mermer Altın Taş
Sigéz yortka dan buldı,
Alarda dan bulmadı.
Suna tibép kaz algan
Kara laçın Töklé Ayak-
Av laçını bar idé,
Tugız yortka dan buldı.

Eski geçmiş zamanda
Bulgar ile Sarayda
Yayık ile İdilde,
Altın Ordu, Ak Ordu.
Şanlı Kıpçakların yurdunda.
Tatardan doğan Nogay ilinde
Toktamış diye han oldu
Dost olana, dost oldu,
Düşman olana, düşman oldu.
Sahip olduğu, kul oldu,
Yönettiği, ona mal oldu.
Saray denen şehirin,
Seksen sokağı arası,
Sarı mermer Altın Taş,
Sekiz yöne şan verdi,
Onlarda şan olmadı.
Sunayı tepip, kaz alan
Kara lâçın Töklü Ayak.
Av lâçını var idi,
Dokuz yurta şanlı oldu.

Azamat ir Tuktamış-
Akbüz atı astında,
Laçını iyer kaşında,
Çirüvlé külde koş çüyép
Devran sörgen han buldı.
1998: 35-36).

Azametli er, Toktamış;
Ak boz atı, altında,
Lâçını eğer kaşında,
Çirüli Göl'de kuşla salıp
Devran süren Han oldu (Sulti,

Edigey'in doğumu ve büyümesi de olağanüstü bir şekilde anlatılmıştır:

Cantémérnéñ altı uğıl,
Altınçı uğıl- Kobogıl,
Kobogıl dip bélénép,
Üse kuydı İdégey.
Bér yeşénde bér iken,
Baskan ciré şil iken.
İké yeşte il buldı,
Eytken süzé im buldı.
Öç yeşénde atalık
Ostazdan kitap başlattı.

Dürt yeşénde dan buldı,
Firaseté faş buldı;
Béş yeşéne kilgende
Cantimérnéñ biş uğıl-
Bişéne de baş buldı
Altısında at méndé,
Cidésénde cey tartıp,
Cidé totam uk attı.
Sigéz-tugız bulganda,
Sigéz tukmak sındırıp,
Tuñ timérge kul ordı.
Unga citté- ul buldı,
Ul ni dise şul buldı,
Çülge çıkıp baskanda
Çül yarılıp yul buldı,
Tavga çıkıp baskanda

Cantimir'in altı oğlu,
Altıncı oğul Kobogıl,
Kobogıl diye bilinip,
Büyüyüverdi Edigey.
Bir yaşında tek olmuş,
Bastığı yer oyulmuş.
İki yaşında ünlü oldu,
Söylediği söz ilaç oldu.
Üç yaşında atabey
Üstattan "Kitap" okutmaya
başlattı.
Dört yaşında şanlı oldu,
Feraseti görüldü
Beş yaşına gelince
Cantimir'in beş oğlu vardı:
Beşine de baş oldu,
Altısında ata bindi,
Yedisinde yay çekip,
Yedi tutam ok attı.
Sekiz, dokuz olunca,
Sekiz tokmak kırıp,
Han demire el vurdu.
Ona yetti, oğul oldu,
O ne dese o oldu,
Çöle çıkıp bastığında
Çöl yarılıp yol oldu,
Dağa çıkıp bastığında

Tav sığılıp uy buldı.
Unbérénde bér buldı,
Uypıksız çiçen ul buldı.
Unikége citkende
Alpamıştay ir buldı.
1998: 45-46).

Dağ sıkışıp ova oldu.
On birinde tek oldu,
Eşsiz çiçen o oldu.
On ikiye yetince
Alpamış gibi er oldu (Sulti,

Destanda Edigey'in olumlu karakterini gösteren tasvir de şu şekildedir:

İdigey andıy ir buldı:
Atı yukka- at buldı,
Çüllege- su buldı,
Adaşkanga- yul buldı;
Yalgızga- yasak,
Ceyevge- tayak ul buldı.
Undürténe kilgende
Undürt davnı bétérép,
Türesén birgen ul buldı.
Unbeşéne kilgende,
Tuksan başlı Urdanıñ
Tuksan ugli bér bulıp
Aydalaga kilgende
Alar bélen ant tottı.
46).

İdigey şöyle bir er oldu:
Atsız olana at oldu,
Çölde gezene su oldu,
Şaşırın, yol oldu,
Yalnızca güvenlik oldu,
Yayana değnek oldu.
On dördüne gelince
On dört davayı bitirip,
Hükmünü veren o oldu.
On beşine gelince,
Doksan boylu Orda'nun
Doksan oğlu bir olup
Aydalaya gelince
Onlar ile ant içti (Sulti, 1998:

Söylendiği gibi tarihçiler Altın Orda'nın dağılması olayını Edigey'e bağlarlar. Bu düşüncenin kaynağı ise eski alimlerden İbnî Arabşah ve Rızaeddin bin Fahreddin gösterilir. Hatta Rızaeddin bin Fahreddin'in Altın Ordu ve Kazan Hanları adlı eserinde Edigey'in Aksak Timur'a giderek Toktamış'a karşı savaş açması için ikna ettiğini belirtir (Fahreddin, 2003: 73). Aynı olay Edigey destanında da geçmektedir:

Anda kelép İdegey
Şah Timérge süz saldı:
-Atam Kotlıkıya bi iken-

O zaman gelip Edigey
Şah Timur'a söz saldı:
"Babam Kutlıkaya Bey imiş,

Anı suygan Tuktamiş,
Yortum yorttan küçerép,
Anı kugan Tuktamiş:
İdél bélen Cayıktan,
Böktérgéle Adırdan,
Saraltın sukkan Saraydan,
Ezgeri sukkan Bolgardan,
Tatarnıñ tulı yortınnan
Miné kugan Tuktamiş:
İndégéneñ könénde
Noradın ugılm bulganda,
Anı da ilden kuganda,
Çulman bélen Nokratnıñ
Halkı Һannan örékkende,
Örkép miné kötkende,
İlénde artık kalalmam,
Röһset boyır, ey emir,
İdélge kiré kaytayım,
Halkım cıyıp alayım,
Toktamişnıñ östéne
Tup tuplap uk barayım,
Ugımnı anda atayım,
Ata birép yatayım.
110).

Onu kesen Toktamiş,
H[a]lkımı yurttan göçürüp,
Onu kovan Toktamiş,
İdil ile Yayık'tan,
Üsküflü doğanlı Adır'dan,
Sarı altın basan Saray'dan,
Ezgeri basan Bulgar'dan,
Tatar'ın bütün yurdundan
Beni kovan Toktamiş,
Şimdiki günde ise
Noradın oğlum oldunca,
Onu da ilden kovunca,
Çulman ile Nokrat'ın
Halkı handan ürkünce,
Ürküp beni bekleyince,
İlinde fazla kalamam,
Ruhsat buyur, ey emir,
İdil'e geri döneyim,
Halkımı toplayıp alayım,
Toktamiş'ın üstüne
Ordu toplayıp varayım.
Okumu orada atayım,
Atıverip yatayım (Sulti, 1998:

Fakat destanda Edigey, Toktamiş'in yanlış siyasetinden dolayı onunla sürekli mücadele eden olumlu kahraman olarak anlatılır. Edigey'in yetenekli bir siyasetçi olduğu destanda da görülebilir. Toktamiş'in Aksak Timur'la olan savaşlarını da anlamsız olarak verilir. Bunu hem ahlakî hem de tarihî-siyasî açıdan da gereksiz bir olay olduğu söylenir (Zekiyev ve öte., 2001: 239). Çünkü 1391 ve 1395 yıllarında Toktamiş Aksak Timur tarafından büyük darbe alır ve pek çok kale ve şehirler yıkılıp harap edilir. Toktamiş Han'ın bu yenilgileri aristokrat ve oğullarının tepkisini de çeker. Edigey ve aristokratın da hana karşı olan mücadeleler sonucu Toktamiş Han ülkeden kovulur. Destanda her ne kadar bu iki şahsın karşılıklı savaşları ve

mücadeleleri objektif olarak anlatılsa da edebiyat eleştirmenleri Edigey'i üstün tutar ve Altın Ordu'nun dağılmasının sebebini Toktamış'a bağlar. Destanda, Toktamış ile Edigey'in arasındaki savaşın nedeni Altın Orda'ya mensup olan Nogay boyların uğradığı haksızlıklar ve Toktamış'ın düzenlediği plan sonucu Edigey'i öldürmek istemesidir:

Yalgızı totıp bér meydan,
Yav batırı İdégey
Suzılmalı kılıçın
Karmap alıp sabınnan,
Suvırırıp alıp kabınnan,
Uran salıp aykadı.
Kük kabuğı açılıp,
Küz kamaşıp kalganday,
Dala yözé balk itté.
Çuvar atın bér tipté,
Tibéngéden tir çıktı;
Karşıda torgan kara yav
Tuksan başlı urdaniñ
Karşınnan kilép akırıp,
Mañlıyına bér sukıttı,
Tañlayınnan ut çıktı.
Andıy itép bér sukıttı-
Tuksan urda bér kuptı!
Anda kuptı bér urış-
İdégeynéñ orıışı.
Dönyalarda bulmagan
İr İdégey sugışı.
Rumdan kupkan Éskender-
Ul alda andıy organ yuk,
Darap ulı Öréstem-
Ul da andıy organ yuk,
Yüzékey ulı ir Çıñgız
Bér sukkanda un sukkan,
Taşka sukıttı, ut çıkkan,

Tek başına bir meydanda,
Savaş bahadırı Edigey
Uzayan kılıcını
Yoklayıp kabzasından,
Sıyırıp alıp kınından,
Oran salıp salladı.
Gök kapısı açılıp,
Göz kamaşıp kalmış gibi
Bozkır yüzü parladı,
Ala atı bir tepıttı,
Ter keçesinden ter çıktı;
Karşıda duran kara düşman
Doksan direkli sarayının
Karşından gelip bağırıp
Ordunun alınına bir vurdu,
Damağından od çıktı.
Öyle edip bir vurdu,
Doksan direkli otağ bir koptu!
O zaman koptu bir vuruş!
Edigey'in vuruşu.
Dünyalarda olmayan
Er Edigey savaşı.
Rum'dan kopmuş İskender,
O da öyle vurmamış.
Darap oğlu Rüstem,
O da öyle vurmamış.
Yesukey oğlu er Cengiz
Bir vururken on vurmuş,
Taşa vursa, od çıkmış,

Cirge suksa, su çıkkan,
İrge suksa, kan çıkkan,
Kanga suksa, can çıkkan,
İr İdégey organda
Annan östén orışı!
Şañ-şañ itken şam kılıç-
İdégeyneñ kılıçı.
Tönde balkır ut bulgan,
Könde balkır su bulgan,
Ut yıldırım yeşén taş-
Çın bulattan koriçı,
Ajdahaday sulagan
Ul kılıçnıñ sugışı.
Bér séltedé- béré avdı,
Béré avganga unı avdı,

Un avganıñ cilé bar,
Unı bélen yözé avdı,
Yözé avganga méñé avdı.

Karanı kara dimedé,
Biné küzge élmedé,
Ülém digen kazanı
Çébéndeyén kürmedé.
Borkırıp çıkkan töténén,
Kaynap tuogan kazanın,
Koruvlı torgan çatırın,
Barın bérdey avdarıp,
Ülen yargan bürédey,
Adem yığıp yul yarıp,
Kile birdé İdégey.
Salkın kazan, suvık su,-
Anı citép avdarıp,
Çıñgızdan kalgan kara tu-
Anı citép avdırıp,
At astında kaldırıp,

Yere vursa, su çıkmış,
Ere vursa, kan çıkmış,
Kana vursa, can çıkmış;
Er Edigey vururken
Ondan üstün vuruşu!
Çın çın eden Şam kılıcı,
Edigey'in kılıcı.
Geceleyin parlak od olmuş,
Gündüz parlak su olmuş,
Od yıldırım şimşek taşı,
Has pulattan çeliği,
Ejder gibi sulayan
O kılıcın vuruşu.
Bir sallad biri devrildi,
Biri devrildiğinden onu
devrildi,
On devrilenin yeli var,
Onu ile yüzü devrildi,
Yüzü devrildiğinden bini
devrildi.
Halkı halk demedi,
Beyi göze asmadı,
Ölüm denen kazayı
Sinek kadar görmedi.
Buram buram çıkan dumanını,
Kaynayıp duran kazanını,
Toplu duran çadırını,
Hepsini birden devirip,
Ot yaran kurt gibi,
Adam yıkıp yol yarıp,
Geliverdi Edigey.
Soğuk kazan, soğuk su,
Onu varıp devirip,
Cengiz'den kalan kara tuğu,
Onu varıp devirip,
At altında bırakıp,

Toyakka salıp sındırıp,
Yulda barın taplatıp,
Söre birdé İdégey.
İdégey kile digende
Anı bilgen ni ir bar-
Urda bozıp taraldı.
Azamat ir Tuktamış-
Uniké iré aldında,
Tugız iré artında,
Tuksan başlı urdasın
Teñré hökéméne tapşırıp,
Dervazasın yaptırıp,
Şeheréne kérép kamaldı.
...
Azamat ir Tuktamış
Kükke baktı- ut kürdé,
Cırge baktı- kan kürdé,
Uk atkanda uk ütmes,
Söñgi salsañ, söñgi ütmes,
Tugız küzlé kirevke
Tuktamış han kigende,
Karagay nayza tayanıp,
Tukmak yallı turını
Aktaçıdan tottırıp,
Tuktamış han méngende
Han haneşé Yenike
Tézgéngé kilép asıldı :
-Çıga kürme dalaga,
Kar-karalı başıñnı
Kagıp alır İdégey,
Cuncıgalı başıñnı
Yığıp alır İdégey,
Çıga kürme dalaga!
Anda kilép Kiñ Canbay
Yenikege anı eytté :
-Yılama, haneş, yılama,

Toynağa salıp kırıp,
Yolda olanı çigneyip,
Sürüverdi Edigey.
Edigey geliyor deyince
Onu bilen ne er varsa
Ordu bozulup dağıldı.
Azametli er Toktamış,
On iki eri önünde
Dokuz eri ardında,
Doksan direkli sarayını
Tanrı hükümüne bırakıp,
Şehir kapısını kitletip,
Şehrine girip kuşatıldı.
...
Azametli er Toktamış
Göge baktı, od gördü,
Yere baktı, kan gördü,
Ok atınca ok geçmez,
Mızrak salsan, mızrak geçmez,
Dokuz parçalı zırhı
Toktamış Han giyince,
Çam mızrağa dayanıp,
Tokmak yeledi doruyu
Seyisine tutturup,
Toktamış Han binince
Han hatunu Yenike
Dizgine gelip asıldı:
"Aman çıkma bozkıra,
Kanat, tüylü başını
Çkıp alır Edigey,
Taçlı başını
Yıkıp alır Edigey,
Aman çıkma bozkıra!"
O zaman gelip Kin Canbay
Yeniki'ye şöyle dedi:
"Ağlama Hatun, ağlama,

Küçerçélék bulganda
Katardağı narga köç;
Yevgerçélék bulganda
Uñ yaktağı kızga köç;
Yav yakadan alganda
Bér çébéndey canga köç;
Baş isende can isen,
Hanniñ başı kalsın,- dip,
Tézgén başın kulga alıp,
Atniñ başın kayırıp,
Yenikeden ayırıp,
As küçege yul aldı.
As küçe de ös küçe-
Biler yörgen büz küçe.
Yeşérén bikné açtırıp,
Yözden artık bir bélen
Tuktamışlay uoi han
Kiñ dalaga yüneldé.
1998: 125-128).

Göç eylemek olursa,
Katardaki deveye göç,
Savaşçılık olursa
Sağ yandaki kıza göç;
Düşman yakandan alırken
Bir sinek gibi cana göç;
Baş esen olursa can esen,
Han'ın başı kalsın" deyip,
Dizgin başını ele alıp,
Atın başını çevirip,
Yenike'den ayırıp,
Alt sokağa yol aldı.
Alt sokak da üst sokak,
Beyler yürüyen boz sokak.
Gizli kilidi açtırıp,
Yüzden fazla er ile
Toktamış gibi ulu han
Geniş bozkıra yöneldi (Sulti,

Edigey Mirza bu olaydan sonra Altın Ordu'da tek söz sahibi olarak kalır. Altın Orda Edigey'le beraber güçlenmiş; talan edilen şehirlerin çoğu yeniden kurulmuştur. Bundan sonra da Aksak Timur ile savaşmaz ve ülkeyi de istilacılardan kurtarır. Destanda Altın Ordu'nun yıkılıp dağılmasının sebebini Edigey'in hayatına, siyasî ve diplomatik faaliyetine değil, onun ölümüne bağlanır:

İdél-yortnı dav aldı,
Yav östéne yav kildé,
İdegey eytken kön kildé.
Çıñgızniñ kuygan han tağı
Kan tağı bulıp evérelde;
Han sarayı kamaldı.
Kırım, Kazan, Acdarkan
Başlı-başlı il buldı,

İdil-Yurt'u dava aldı,
Savaş üstüne savaş geldi,
Edigey'in söylediği gün geldi.
Cengiz'den kalan han tahtı
Kan tahtına dönüştü;
Han sarayı kuşatıldı.
Kırım, Kazan, Astrahan,
Ayrı ayrı il oldu,

Altın Urda taraldı.
182)

Altın Ordu dağıldı (Sulti, 1998:

Edigey destanında çeşitli savaşlar ve mücadeleler, ülkenin siyasî ve iktisadî hayat meseleleri, Altın Ordu'nun günlük hayatı, oradaki hanlar ve emirlerin karşılıklı ilişkileri, Edigey'in güç kazanması, hanların sıradan askerleri ile münasebetleri, Toktamış Han'ın ülkeden kovulması, Altın Ordu'nun ve Edigey'in Rus knezlikleri ile görüşmeleri gibi olaylar ve durumlar ayrıntılı bir şekilde anlatılır.

2.4.2. Beyitlerde Bulgar-Moğol İlişkisi

Beyitler baştan sona kadar facialı olaylara bağlıdır. Bu tür, eserlerin meydana gelmesine Tatar halkının çok karışık, uzun asırlar boyunca facialı olarak gelen tarihî kaderleriyle de ilişkilidir. Beyitler, bazen tarihî olayların sadece izlerini taşıırken, bazen ise tarihî olayların yaşandığı kesin tarihi bildirir ve olayları bütün unsurlarıyla yansıtır. Beyitlerin tamamı tarihî-gerçekçi bir fonksiyona sahip iken bazı beyitlerde tarihî vaka beyitin edebi vasıflarının önüne geçmiştir. Bu tür beyitler de tamamen tarihî olay etrafında şekillenir ve türün kendine özgü yapısal özellikleri arka planda kalır (Aksoy, 2014: 135). Beyitlerin en eski örnekleri günümüze kadar gelememiştir; fakat halkın gönlünde muhafaza edildiği için böyle beyitlerin varlığından haberdarız. Yine de günümüze kadar gelmiş olan beyitler eski çağların olayları hakkında bilgi verirler. Örneğin, eski Bulgar şehrinin güzelliği, zenginliği, halkının çalışkanlığı ve faaliyetleri hakkında söylenen beyitler de mevcuttur.

Bulgar dönemine ait beyitlerde Bulgar şehrinde daha önce var olan medrese, cami, kütüphane gibi kültür ve medeniyet seviyesinin yüksek olduğunu gösteren yapılar ve kurumların varlığı dikkat çekmektedir. Kütüphaneler ve kitaplar sayesinde cehaletin ortadan kalktığını anlatan beyitler de mevcuttur:

Senin hayırlı evlatların kitaplarını aldılar,

Cehaleti ayaklar altına serdiler (Aksoy, 2014: 267).

Aşağıdaki beyitte geçen sarayların taştan yapılması Bulgar şehrinin medeniyetinin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca şehirde taş saraylarının olması onların mimaride gelişmiş olmasının yanında yerleşik bir hayat sürdürdüklerinin de bir kanıtıdır:

Bulgar şehrinin yollarına taş saraylar kurarlar
Bulgar şehrinin velileri çıkıp karşılarlar (Aksoy, 2014: 268).

Bulgar şehirde bulunan minarelerin başında Arapça yazmalar vardır ve beyitte de bu durum dile getirilmektedir:

Bulgar şehri minaresi, yazılmış taşları,
Bulgar şehri mescidinde var evliya başları (Aksoy, 2014: 268).

Bulgar ülkesinde İslam dininin kabul edilmesiyle çeşitli camilerin ve medreselerin yapıldığından haberdar olduğumuzu söylemiştik. Bu beyitler arasında geçen Bulgar şehirdeki kızlar eğitimleri için camiye ve medreselere gitmektedirler:

Bulgar şehri kızları kendir çarık giymişler,
Ders öğrenmeye gelirken yer altından gelmişler (Aksoy, 2014: 268).

Bulgar şehrinin kızlarının hepsi de evliya olmuşlar,
Hocalardan ders almışlar, sayıları bini bulmuş (Aksoy, 2014: 269).

Görülüyor ki Bulgar şehirdeki kızlar o zor şartlar altında bile eğitimlerini devam ettirebilmişlerdir. Bu da Bulgar şehrinin medeniyetinin ne kadar ileri bir seviyede olduğu açık bir şekilde görülebilmektedir.

Bulgar şehirde Abdurrahman kuyusu ve Abdurrahman Dağı'nın varlığını gösteren beyitte bu dağın başına adak kurban kesmektedirler. Bazı Türk halkları İslam dinini kabul etmiş olsalar da eski inanışlarını sürdürmeye devam ederler. Dağın başına kurban verilmesi de bu mitolojik özellik göze çarpmaktadır. Çünkü dağlar olsun, göller ve nehirler olsun bunların sahibi olan ruhlara adak adamak ya da kurban kesmek Türk

mitolojisinde malumdur. Bu durumun benzerini Bulgar halkında da görebilmekteyiz:

Abdurrahman kuyusundan deva için su alırlar,
Abdurahman dağ başında adak kurban keserler.
Abdurrahman kuyusunun dibi serin, suyu çok,
Abdurrahman sehabenin ismi kalmış, kendisi yok (Aksoy, 2014: 268).

Yine Bulgar şehrinde kutsal sayılan yerlerden birisi de Rabiga gölüdür. Beyitte Rabiga gölü tasvir edilerek ona kutsallık atfeden özellikler sıralanmıştır:

Rabia göllerinin elif gibi yolları,
Bulgar şehri velilerinin göğe yükselmiş nurları.

Rabia göllerinin etrafı sazlık
İyi ameller edelim, bu dünyada biz konuk.

Bulgar şehirlerine gittim ziyaret edeyim diye
Rabia göllerini görünce, selamet bulayım diye (Aksoy, 2014: 268-269).

Bulgar ülkesinin medeni şehir özelliği birkaç asır devam eder. 13. yüzyılın ortalarına yaklaşınca bu istikrar bozulur ve şehirleri harap edilerek halkın çoğu esir alınır veya savaşta öldürülür.

Bulgar şehri kültür ve medeniyet bakımından gelişmiştir. Bu durumun yankıları Avrupa ve diğer ülkelere ulaşmıştır. Ayrıca eğitime de önem Bulgar şehrin halkı bütün cahilliği de ortadan kaldırmıştır:

Selam olsun sana, Bulgar, yüce şanlar kazandın,
Medenî şehir olduğunu Avrupa'ya gösterdin (Aksoy, 2014: 267).

Güzel olan her şey bir anda bozuldu. Bu durumun karşısında adeta yıkılan Bulgar halkı, içlerindeki yangını beyitlerle ortaya çıkarmışlardır.

Cahilliğin ortadan kalkıp her tarafı kültür ve medeniyet bakımından gelişmiş olan bu şehrin zamanla harabeye dönmesi elbet üzücüdür:

Demirden ve taşlardan yaptığın binalar viran,
Neden oldu viran, gafiller olur hayran.
Eski taşlar, derin çukurlar yatıyor orada bu zaman,
Eğer dönüp görecek olursa, tanımazdı onu han (Aksoy, 2014: 268).

Bir zamanlar güçlü bir devlet olan bu hanlık artık yıkılıyor ve yok olmaya başlıyordu. Halkın eski güçlü devletini geri istemektedir:

Cihanı titretmişti senin ulu şevketin
Nerede mülkün, nerede ilmin, nerede büyük devletin? (Aksoy, 2014: 268).

Efsane ve rivayetlerde olduğu gibi Bulgar dönemine ait beyitlerde de adı geçen ve Bulgar döneminde yaşadığını tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz bazı şahıs isimleri de bulunmaktadır. Bunlardan ilki halk edebiyatının her iki türünde de sahabe olarak anladığımız Abdurrahman'dır:

Sahabe Abdurrahman'dan gelmiş misk kokuları,
Tuybike kız iman edince nurla dolmuş içleri (Aksoy, 2014: 269).

Bulgar toprakları birçok sebepten dolayı istilaya açık bir yer olmuştur. Bu istilaları gerçekleştirenlerin arasında Ruslar başı çekmektedir. Öyle ki Ruslar her defasında bu topraklara saldırıyor, bu yerleri yakıp yıkıyorlardı. Abdullah Taymas'ın tespitlerine göre Bulgar toprakları, Cengizî ordularının bölgeye gelip Altın Ordu devletini kurmadan önceki döneme kadar Ruslar tarafından istilalara maruz kalmıştır. Bu baskınlarla Bulgar şehirleri yakılıp yıkılmıştır. Altın Ordu'nun kurulmasıyla bu bu saldırılar bir süreliğine durdurulmuş olsa da Altın Ordu'da taht kavgalarının başlamasıyla Ruslar saldırılarına tekrar başlamıştır (Taymas, 1988: 21-22).

Altın Ordu'nun zayıflamasıyla birlikte bölgeye yapılan saldırıların şiddeti artmıştır. Aksak Timur ile yapılan savaşlar sonucunda devletin tamamen ortadan kalkmasına ve yerine küçük hanlıkların kurulmasına sebep

olmuştur. İşte Aksak Timur'un saldırıları, devletin ortadan kalkması ve tüm bunların sonuçları Tatarlar için ağır olması *Aksak Timur Beyiti'nde* en iyi şekilde dile getirilmiştir:

Çıktı hicretin yedi yüz ellisinde
Düştü bu aleme bir haraplık, bir zelzele,
Kendi aksak , akli ahmak, fethede,
Zulmünü izhar kıldı her yere (Aksoy, 2014: 280).

Beyit, Aksak Timur'un bölgeye ve insanlara verdiği zararlardan bahsederek devam eder:

Birçok ulema şeyh şehit
Oldular ve dini İslam nuru ile,
Bilinsin ki darı İslam fitnesinden,
Oldu viran aktı yaşlar hayf ile (Aksoy, 2014: 280).

Aksak Timur'un yıkıcı darbeleri insanlara çok zarar vermiştir. İnsanlar çektiği bu ızdırapla ona beddua etmektedirler:

Ne cevap verir Allah'ın karşısında o,
Sorsa Allah şiddet ve ceza ile,
Ya İlahi eyle kulunu sen,
Ahirette zalim ve cahil ile (Aksoy, 2014: 280).

2.4.3. Türkülerde Bulgar-Moğol İlişkisi

Bulgar halkı Moğol saldırılarına karşı mücadele içindedirler. Halk yıllarca Moğolların Rus toprağına Avrupa ülkelerini girmelerini engellerler ve Bulgar ülkesi Moğollar tarafından işgal edilir; fakat Moğol saldırıları konusunu beyitlerde açıkça göremeyiz. Şurada bir husus var ki Aksak Timur'un Bulgar şehrini işgal edip, yakıp yıkması ve halkı öldürmesi ve esir alması hakkında bilgiler beyitlerde açıkça gösterilmiştir.

İdil Tatarlarının ne meşhur ve en eski yurtları İdil Bulgarı idi. Bu yer Doğu ile Batının kesiştiği noktada ticaret ve kültür merkezi haline gelmişti.

922 yılında ise İslam dinin kabul eden İdil Bulgarlarında Doğu illerine hem ticaret hem eğitim hem de din bakımından değişiklikler görülmüştür. 1236 yılında ise Moğollar şehri ve birçok köyleri yakıp yıkarak İdil Bulgarlarını ele geçirirler. Bulgarlar sadece Moğollarla mücadele etmemiştir. Yukarıda da açıklandığı gibi Ruslar ile savaşlar ve çatışmalar yaşamışlardır. Bu yaşananlardan ötürü kimileri yurdunu terk etmiş, kimileri eşini, çocuğunu, ata-babasını kaybetmiş, kimileri de esir düşmüştür. İşte bu dönemin türküleri de insanların bu acıklı olaylarını anlatır. Bulgar halkının çocukları da bu facialı olaylardan yetim kalarak nasibini almışlardır:

Ulug sular taşıp citdi,
Atam-anam taşlab kitdi.
Uniç yeşlik men zegıyni
İlge-künge yetim itti.
(Zekiyev ve öte., 2001: 399).

Koca sular taşıp geldi,
Anam babam koyup gitti.
On üç yaşındaki ben biçareyi
Ele güne karşı yetim etti

Esir düşenler ise sıcak havalarda kavrulup yandıklarını, aç ve susuz kaldıklarını acıklı bir şekilde söylerler:

Ulug sularda akdık biz,
İssig kuyaşta yandık biz,
Gaznin şehri bazarında
Garyan ve güryan kaldık biz.
(Zekiyev ve öte., 2001: 399).

Koca sularda yüzdük biz,
Sıcak güneşte yandık biz,
Gazinin şehrinin pazarında
Üryan ve güryan kaldık biz

Gazinin şehrinin pazarında sözüyle esirler, Bulgar şehrinin kendisinde de Horasan'ın Gazne şehrinde de satıldığı anlaşılmaktadır. 14. yüzyılda gerçekleşen olayları anlatıyor olmalı ki, bu yüzyılda Bulgar önceki yıllara göre daha az olsa da, hala insan ticareti le meşgul olduğu görülüyor (Bakirov, 2008: 179).

Merhamet görmeyen esirler bir damla suya, bir dilim ekmeye muhtaç halde yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır:

Kani bizge rehim-şefkat,

Hani bize merhamet şefkat

Safi su, bir tilim ikmek,
Yalañ tenni setir itmek
Başımga bir kiten ürpek.
(Zekiyev ve öte., 2001: 398).

Sadece su, bir dilim ekmek,
Çıplak bedeni örtmek
Başımda bir keten örtü

Düşman eline esir düşen Bulgar kızların da durumları türkülerde yerini almıştır:

Bulgar iliniñ kızları
Çiklevikler aşap üskenner,
Duşmannarga ulca bulıp
Kul bazarga barıp tüşkenner.

Bulgar ülkesinin kızları
Fındık fıstık yiyip büyümüşler
Düşmanlara ganimet olup
Köle pazarına düşmüşler.

Şehri Bulgar bugdayları
Çeçmiy üsken, diyler, bugay,

Bulgar şehri buğdayları
Etmeden yetişmiş derler,
öylece

Şehri Bulgar güzelleri
Yesir tüşken diyler, bugay.

Bulgar şehrinin güzelleri
Esir düşmüş derler, öylece.

İş suvınnan bilen aga
Sarı-çinge, İtilge,
Gaziz başıñ hur bula iken
Yalgız kalsañ çit ilde.
(Zekiyev ve öte., 2001: 398).

İş suyundan sal gider
Sarı-Çin'e, İdil'e,
Aziz başın hakir olurmuş,
Yalnız kalsan gurbet elde

Bu dönem tarihî türkülerin bir kısmı tasavvufî konuya değinmiştir. Bulgar şehrinin minaresine çıkan kişilerin sel gibi akan göz yaşlarıyla Allah ile yaşanan gurbeti anlatılmıştır:

Şehri Bulgar manarası
Siksen baskıç hem arası.
Anda mingen irenlerniñ
Sil tik agar küzdin yeşi.
ve öte., 2001: 400).

Bulgar şehri minaresi
Seksen basamak arası
Oraya çıkan erenlerin
Sel gibi akar göz yaşı (Zekiyev

Aynı şekilde facialı dönemlerden sonra esir düşen ya da vatanından ayrı kalmak zorunda erenler, Bulgar şehrine olan özlem ve sevgilerini de gözyaşlarıyla tasvir etmişlerdir:

Gacep irir Bulgar yulı	Acayıptır Bulgar yolu
Daim ise huş yilleri.	Daima eser hoş yelleri.
Ul Bulgarga kilgennerniñ	Şu Bulgar'a gelenlerin
Sil tik agar küzdin yeşi.	Sel gibi akar göz yaşı (Zekiyev
ve öte., 2001: 400).	

2.5. Tatar-Rus İlişki

İdil Bulgarları Moğol istilasının sonucu devlet özelliğini kaybetmiş; fakat Altın Orda bünyesinde varlığını sürdürmüşlerdir. Bulgarlar, Altın Ordu bünyesinde buldukları dönemler de olmak üzere her zaman bağımsızlık peşinde koşmuşlar ve bu yüzden Altın Orda hanları çok defa bu devleti yok etme peşine düşmüşlerdir. Bulgarya, gerek Altın Orda ve gerekse Rus saldırılarına karşı koyabilecek durumda olmadığı için 1431'de Fiyedor Poistry Bulgar şehrini neredeyse tamamen yıktı. Böylece Bulgarya'nın başkenti başlangıçta *Yeni Bulgar* olarak adlandırılan Kazan şehrine taşınarak Kazan Hanlığı olarak anılmaya başlandı (Zekiyev, 2007: 463-465).

Günümüzde *Kazan Tatarları* olarak adlandırılmış olan Türk kavimlerinin bilinen geçmişi M. S. 1. yüzyıla kadar gitmektedir. İdil bölgesi Orta Asya'dan batı yönüne doğru uzanan Türk kavimlerinin geçiş yolu olması (Kurat, 1972: 108) münasebetiyle bölge, Avrupa Hunları ve Hazar Kağanlığı'nın hakimiyeti altına girmiş ve Orta İdil merkezli olarak kurulan ilk Türk devleti de Bulgar Hanlığı olmuştur (8. yüzyılda) ve 1236 yılında da Moğol orduları tarafından Bulgar Hanlığının toprakları işgal edilmesiyle de sona ermiştir (Rorlich, 2000: 55-57). Daha sonra bu bölge, Altın Ordu devletinin hakimiyeti altında kalmıştır. Altın Ordu'nun parçalanması sonucunda da 1436-1437 seneleri gösterilen Kazan Hanlığı kurulmuştur. Kazan Hanlığı'nın kuruluş tarihi konusunda iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre hanlık, 1437 yılında Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed

Han'ın tahtının elinden alınması üzerine Saray'dan ayrılarak Kazan iline gelmesiyle kurulmuştur. İkinci görüşe göre ise 1445'te Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud'un hanlığın başına geçişiyle ortaya çıkmıştır. Hanlığın kuruluş süreci 1437-1445 yılları arasında tamamlanmış ve 1445'ten itibaren bağımsız bir devlet statüsüne kavuşmuştur (Türkoğlu, 2002: 136). Bu tarih bazı delillere dayanılarak 1445 yılına çekilmiş olup kurucusunun da Uluğ Muhammed Han olarak gösterilmiştir (Hudyakov, 2009: 6).

Kazan hanlığında halkın yaşama şekli Bulgar devrine benziyordu. Türkler, Çuvaşlar ve Fin kavimleri çiftçilik işiyle uğraşırlardı. Kazan şehri Asya ve Avrupa mallarının aktarma ve değiştirme yeri idi ve şehir yakınındaki bir adada ki bu Volga nehrinde olsa gerekir, her yaz panayır kurulurdu. Kazan'a birçok Rus tüccarı gelir, Avrupa mallarını getirir, Kazan'dan ise çeşitli deri ve Türkistan dokumaları alıp götürürlerdi. Kazan ülkesinde zanaat da gelişmiştir. Bu zanaatların en önemlileri avcılık ve balıkçılık idi. Burada bulunan geniş ormanlarda vahşi hayvanların çokluğu sebebiyle ülkenin zengin kaynağı olmuş, böylece dış ticaret de gelişmiştir. Ormanlarının çokluğu arıcılık ve kerestecilik işlerinin gelişmesi de kayda değerdir. Dericilik zanaatı da ülkenin önemli rolünü teşkil eder. Marangozluk, dülgerlik, kiremitçilik-çömlekçilik, bakırcılık, demircilik, çilingirlik, kuyumculuk ve hattatlık da gelişmişti (Taymas, 1988: 25).

Rivayet ve efsanelerde Kazan Hanlığı'nın ve Kazan şehrinin kurulması ile ilgili bilgiler verilmektedir. İhtiyar kadın, yanına bir kazan ve diğer eşyalarını alıp Büler'den çıkıp gitmiş. Bir yere gidip kazanı koymuş, kazanın altında ateş yakmadan ateş yanmaya başlamış. İhtiyar kadın orada yerleşip kalmış. Onun yanına başka insanlar da gelip yerleşmişler. Bu olaydan dolayı şehre Kazan şehri denmiş (23). Bu ve bunun gibi daha birçok rivayette Kazan şehrinin nasıl kurulduğu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kazan şehrinin kurulmasının sebebi ise eski yerin yaşamaya elverişli olmamasına bağlanır. Bu yüzden padişahlar ve diğer kahramanlar (özellikle kadın kahramanlar) yeni yaşam alanı için yer bakarlar. Bulunan bu yerlerde yılanların çok olduğu dikkat çekmektedir. Bu yerler bahadırlar ve sihirbazcılar tarafından ustaca temizlenir. Bazı rivayetlerde de rastgele atılan bir okun saplandığı yere Kazan şehrinin kurulması anlatılmaktadır

(28). Yine bir han şehir kurmak için bir yer bakar ve bu şehir de kazanın kaydığı yere kurarlar (27). En gerçekçi ve günümüze yakın olan rivayet ise *Kazan Tarihi*'dir. Rivayete göre; yedi yüz yılındaydı (miladi 1300). Aksak Timur, Abdulla Han'dan Şehri Bulgar'ı aldı. Abdulla Han'ın iki oğlu vardı. Birisi Altın Bey, diğeri ise Alim Bey. O, yıkımdan sonra gelip Kazan ırmağı üstünde kale yaptılar, şehir kurdular. O halk yüz dört yıl orada yaşadı. Herhalde orayı sevmediklerinden oradan göçtüler, Kazansu'nun yanına şehir kurdular. Yüz elli sekiz yıl orada yaşadılar. Müslüman hanın nesli orada kesildi. Kazan şehrinde han yok olunca kâfir Rus'un elinde Şegali Han tutsak idi. Müslümanlar varıp getirdiler, Kazan şehrinde han yaptılar. O, Kazan'da otuz üç yıl hanlık yaptı. Sonra kâfir Rus güçlenip askeri ile Kazan şehrini almaya geldi. (39)

Ruslar'ın Bulgar Kazan ülkesine karşı saldırınlıkları M. S. 10. yüzyılda başlamıştır. Taymas eserinde Rusların bu saldırılarını Solovyov'un tabiriyle *rapor* (baskı) şeklinde adlandırmıştır.

Bu taraftan gelen Rus baskısı karşısında Asyayı ve İslâmiyeti savunmak Bulgarlar için çok zor olacaktı; ancak Asya Tatarları gönderdi ve bundan dolayı Rusluğun İdil mecrası boyunca şarka doğru yürüyüşü uzun bir zaman için durmaya mecbur olmuştu. Kazan devleti yaşadığı müddetçe Rus kolonizasyonun doğu yönünde ilerlemesi, yani Avrupa'nın Asya üzerine yürümesi, mümkün değildi (Taymas, 1988: 28).

Rusların Kazan'a çok defa saldırılarda bulunduğunu çeşitli kaynaklarda görmekteyiz. Bu saldırılarından birisi de 1431 yılında yapılmıştır. Bu tarih ise Uluğ Muhammed Han'ın Kazan bölgesine gelmesinden birkaç yıl önceydi* (Taymas, 1988: 28).

*Uluğ Muhammed Han Altın Ordu ve Kazan hanları arasında en meşhurlarından biriydi. Uluğ Muhammed Han 1419 yılında tahta çıkmıştır. Kiçi Muhammed adındaki bir şehzade Uluğ Muhammed Han'a karşı ayaklanmış ve bu ayaklanmada Uluğ Muhammed bozguna uğradıktan sonra sarayı terketmiştir. Moskova Knezi II. Vasiliy ile anlaşıp tahtı tekrar ele geçmek için Tulay'a yakın bir şehir olan Belev'e yerleşti. Fakat Vasiliy topraklarını terk etmesini söylemesine rağmen Uluğ Muhammed Han bu emri geri çevirmiştir. Bunun üzerine Vasiliy kırk bin kişilik ordusuyla Uluğ Muhammed Han'ın bin kişilik ordusuna saldırdı. Kuşatmadan bir gün sonra Han, kendisine ağır gelen teklifleri karşı tarafa iletmek için mirzalarını gönderdi.. Han karşı tarafa şu teklifi sundu: "Şayet Knez, Han'a tahta ele geçirme süreci içinde yardım ederse, Uluğ Muhammed Han, Knezin o güne kadar ödemiş

Kazan'ın işgali ve Kazan tarihi ile ilgili açık bilgiler veren efsane ve rivayetler, bu dönemleri aydınlatma bakımından önem arz etmektedir. Efsanelerde verilen tarihler ve kişi adların çoğu gerçek tarih ve kişiler ile örtüştüğü görülmektedir. *Kazan'ın İşgali* (38) ve *Kazan Tarihi* (39) adlı rivayet-efsanelerdeki Yadger, Şegali gibi isimlerin Tatar-Bulgar ve Rus ilişkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

Uluğ Muhammed Han, Rus topraklarındaki Belev şehrine yerleşti ve halkını buraya göç etmesini sağladı. Rus çarı II. Vasili Uluğ Muhammed'in bu topraklarda oturmasına izin vermiştir. Fakat Han, düşmanlarından korunmak için İdil Nehri ve Kazan'ın yakınlarında buzdan bir set yaptırttı. Bu durumdan rahatsız olan Çar ise, Tatarlar'ın kendi ülkesinden çıkması için buyruk gönderdi ve Şemyak ve Kızıl Dimitri adlı kişileri ordunun başına tayin ederek Tatarlar'la savaşıma başladılar. 41.000 Rus askeri az sayıdaki Tatar askerilerine yenildiler. Uluğ Muhammed Han halkını alarak Kazan şehrine geldi. Bundan sonra Azak, Kırım ve başka memleketlerden halklar buraya gelip yerleşerek Kazan Hanlığı güçlendi (1436). Han, 1439 yılında ise Ruslar'a saldırıya devam etti. Moskova'yı işgal ederek onları vergiye bağlamıştır. 1444 yılında ise Ruslar'a (Murom şehrine) saldırıya istediysede, Rus askerlerin sayısının çokluğundan dolayı geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Han, Mahmud ve Yakup adlı iki oğlunu askerinin başına geçirerek, Ruslar'a saldırarak onları yendi ve Rus çarı Vasili'yi geçirdi. Han, Vasili'yi sonsuza dek esir ederek, Moskova'yı boyun eğdirmek ve vergiye bağlamak düşüncesiyle Semyak adlı kişiyle görüştüğü sırada, Alibek adlı kişinin Kazan'ı ele geçirdiği haberini alır. Bu durumla fazla

olduğu tüm vergiyi geri ödemeyi, bir daha vergi almamayı ve bu sözlerin gerçekliğini ispat etmek için oğlu Mahmud'u rehine bırakmayı dahi adeta yalvarırcasına karşı tarafa önerdi". Bu teklifi reddeden Ruslar, kırk bin kişilik bir orduyla şehre saldırdılar. Durumun ciddiyetinin farkına varan Han, savaşıma karar vererek Ruslar'ın ordusunun üzerine yürüdü. Sayıları bine yakın olan Tatar askerleri kırk bin kişilik Rus ordusunu 5 Aralık 1437 yılında bozguna uğrattılar. Bu zaferden sonra Han, İdil Nehri'ni geçerek Bulgar emirlerine ait olup Rus saldırılarında dolayı boşalan Kazan'a yönelmiştir. Yeni şehirler inşa edilmiş ve yeni hükümdar gelmiştir. Bu haberi alan Çuvaş ve Mariler de, Rus saldırılarında korunmak için şehrin etrafına yerleşmişlerdir. Böylece Kazan Hanlığı kurulmuş oldu. 1445 yılında tekrar seferler düzenleyen Uluğ Muhammed Han, Rus şehrini ele geçirerek Moskova Knezi II. Vasiliy'i esir etmiştir. Büyük Knez'in ele geçirilmesi Ruslar için bir darbeydi. II. Vasiliy iki yüz bin ruble karşılığında serbest bırakılmıştır. (Fahreddin, 2003: 79-82).

uğraşamayacağını anlayan Han, vergi karşılığı Çar'ı serbest bırakır (Mercanî, 2008: 127-128).

Uluğ Muhammed Han'ın vefatından sonra yerine büyük oğlu Mahmud (1445-1462) geçti. Mahmud'un devrinde barış hüküm sürdü. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Halil (1462-1467) hükümdar oldu. Fakat Halil 1467'de kardeşi İbrahim (1467-1478) tarafından tahttan indirildi, İbrahim'in tahta geçmesiyle Kazan Hanlığı'nda taht kavgaları başladı. Onun tahta çıkmasını istemeyen diğer bir grup Mahmud'un kardeşi ve Kasım Hanlığı'nın kurucusu, aynı zamanda İbrahim'in üvey babası olan Kasım'ın adaylığını ortaya koydu. Kazan'daki taraftarlarının ve Rus knezinin yardımıyla Kazan tahtına geçmeyi planlayan Kasım, III. İvan'dan yardım istedi. Bu sırada dağılık Rus knezliklerini Moskova etrafında toplayan III. İvan, Kazan Hanlığı'na karşı düşmanca bir tutum izlemeye başlamıştı. Kasım'ın yardım isteği onu memnun etti. Ekim 1467'de Kasım'ın kuvvetleriyle III. İvan'ın gönderdiği kuvvetler Kazan'a hücum ettilerse de geri püskürtüldüler. Bu taht mücadelesi Kasım'ın ölüm tarihi olan 1468' e kadar sürdü. Fakat aynı yıl Rus kuvvetleri, İbrahim'in Kazan'da bulunmadığı bir sırada Kazan'a ani bir baskın düzenlediler. Bunun üzerine kuvvetlerini toplayan İbrahim, Nijni Novgorod şehrine çekilen Ruslar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı ve çok sayıda esirle Kazan'a döndü. Bu savaştan kısa bir süre sonra kuvvetlerini toplayan III. İvan yeniden Kazan üzerine yürüyünce İbrahim esirleri serbest bırakarak barış istemek zorunda kaldı. İbrahim'in ölümünden sonra Kazan Hanlığı'nda Rus nüfuzu başladı. Taht mücadelesi III. İvan tarafından dikkatle tertiplenmiş ve müdahale yalnız iki rakip arasında geçen basit bir taht kavgası şeklinde kalmadığından Kasım ile Kazan hanlıkları birbirine düşman duruma gelmiştir. 1487'de Kazan Ruslar tarafından ilk defa işgal edildi, 9 Temmuz 1487 tarihinde Kazan düştü. Fakat Moskova, Kazan Hanlığı'nı tamamıyla ortadan kaldıracak güçte olmadığı ya da burayı Kasım Hanlığı gibi kendisine tâbi Ruslar'a hizmet edecek bir devlet halinde muhafaza etmeyi istediği için III. İvan, Kazan tahtına Muhammed Emin'i çıkardı. 1502 yılında üçüncü defa Kazan tahtına geçirilen Muhammed Emin hiç beklenmedik bir şekilde 1505'te Moskova'ya karşı sefer açtı. 22 Mayıs ve 22 Haziran 1506'da Rus orduları mağlup edildi. Fakat onun ölümünden

sonra Moskova'nın adayı Şah Ali tahta geçti* (1519). Kazan'da ise Şah Ali'nin aleyhtarları Kırım hanını yardıma çağırınca Sahib Giray Han Kazan tahtına geçti (1521) ve Moskova'ya karşı sefer açtı. 1523'te Kırım tahtına geçen Saâdet Giray, Moskova ile dost geçinme siyaseti takip ettiğinden Kırım-Kazan iş birliği sona erdi. Sahib Giray da Moskova'ya yalnız başına karşı duramayacağını bildiği için Osmanlılar'dan yardım yolları aradı; fakat bundan pek bir sonuç çıkmadı. 1524'te Kazan tekrar Ruslar tarafından kuşatıldıysa da bu muhasaradan bir şey elde edemediler**. 1530'da yeniden

* Şah Gali'nin üçüncü hanlığı döneminde önceden Kazan'a bağlanan Tau (Dağ) tarafı Moskova'nın yönetimine geçmiştir. Şah Gali Kazan Müslümanları arasında otoritesinin kaybolduğunu ve kendisine artık inancın ve güvenin olmadığını biliyordu. Bu durumu düzeltmek için Büyük Knez'den Tau bölgesini geri istediye de Kenz'den olumlu cevap gelmedi. Kazan bu dönemde karışıklıklar içerisindeydi ve halk Şah Gali'den hayır gelmeyeceğini bildiği için memleketlerini korumak amacıyla Nogay Knezi Yusuf'tan Kazan Hanlığı için adam göndermesini istemişlerdir. Bu gelişmeden haberdar olan Şah Gali bahsedilen duruma engel olmak ve bu işin fikir babalarından kurtulmak için sarayında ziyafet verir ve bu ziyafet esnasında Rus askerlerinin bir kısmını öldürtür (Kamalov, 2003:152). Yaşanılan bu olay Kazan halkı dehşete düşmüştür ve devletin ileri gelenleri Kazan şehriden ayrılmıştır. Büyük Knez Korkunç İvan'ın gönderdiği elçi Adaşev'e Şah Gali, Kazan knezlerinin kendisini sevmediğini, bundan dolayı da burada hüküm süremeyeceğini, İvan'ın zalimliğini kesmezse buradaki silahları imha edeceğini ve Kazan'ı kolayca ele geçireceğini söyler. Öldürülen yetmiş kişinin yakınları olan mirzalar Şah Gali'nin zalim, acımasız ve merhametsiz olduğunu söyleyip onun yerine başka Rus taraftarlarının tayin edilmesini isterler. Kazan'ın da Moskova'ya tâbi olduktan sonra Müslümanların kendi köşelerine çekilip köylerde yaşayacaklarını düşünür (Fahredden, 2003:153). Kamalov yine bu esnada bir not düşer: "Kazan tahtına Rus valisinin tayini plânu Moskova'nın hoşuna gitmiştir. Çünkü Kazan'ı savaşız ele geçirme fırsatı doğmuştur" (Kamalov, 2003: 153). Korkunç İvan, elçi Adaşev'i tekrar Şah Gali'nin yanına göndererek Moskova askerlerinin kan dökmeden Kazan'a girmesi durumunda Han'ın İvan'ın iltifat ve ihsanlarına erişeceğini söyler. Şah Gali'nin de, üç kez hanlıkta başarısız olduğundan dolayı kendisini şanssız gördüğünü, hayatının tehlikede olduğunu, artık hanlığı istemediğini, bununla birlikte Kazan'da başka han da görmek istemediğini ve Kazan'ı alabileceklerini söylemiştir. Ardından Şah Gali, Kazan'daki silahların bir kısmını imha eder, bir kısmını da Moskova'daki Zeya şehrine gönderdikten sonra ava çıkacağını söyleyerek devlet adamları ve Moskova askerleriyle birlikte Kazan'ı terkederek (Fahredden, 2003:153). Şah Gali, vali adına tahttan ferâgat etmiştir ve 6 Mart 1552 tarihinde Rus askerleriyle birlikte Kazan'dan ayrılıp Sviyajski'ye doğru hareket etmiştir. 84 knez ve mirzayı da "ava çıkıyoruz" diyerek kendi yanına alan Şah Gali, daha sonra onları Ruslara teslim etmiştir" (Kamalov, 2003:153). Kazan halkı, Şah Gali Han'ın ailesini Zeya Kalesi'ne gönderdi. Oradan Korkunç İvan'ın emri üzerine Şah Gali, ailesiyle birlikte Kasım şehrine gitmiştir. Kazan Ruslar tarafından ele geçirildiği sıralarda Şah Gali kendi taraftarlarıyla Kazan'a gelip, Rus askerleriyle birlikte Kazan'ı almış ve şehri İvan'a teslim etmiştir (Fahredden, 2003:154).

** 1524 tarihinde Kazan'a gelen Rus askerleri, Kazan ordusuyla savaşmış; fakat ciddi bir mücadele olmamıştır. Bu sürede Şah Ali Safa Giray'a mektup göndererek daha fazla kan akıtılmaması için Kazan'dan ayrılmasını istemiştir. Safa Giray galip gelenin Kazan'a hakim olacağını bildirerek bu isteği reddetmiştir. Moskova Knezinin Kazan'da yaşayan adamları tarafından ağaçtan yapılmış bir kaleyi ateşe vermişlerdir. Yine aynı tarihte Moskova ordusu İdil'den Kazan şehrinde kaldılar. Bu arada Moskova askerleri arasındaki Rus ordusunun Tatar askerleri tarafından talan edildiği haberi gelir. Bu haberden sonra geri çekilmek isteseler de bu imkansızdı. Çünkü gidiş yolları Çuvaş ve Mari halkları tarafından kapatılmış. Kama nehrinden geri dönmeye çalışan askerler Çuvaş ve Mari halkları

Kazan'ı kuşattılar ve bu defa Kazan Moskova ile anlaşmak zorunda kaldı. Böylece Kazan'daki Rus nüfuzu tekrar arttı (Türkoğlu, 2002: 136-137).

Safa Giray Han'ın döneminin en güzel örneğini de *Çura Batır* destanında görürüz. Çura Batır destanı Kazan döneminin milli bağımsızlık mücadelelerini anlatır. Destanın baş kahramanı Çura Narıkov, Kazan'da Moskova siyasetini temsil eden en güçlü karakter olan Safa Giray'a karşı düşman olduğu için ona karşı mücadelelerde bulunur. 1546 yılında Moskova Knezliği, gizli olarak Moskova ile Rus birliklerini Kazan üzerine göndermiştir. Bu saldırıdan sonra Kazan şehri büyük hasar görmüş, birçok Kazan halkı da ölmüştür. Safa Giray ise bu durumdan sorumlu tuttukları kişilerin bazılarını idam ettirdi; bazılarını da şehirden uzaklaştırdı. Şehirden kovulan kişiler İvan Groznıy (Korkunç Ivan) 'e mektupla asker istemiş, Safa Giray'ı da teslim edeceklerini söylemişlerdir. Bu durumdan haberdar olan Safa Giray Kazan'dan ayrılmıştır. Tekrar tahta gelen Giray, aralarında Çura Mirza (Narıkov)'nın da bulunduğu kişilerin bir kısmını öldürtüp, bir kısmını da şehirden kovmuştur; fakat bu kişiler yine İvan Groznıy'a mektup yazarak, kendilerine yardım için askerler talep etmişlerdir (Fahredden, 2003: 141). 1547 yılında Safa Giray tarafından cezaya çaptırılan Çura Narıkov, destanda Çura Batır olarak milli bağımsızlığı için mücadele eden bir kahraman olarak tasvir edilir. Çura Batır Kazan'a gelerek oradaki kahramanlarla birleşip, Kazan'ı işgal eden Rus askeri ile savaşır:

Bundan sonra Kazan'a Rus geldi, Kazan'ı almak istedi. Çıgalı Hanım emir verdi, otuz iki yiğit Rus önüne çıktı. Yedi gün, yedi gece savaşır, yenmeye hiçbir çare bulamadılar. Rus'u geri gönderemediler. Çıgalı Hanım sordu: "Acaba, neden bu yiğitler hiçbir çare bulamadılar? Rus'u döndüremediler.

tarafından sıkıştırılmış ve onlarla savaşmışlardır. Bu savaş sonrasında Tatarlar barış için Moskova'ya elçiler gönderdiler. Yapılan barış antlaşmasıyla Safa Giray'ın Hanlığı, Büyük Knez tarafından kabul edilmiş, Kazan'ın ise Rusya'nın himayesinde olduğu onaylanmıştır. Vasiliy tarafından Kazan'a gönderilen Rus elçisi, Safa Giray'ın Kazan halkını Moskova'ya karşı kışkırttığını söyleyerek yeni bir savaşın başlamasına neden olmuştur. 1530 tarihinde başlayan savaş Ruslar'ın yenmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra Safa Giray tahttan indirilerek yerine Şah Ali geçmiştir. Daha önce tahttan indirilen Sahib Giray Han ile Safa Giray han 1533 yılında Rusya üzerine yürümüşler ve savaş kazanarak taraf olmuşlardır. Bundan sonra Safa Giray tekrar tahta çıkar. 1546 yılında Moskova Knezliği Kazan'a asker göndererek Kazan halkını kırıp geçirmiştir. Bu süre zarfında Kazan şehri hükümdarsız kaldığı için iç savaşlar patlak vermiştir. Üçüncü kez tahta çıkan Safa Giray ölümüne kadar Korkunç İvan'ın saldırılarıyla uğraşmıştır (Fahredden, 2003: 129-142).

Çora Batır yiğitler arasında yiğit var mı?" diye sorunca, ona söylediler: "Çora Batır yerinde, hiçbir gün Rus'a karşı gitmedi". Kazan aksakalları ile birlikte Çora Batır'ın yanına geldiler, çok yalvarıp çağırdılar, Çora Batır bir şey söylemedi, yaşadığı evden dışarı çıkmadı. Sarı Hanım kendisi de geldi. Çora Batır'a çok yalvardı. Bir şey demedi Çora Batır, kapıdan dışarı çıkmadı. Çıgalı Hanım kendisi gibi kızlarını toplayıp geldi. Çora Batır'a yalvardılar. "Kazan memleketi tehlike altında kaldı, Çora Batır, sen evden dışarı çıkmıyorsun", diye ağladı (Urmançı, 2007a: 389).

Çura Batır'ın böyle davranmasının sebebi vardır. Sarı Hanım'ın kızı Çıgalı Hanım yiğitlere ok attırır. Çura Batır Çıgalı Hanım'ın verdiği okları atamaz ve elinde kırılır. Daha sonra kendi yanında getirdiği oku hiçbir yiğidin atamadığı gibi atar. Çıgalı hanım bütün yiğitlere kılıç, at, elbise gibi hediyeler verdi. Çura Batır'a ise küçük bir kese verdi. Buna içeren Çura Batır işte bu sebepten savaşa çıkamaz. Gerçeği öğrendikten sonra ise düşmanlarının üzerine yürür:

Otuz iki yiğit hiçbir iş yapmadı, Rus ordusu Kazan'ın kenarına gelip, içine girmeye başladı. Çora Batır çıktı. Rus askerinin önünde bir Rus yiğidi var. Gözleri kamış fincan gibi, bıyığını ensesine bağlamış, altındaki bindiği atı fil gibi. Çora Batır'ı görünce korktu. Çora Batır onu tutup bağladı. O vurduğunu geri çevirdi. O yiğidi bağlayıp esirliğe aldı ve hana getirdi. "Seni kim getirdi", diye sordu han, "seni yenen adamı tanıyor musun?" Çora Batır'ı gösterdiler. "İşte seni bu adam getirdi", dediler. O Rus savaşçısı söyledi: "On bin adam olsa da beni yenemez, beni yenen adam o değil", dedi. Sonra Çora Batır Tasmalı Kir'e binip, kılıcını takıp Rus askerine karşı geldiğinde önceki esir söyledi: "İşte öteki getirdi beni", dedi. Çora Batır yine bir kat meleği ile görünmüştü o Rus yiğidinin yüreği yarılıp öldü.

Yedi gün, yedi gece savaşmış, Çora Batır Rus'u geri çevirdi. Rus'un generali yemin edip gitti: Çora Batır'a ve Kazan'a bakmamaya, o tarafa kılıç uzanmaz denen anlaşma yaptı. Çora Batır beş on yıl Kazan'da Çıgalı Hanım'ın baş yiğidi olarak yaşadı. O zaman Kazan'a hiçbir Rus bakmadı." (Urmançı, 2007a: 389).

Görülüyor ki, gerçek tarihteki Çura Narıkov ile destandaki Çura Batır çok farklıdır. Gerçekte Çura Narıkov Ruslar'a karşı savaşmamıştır. Destanın asıl amacı, Tatarlar kendi milli ruhlarını yansıttığı için Rus siyasetine karşı mücadelelerini anlatmak ve göstermektir. Tam burada destanın tarihle uyumu göze çarpmaktadır. Tarihçi Hudyakov'a göre, Moskova taraftarları şeklinde düşünülen kişiler arasında Kazan'ın bağımsızlığını korumaya çalışanların sayısı az değildir. Bu şahısların arasındaki kişi de belki Çura Batır olabilir. Tarihteki Çura Mirza (Narıkov) Kazan'a karşı savaşan, destandaki Çura Batır da Ruslar'a karşı mücadele eden kişilerdir (Urmançı, 2007b: 23). Çura Batır da Kırım taraflarındaki savaşlarda kahramanlıkları ile meşhur olmuş ve Rusları ağır yenilgiye uğratan bir kahramandır. Bu mirzaların arasında bir kahraman daha vardır ki Çura Batır ile birlikte Kazan'ı verdiği mücadelelerle Ruslardan korumuş olan Koziçak Oğlan'dır. Bu kahramanın da verdiği mücadeleleri anlatan destanı bulunmaktadır. Edigey destanı gibi bu iki destan da *sadece yüksek tabakayı, beyleri ve mirzaları* işlediği için Sovyet Hükümeti zamanında yasaklanmıştır (Kurat, 2002: 182-183).

Efsanede İvan Groznıy, kendi işini engelleyen Kazan padişahından rahatsız olur ve bu durumu ortadan kaldırmak için harekete geçer. İvan'ın bir adamı Kazan'a giderek karışıklık çıkarır. İvan Groznıy kendi halkını korumak için askerleriyle birlikte Kazan'a gelir ve burayı alır (42). Bu efsane Kazan'ın kendi içindeki tahta kavgalarını gösterir.

Tarihi kaynaklara baktığımızda IV. İvan, 1548 yılının sonunda büyük bir ordu Kazan'ı almak için sefer düzenlediyse de 1549 yılında İdil Nehri'nde ani bir şekilde buzların eridiği sırada Rus topları nehre düşerek battığından Rus ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Ötemiş Giray Han'ın tahta çıkmasını kabul etmeyen İvan'ın yakında bir saldırının gerçekleştireceği biliniyordu. Öyle ki 1549 yılında Rus birlikleri Kazan'a doğru hareket ettiler. Bu birliklerin arasında Kazan'dan kaçarak Moskova'ya gelen mirza ve beyler de bulunmakta idi. 1550 tarihinde bu birlik Kazan'a saldırdı. Kazan askerleri bu saldırıya var güçleriyle karşı koydularsa da Kazan şehri pek çok zarara uğramıştır. Büyük direniş karşısında IV. İvan geri çekilmek zorunda kaldı (Kurat, 2002: 179-182).

1552 yılında Rus ordusu tekrar Kazan'a saldırmaya hazırlanır ve aynı yılda (13 Ağustos) bütün Rus ordusu Zöye kalesinde toplanır. Şah Ali Han, Yadigar (Yadker) Han'ın teslim olmasını istese de bu cevabı kesin bir şekilde reddedilmiştir. Bunun üzerine 20 Ağustos'ta Rus birliği Kazan'ın yakınına gelerek şehri zapt etmeye başladı. Kazan ordusu bu saldırılara olabildiğince karşı koymaya çalışsa da Rusların yaptıkları hücumlar yıkıcıydı. Kazan şehrinde neredeyse tüm surlar yıkılmış, şehir ateş topu içerisinde kalmıştı. Kul Şerif Molla ve etrafında toplanan Kazan ruhanileri, hafızlar, danışmendler, softalar ve talebeler ne kadar direnseler de hepsi bu saldırıda öldüler. Kazan'ı ele geçiren Ruslar, şehrin içinde de birçok katliam yapmaya devam ettiler. Neredeyse tüm erkekleri öldürdüler; kadın ve çocukları da esir aldılar. Şehirdeki cami, medrese ve evler yakılıp yıkıldı (Kurat, 2002: 187-189).

Kazan Hanlığının ele geçirilmesiyle Ruslar, Türk illeri üzerinde yayılmaya başladılar ve Rusya'nın devlet sınırlarının kısa bir zamanda Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslar'a varmasına olanak sağladı. İdil-Ural sahası da Rusların eline geçmekle Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına neden oldu. Yine Kazan Hanlığı ortadan kaldırıldıktan sonra 1566'da Astrahan Moskova'nın eline düştü (Kurat, 1999: 153-154).

Burada Astrahan Hanlığı ile ilgili kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Astrahan şehri, Altın Ordu Devleti'nin başlangıçlarında eski Hazar Devleti'nin merkezi olup, *İdil şehri* olarak adlandırılmış; daha sonra *Ejderhan*, *Hacıtarhan*, *Ejderhan* şeklinde de kullanılmaya başlanmıştır (Mercanî, 2008: 136) ve bugün hala ticaret limanı olarak kullanılması bakımından büyük öneme sahiptir (Arat, 1992: 416).

Astrahan bölgesi, Orta Asya ile Güneydoğu Avrupa bozkırları arasında bir geçit görevi gördüğü için Türk kavimlerinin doğudan batıya doğru giden akınlarına vebunlar tarafından kurulan birçok devlet yapılanmalarına sahne olmuştur (Günay, 2012: 416). 1450'lerden sonra Altın Ordu'nun zayıflamaya başlamasıyla Kasım Han tarafından, Cuci neslinden gelen bir şehzadeyi han yapıp (Mercanî, 2008: 136). Astrahan Hanlığını kurmuştur (1466). Astrahan şehri önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğu için devamlı saldırılara uğradığından hanlığın istikrarı uzun sürememiştir (Arat, 1992: 415).

1544 yılında IV. İvan emri ile Rus ordularıyla Astrahan şehri ele geçirildi ve tahta İvan'ın isteğiyle Derviş Ali geçti. Ruslar, İdil nehri yoluyla asker gönderebildiklerinden, Astrahan şehri Rus baskı ve tehlikesine açık idi. Moskova Knezi Astrahan'ı tamamen ele geçirme peşindeydi. Bu durumu bilen ve Ruslara karşı direnemeyecek gücünün olmadığını farkına varan Derviş Han, Osmanlı Padişahından yardım istemek maksadıyla Kırım'a ve İstanbul'a adamlar gönderdi. Derviş Han'ın bu politikasından haberdar olan IV. İvan, hemen birliklerini toplayarak 1566 yılında Astrahan şehrine baskın düzenledi. Derviş Ali'nin İvan'ın baskısından kaçıp Azak Kalesi'ne gelmesiyle Ruslar, Astrahan hanlığını sona erdirdi. Astrahan Hanlığının sona ermesiyle *Türk Nehri* olan İdil, *Rus nehri* haline gelerek *Volga* adını aldı. Astrahan hanlığının ortadan kaldırılması, Rusların Osmanlı ülkesine ve Türkistan istikametinde gelişmesine uygun şartlar meydana gelmiştir (Kurat, 2002: 278-280).

Ruslar Astrahan'ı aldıktan sonra İdil boyunu muhafaza etmek için büyük bir adada bir kale inşa ettiler. Kale surları yanına da İdil'in yukarı kısımlarından getirdikleri Rus askerleri bazı ticaret ve sanat erbabı yerleştirmek suretiyle yeni bir şehir meydana getirildi. Böylece Astrahan şehri eski ticaret durumunu korumuş ve buralara Türkistan'dan tüccarlar gelemeye başladı; fakat Ruslar Türkistan'dan gelen tüccarlara ve Azak üzerinden Hacca gitmek isteyenlere birçok zorluklar çıkarmıştır (Kurat, 2011: 78). İdil-Ural Müslümanları bu durum karşısında Osmanlı Sultanı'na Rus çarının Astrahan'dan geçen Hac yolunu kendileir için kapattıklarını ve hacca gidemediklerini iletmelerinden sonra Osmanlı Sultanları kendilerini Müslümanların koruyucusu ve halife ilan etmelerinden sonra onların bu isteklerine cevap vermiştir. Çünkü Astrahan Rusların eline geçmeden önce bu bölgede Müslümanlar yaşıyordu ve çok sayıda cami mevcut idi; fakat Rusların bu bölgeyi işgal etmeleriyle buranın eski halinden eser kalmamıştı. Ayrıca Rusların Kazan ve Astrahan'ı ele geçirdikten sonra Kafkasya'ya yayılmaları ve Osmanlıya tabi Kafkasya halklarından bir kısmını kendi idarelerine almaları, Osmanlıların harekete geçmelerine neden olmuştur (Kamalov, 2011: 3-4).

IV. İvan aldığı dini eğitimle adeta Müslüman düşmanı olmuştu. Kazan ilindeki İslam halkına karşı yaptığı zulümleri inkar etmek ve kendini haklı çıkarma peşine düşmek için "diplomatik oyunları"na başlayarak dış siyaset politikaları da yapmıştır (Kurat, 2011: 80).

IV. İvan ısrarla üzerinde durduğu iki nokta vardı: Kazan ve Astrahan'ın Moskova'ya tabiiyetini tamamiyle meşru olduğu ve buralara Osmanlı Devleti'nin karışmaya hakkı olmadığı idi. İvan'ın İstanbul'a yolladığı elçileri ve mektuplarında bu durumları anlatmaya çalışmıştı (Kurat, 2011: 82).

İvan'ın gönderdiği elçilerin raporlarında Osmanlı Devleti'nin Rusların Astrahan üzerine uyguladığı politikaların karşısındaki tutumları ve görüşmeler anlatılmıştır. Kendisinden yardım istenen Osmanlı Devleti'nin kendi politikalarından dolayı önce sessiz kalmışsa da daha sonra bu duruma el atmaya karar vermiştir. Rus tarihçisi Solovyov, İdil Ural bölgesinin İstanbul'dan mesafe olarak çok uzakta kaldığını ve bundan dolayı da Osmanlı sultanlarının Kazan ve Astrahan hanlıklarıyla ilgilenemediklerini belirtmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyle ilgili politikası değişerek 1563 yılında Osmanlı sultanı Süleyman ve Sokullu Mehmet Paşa Astrahan'a sefer düzenlemeyi ve Volga-Don Kanalı'nı yapmayı planlamışlardır. Sultan Süleyman Astrahan yakınlarında üçüncü bir kale inşa ederek bütün bölgeyi kontrol altına almak, Kazan ve Rus hücumlarını engellemek istiyordu (Kamalov, 2011: 2). Fakat Osmanlıların Astrahan seferleri fikrini almasındaki en önemli sebeplerden birisi de Astrahan üzerinden Hac ibadeti için geçmek isteyen Müslüman ve tüccarların yardım istekleri etkili olmuştur (Kamalov, 2011: 45-47).

Kasım Paşa, Sultan Süleyman'a Astrahan'ın eskiden beri Müslümanların elinde bulunduğunu, bu şehrin ticaret merkezi olması ve ticaretten elde edilen gelirin Moskova'ya aktarıldığını bildirerek bu yerlerin ele geçirilmesi durumunda hem bu gelirin Osmanlıya aktarılmaya başlanacağını hem de kendi dinini savunmuş olacağını söylemiştir. Fakat sultan ikna olmamıştır. Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Kasım Bey, II. Selim'e bu durumun yanında Astrahan'ın fethedilmesinin gelecekteki İran seferi açısından deniz yolu bağlantısını kurmanın öneminden de bahsederek II. Selim'i ikna etmeye çalışır ve belki de bu iknasında başarılı olmuştur (Kamalov, 2011:

51-52). Aynı şekilde Halil İnalçık da Astrahan'ın ele geçirilmesi ile Volga-Don projesinin Osmanlı sultanına İran'ın en iç bölgelerine sarkma imkanı olabileceğini söyler (İnalçık, 1948: 371-372).

Düşünülen planlar uygulanmaya başlansa da bunda başarısız olunmuştur. Bu başarısızlığın sebebi ise Kırım Han'ının etkisidir. Devlet Giray, bu sefer sırasında pasif davranmıştır (Kamalov, 2011: 11). Bundan sonra Ruslar Moskova'yı III. Roma ilan ettiler ve Osmanlı sınırları içerisindeki Ortodoks da dahil olmak üzere bütün Ortodoks dünyasının hamisi olarak görmeye başladılar (Kamalov, 2011: 14).

Kazan halkının sayısı az olmasına rağmen kendilerine yapılan saldırılara karşı olağanüstü bir cesaretle karşı koymuşlar ve bu direniş Rus tarihçisi Karamzi tarafından şairane bir şekilde tasvir edildikten sonra Solovyov bu olay hakkında şu sözleri söylemiştir:

Tatarlar'ın Kazan'ı müdafaa ederken mukavemeti, tarihçinin dikkat nazarını çekecek mahiyettedir. Burada Orta Asya (sic!) Muhammed'in sancağı altında, Moskoc çarının hıristiyan bayrağı altında yürüyen Avrupa'ya karşı son dayanağını koruma uğrunda dövüşüyordu. Kazan sukut edince bütün İdil nehri Moskof devletinin eline geçmiş oldu. Astrahan hanlığının sukutu ise, Kazan devletinin sukutunun bir neticesinde başka bir şey değildi (Taymas, 1988: 34).

Kazan Hanlığının Korkunç İvan'ın taht döneminde sınırlarını belirlemek güç olsa da, ana bölgesinin İdil ve Kama Irmakları'nın birleştiği Ortal İdil havzası çevresinde yer alan topraklardır ki, bu bölge aşağı yukarı Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Bulgar Devleti'nin merkezi-kuzey topraklarına denk düşmektedir (Rorlich, 2000: 75). Kazan hanlığı dönemi Tatar tarihinde Kazan Tatarlarının etnik oluşumunun son safhalarına girdiği ve dillerinin Türk dil ailesinin ayrı bir dalı olarak teşekkül ettiği bir dönemdir. Hanların yarıkları, mezar kitabeleri ve dini tefsirler Kazan Tatar dilinin en eski örneklerini teşkil etmektedir (Rorlich, 2000: 79).

Kazan Hanlığının yıkılmasıyla Ruslar ilk defa Müslüman bir devleti ellerine geçirmiş olduklarından dolayı bu yerleri kaybetmemek için ellerinden geleni yaptılar. Başta Tatarların asil zümresini yok etme, halkı

ezme ve zorla Hristiyanlaştırma gibi faaliyetleri uyguladılar. Kazan'da neredeyse bütün cami, medrese ve hamamlar yıkıldı ve yıkılan bu yapıların yerine kilise, manastır ve Rus yapısı binalar inşa edilerek Kazan'daki Türklük havası yok edilmeye çalışıldı. Rusya Devleti Tatarlarla birlikte Fin asıllı Ar, Çirmiş, Mordva ve Çuvaşların toprakları gasp ederek onları kendi bünyesinde eritmek amacı gütmüştür (Engin ve öte., 1976: 136). 1552'den 1971'ye kadar zaman zaman sert, zaman zaman yumuşak politikalarla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına devam etmişlerdir (Rorlich, 2000: 88).

Rusya hakimiyetinin başlamasıyla Rus ve Hristiyan olmayan diğer topluluklar üzerine uygulanan politikalar, Tatar üzerinde de uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle zaman zaman baskı zaman zaman da misyonerlik faaliyetleri sonucu Tatarlar'ın büyük bir kısmı günümüze kadar geçen süre içerisinde Hristiyanlaştırılmıştır. Tatarların, Tatar etnik adı ile bölgedeki diğer Türk ve Fin-Ugor halklarından ayrılışı, Çarlık Rusyası döneminde gerçekleştirilen çalışmalarla başlamış, etnik olarak diğer halklardan tam olarak ayrılışın ortaya çıkmasının ardından, siyasi anlamda da bölgedeki sınırların belirlenmesi, Sovyet döneminde gerçekleşmiştir.

Kazan, Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra pek çok eser yakılıp ve yok edilmiştir. 1819 yılında Kazan Üniversitesi Türk hocalarından İbrahim Halfeoğlu *Ahval-i Çingiz Han ve Aksak Timir* adlı yarı tarihî eserini basmış ve bu eserin Kazanlıların ile Rusların savaşları sonucunda dağılmış olan başka bir eserin bir parçası olduğu fikrini öne süren sürmüştür. Kazanlılarla ayrıca işlenmiş bir resmî ve kitabî dilin bulunduğu bazı mezar taşlarında rastlanan Türkçe ibarelerden ve Sahib Giray Han yarlığından anlaşılmaktadır (Taymas, 1988: 26-28).

Tatar rivayet ve efsanelerinin yaratılması bakımından folklor geleneklerinden faydalandığı gibi konu bakımından da tarihin önemli bir rol oynadığı kesindir. Moğol istilasına zaman zaman tarihi olayları zaman zaman da dönemin tarihi şahsiyetlerinin adlarının zikredilmesi ile göndermelerde bulunmaktadır. Bulgarların, Tatarların ataları olduğu tezinin doğruluğuna dayanarak halk edebiyatının bu türlerinde geçen tarihi ve şahsiyetler bakımından Moğollarla olan ilişkiler muhtemeldir. Rivayet ve

efsanelerin konularına bakılırsa, anlatılan olaylar olağanüstlüklerle örülmüş tarihi olaylar ve şahsiyetler gerçek tarihi olaylar ile yakından ilişkilidir.

2.5.1. Beyitlerde Tatar-Rus İlişkisi

Bulgar ülkesinin Aksak Timur tarafından harap edilip dağılmasından sonra çok geçmeden Tatarlar, Ruslar ile asırlar boyu sürecek olan mücadeleler başlar. Bu mücadelenin en ağır dönemi 16. yüzyılın ortalarına rastlar. Moskova'nın Knezi Korkun İvan (İvan Groznıy) Kazan şehrini işgal eder, halkın büyük bir çoğunluğunu çeşitli zulümlerle katleder, Hristiyanlaştırma çabalarına girer. Kazan yıkılmasıyla bu yerler Rus şehri olarak anılmaya başlar.

Abdullah Han zamanında Aksak Timur Bulgar şehrine gelir ve burayı harap ettikten sonra bu şehir ismi ortadan kalkar ve Kazan şehri kurulur:

Tarihi yedi yüzde* geldi Timur Bulgar'a
Abdullah Han'ın elinden Bulgar şehrini aldı ya.

O bölüğün sonunda, Kazan suyu boyunda,
İki oğlu** gelip, Kazan şehrini kurdu ya.

İki yüz altmış yıl*** Kazan Müslüman elinde,
En sonunda Rus halkı aldı ya (Aksoy, 2014: 271-272).

Rus saldırılarının Kazan şehrine ve Kazan Hanlığına verdiği büyük zararlar beyitlerde de gösterilmiştir:

Müslümanları kırdılar, kadınlarını soydular,
Bilmem nasıl yabancılar yerimizi doldurdular.
Geçiyor, geçiyor, geçiyor gidiyor bu zamanın halleri.

Yar altına barut koyup kaleleri yıktılar,

* Miladi 1300 yılıdır. Aksak Timur ise Bulgar ülkesine 1391 yılında gelmiştir.

** Rivayetlere göre Kazan şehrini Altınbek ve Alimbek kurmuştur. Yukarıda Kazan şehrinin kurulması ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

*** İki yıl boyu.

Müslümanların başlarını koyup, bu yerleri kapattılar.
Geçiyor, geçiyor, geçiyor gidiyor bu zamanın halleri.

Müslümanlar arasında görkemli günler bitti,
Bu haberi işiten İvan gelip yetti.
Geçiyor, geçiyor, geçiyor gidiyor bu zamanın halleri (Aksoy, 2014: 271).

Ruslar Kazan'a ve burada yaşayan insanların duygularına hatta dinî inançlarını bile zarar vermeye başladılar. Öyle ki Tatar halkının İslam dininden döndürüp onları Hristiyanlaştırma çabalarına bile giriştiler:

Camilerin başına çanlar taktılar,
Minareye haç takıp kilise yaptılar.

İşte bizim halimiz, daha çıkmadı canımız.
Başkalarının hanına gitti bizim malımız.

Han sarayını gördüler de şaşırıp kaldılar,
Nasıl bir yerdeymiş bu deyip küfürler savurdular (Aksoy, 2014: 271).

Yadigar (Yadker), Rusların Kazan şehrine saldıracakları sırada Kazan'a han olmak için yola çıkmıştı. Nogay ulusundan olan Yadigar'ı Kazan gönderen kişi ise Süyümbike'nin babası idi. Yadigar Han'ın geleceğini duyan Moskova askerleri onu yolda tutuklamak istemişler de Han onları atlatarak Kazan'a ulaşmayı başarmıştır. Yadigar Han son nefesine kadar Ruslarla savaşağına söz vermiştir. Ruslar Kazan'a her saldırdıklarında güçlü bir direnişle karşılaşmışlardır; fakat sonunda Kazan yine de Rusların eline geçmiş oldu (Fahredden, 2003: 174-186):

Gazileri çok idi, molları çok idi,
Alimleri çok idi, Yadigar devri idi ya.

Bu cihan münevver idi, cebir cefa yok idi,
Mürüt-mürşit çok idi, devri güzel idi ya.

Alimleri dost idi, mürşitleri has idi,

Bütün düşman alçak idi, Yadigar devri idi ya (Aksoy, 2014: 272).

Efsanede Yadger Han'ın ölümünden sonra han olacak erkek kişi kalmadığı, onun yerine dokuz yaşında yetim kalan kız çocuğunu han yapmak istendiği anlatılır: Yadger Han öldükten sonra han olacak bir erkek çocuk da kalmadı. Meğer dokuz yaşında bir kız kalmış. Bu kız babasının yerine han yapmak istemişler. Bu kız hanlığı kabul etmedi. Erkekler varken kız kişiye hanlık ne gerek diyerek kendini öldürmüş (38). Aynı olay beyitlerde de anlatılır:

Yadigar hannı bir kızı kaldı dokuz yaşında,
Halkı çalışkan, çok akıllı idi ya.

Dokuz yüz elli yedide Yadigar gitti dünyadan,
Babasının yerine han olursun dedi ya.

Sen kadın değil misin, hana lâyük değil misin,
Bunca erler, hepsi de han olmam dedi ya.

İşte bu sözden ibret aldı, bu dünyayı yok saydı,
Babasından sonra kendi canını kendi aldı ya (Aksoy, 2014: 272).

Kazan'a üç kere han olan Şah Gali'nin Kazan halkına yaşattığı kötü günler ile bililir. O, yaptığı savaşta yenilir ve esir düşer. Daha sonra Korkunç İvan'a bağlı kalır ve Rusların Kazan'ı kolay ele geçirmeleri için Şah Gali'yi Kazan'a üçüncü defa han yaparlar (38):

Neslinde bir erkek var idi, ismi onun Şigali
Şifalara yar idi, esir olmuş idi ya.

Çok halayık gitti, çok mal verip aldılar,
İşte bu şehir Kazan'a han etmişlerdi ya (Aksoy, 2014: 272).

Şah Gali'nin üçüncü defa Kazan'a han olmasından sonra Ruslar rahatlıkla buraya saldırmaya başladılar. Şehri yakıp yıktılar, halkı da kırıp geçirdiler. Bu arada Şah Gali Kazan'dan kaçır. Kazan da Rusların eline geçer (38):

Kazan şehri içinde Şigali ve han oldu,
Dünya adlı saraya cebir-cefa doldu ya (Aksoy, 2014: 272).

Efsanede Şah Ali'nin nasıl han olduğu ve halkına nasıl ihanet edip Rusların Kazan'ı işgal ettiği de anlatılır: Yadger Han'ın çocuklarından han olmaya salâhiyetli kimse olmayınca, Yadger Han'ın neslinden Şegali Han adlı kişi Yadger handan önce de bir defa han olarak Rus eline tutsak düşmüştü. Rus elinde tutsak idi. Şegali Han'ı çok para verip aldılar ve onu yeniden han yaptılar. Şegali, han olduktan sonra Kazan'da huzursuzluk ve fitne ortaya çıktı. Şegali Han Müslümanlara çok ihanet etti. Rus hanları ile dost olup onlardan çok mal alıp memleketine bakmak için çok itibar göstermedi. Kendi halkı da vezir vüzerası da ona düşman oldu. “Hazinedeki baruta su serptiriyor” dediler. Kazan çevresinde kesintisiz yedi yıl savaş oldu. Rus hanının askeri Kazan'ı yedi yıl kuşattı. Bazı kabir taşları tanıklık etmektedir. Kazan alınmadan önceki yıllarda Çuyel uyezinde, Yadrin uyezinde çok savaş olmuş. İvan Vasiliç (Korkunç İvan) Kazan'ı almak niyetiyle bu tarafa çok asker gönderip, halkı kırdırmış (38).

Rus halkı çoğaldı, Şigali'ye katıldı,
Şigali'den, İvan Rus, Kazan şehrini aldı ya (Aksoy, 2014: 273).

Bu tür tarihi felaketler beyitlere de taşınmıştır. Tatar halk edebiyatında Kazan'ın işgal edilmesi merkezi meselelerden biri olduğu için bu konu hakkında beyitler de meydana gelmiştir. Tatar halk edebiyatının bu türün en önemli konusunu da Süyümbike'dir. Kazan tamamen Rusların eline geçmeden önce esir edilen Süyümbike'nin kaderi Kazan halkının acılarını, felaketlerini taşır:

Bin beş yüz onbeşte bu dünyaya gelmişim
Ana-baba devletini diye bilmişim.

Ana-baba elinde bir kaygı da görmedim,
Kaygılar görürüm diye düşünüp de durmadım.

Kazanlara Kırım'dan getirdi beni talibim,
Kazan'ın bir genç hanı Cangali oldu kocam.

Han hanımı olup, iki yıl durunca,
Dul kaldım, dertli oldum, han dünyadan göçünce.

Kırımlı Safagerey Kazan'a han oldu,
Üç hanımı olsa da, dördüncü beni aldı.

Dünyaları kaygılı, zamane karıştı,
Kazan'a komşu ülkelerden padişahlar göz koydu.

Safagerey zamanında pek çok oldu savaşlar,
Her taraftan düşman gelince zor oldu yaşayışlar.

On dört yıl ömür sürdüm Safagerey han ile;
Kazan şehri perişan, yolda döktüğü kan ile.

Şehir dışında savaş, içinde dolu afet,
Bu kötü zamanda Safagerey'im etti vefat (Aksoy, 2014: 280-281).

Ruslar, Kazan'ı kuşatmak için Zöye kalesini inşa eder. Bu kalenin kurulması Kazan şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi demektir. Bu konu ile ilgili bir efsane daha vardır. Efsaneye göre Zöye kalesini yapan Korkunç İvan adlı padişaktır. Kazan'ı almadan önce 1551 yılında kurduğunuştur. Korkunç İvan, Kazan'ı gelip almak ister. Savaşçılara Kazan'a yakın bir yerde kale yapmak için iyi bir yer bulunmasını emrini verir. Savaşçılar yola çıktılar ve şimdiki Zöye kalesinin yerine vardılar ve kaleyi buraya inşa ettiler (40). Yine aynı efsanede Zöye Kalesi ile ilgili

başka efsane anlatılır: Eskiden Zöye kalesi yerinde meyve, üzüm, elma bahçesi varmış. Korkunç İvan gelip bu yere kale yapmaya başlayınca gördü ki Kazan uzak değil. İhtimal ki Kazan hanı bu işi sezip işimizi durdurur diyerek emir verdi. Kale yapılırken Kazan hanı görmesin diyerek Kazan tarafına büyük kendirden perde koydular. Böyle olsa da bu hilenin faydası çok uzun sürmedi. Kazan hanı minare başından dürbünle baktı ve gördü. Zöye dağındaki bahçesinde garip bir şeyler var. Şimdi bunu Kazan hanı bilse de neler olmuştur, bir şekilde Zöye kalesi var, kaleyi bir şekilde tamamlamışlar (40).

Süyümbike bu kaleyi kendi eline almak ve Rusları Kazan'dan çıkarmak için planlar yapsa da halk Süyümbike'den yana olmadı. Onun sözünü dinleyen tek kişi vardı; o da güçlü ve akıllı Müslüman Koşçak Oğlan idi. Koşçak Oğlan asker toplayıp Ruslara karşı savaşmak için hazırlıklar yaptı; fakat şartların kötü olması ve Kırım ve Kazanlıların arası açılması sebebiyle Koşçak Oğlan Kazan'dan Kırım'a kaçmak istedi. O sırada Volga'nın aşağısında ve yukarısında Rus muhafızlar vardı. Bunu öğrenen Koşçak Oğlan Kama nehrinin yukarı taraflarından Vyatka nehrine yaklaşınca Rus Kazankları Kırımlıların üzerine yürüyerek birçok kişiyi öldürdü ve aralarında Kıpçak Oğlan'ın da bulunduğu kırk altı kişi esir alındı ve Moskova'ya gönderilerek burada şehit edildi. Bu olaydan sonra telaşa giren halk Süyümbike'nin yanına gelerek Şeyhali ile anlaşmalarını istediler. Hatta Süyümbike'nin onunla evlenmesi için ikna ettikleri de çeşitli kaynaklarda geçmektedir (Atlası, 2004: 38-41):

Moskova hanı Kazan'ı almak ister kendi kendine,
Kazanlılar fitne çıkarır, bakmazlar sözüme.

Yapamıyorum işimi, dinletemiyorum kimseye,
Herbiri bir bilmiş gibi yürüttüler ortak işi.

Hanın kabri üstüne yaptırdım taş minare
Dedim: "Kendim ölsem de, ismim ebedî kalır."

Minareyi yaptırdım diye kıskandılar halimi,

Moskova'ya mektup yazdırır rakibim zalime.

"Savaş için Süyümbike minareyi yaptırdı" diye,
Yine yazmış "Kırım'dan asker aldı" diye.

Bende bu niyet olmadı, ben savaş istemedim,
Mirzaların boş fikirlerine kulak da vermedim.

Mirzalara ben söyledim, Moskova ile görüşelim,
Hiçbir cebir etmese, boyun eğip barışalım.

Eğer öyle olmasa, güçlü ile mücadele etmeyelim,
Barış bozmayalım, mal verelim, savaş etmeyelim.

Barış içinde olursak, uzun yıllar kanlarımız dökülmez,
Moskova ile ticaret yapsak, devletimiz eksilmez.

Bu sözümü mirzalar hiç kabul etmedi,
Ne kadar söylesem de, bir sözüm de kâr etmedi.

Moskova der: Savaşmayın, ben Kazan'ı alırım,
İncinmeyin, sonunda çok cefa ederim.

Bunu işitince Kırım'a gitmeyi de düşündüm,
Daha göreceğim varmış kabul olmadı dileğim.

Görüştiler mirzalar, Moskova'nın sözünü almazlar,
Direnmeyi Moskovalılar benden diye bilirler (Aksoy, 2014: 281-282).

Kazanlılar barış istemek ve Şeyhali'nin Kazan'a han olmasını söylemek için Zöya'da bulunan Şeyhali'ye elçiler gönderirler. Şeyhali'nin isteği üzerine IV. İvan'ın yanına Yolbarıs Mirza'yı gönderirler. Mirza'nın sunduğu yarlıkta kendilerinin bağışlanmasını, gerekirse Ötemiş Giray ve annesi Süyümbike'yi buraya gönderebilecekleri yazıyordu. IV. İvan bu yarlık üzerine Ötemiş Giray, Süyümbike ve Kazan'da kalan Kırımlıları Zöye

kalesine getirilmesini aksi takdirde Kazan'a yürüyecekleri haberini gönderir. Bunun üzerine Kazanlılar bu isteği kabul etmek durumunda kalarak Süyümbike'nin bulunduğu saraya geldiler. Bu anlaşmalardan haberi olmayan Süyümbike şaşkınlık ve çaresizlik içerisinde Kazan halkı ve yurdu için esir olmayı kabul etmek zorunda kaldı (Atlasî, 2004: 43-46):

Kazan Moskova arasında yine bir savaş oldu
Yenilince Kazanlılar, barışa karar verdi.

Kazan'daki beyler barış imzalamışlar,
Beni Moskova'ya verip, barış yapmak istemişler.

Barıştan sonra elçi geldi beni Moskova'ya götürmeye
Memleketimden ayırıp beni, gurbete atmaya.

Nedir çare kadere yoktur yanımda hiç kişim,
Atıldım ben hapse, müşkül oldu her işim (Aksoy, 2014: 282-283).

Kazan mescidlerinden birine gömülen Safa Giray'ın mezarına son kez ziyaret eden Süyümbike acısını, derdini ve şikayetini anlatan ve beyitlere de konu olan acıklı konuşmasını şu şekilde yapmıştır:

Vardım hânımın kabrine, döktüm göz yaşımı
Dedim: "Gör halimi, sattılar bu başımı.

Bilemezsin halimi, işim şimdi pek zor,
Dört yaşında aziz çocuğun kaldı benimle esir.

Daha sen öldüğünde Allah'ın emriymiş ayrılık,
Esir olup, oğlunla gidiyoruz işte uzağa.

Senin sağlığında itaatli idik emrine,
Bugün olduk canlı ölü, alsana, canım kabrine.

Cenazeni uğurladım, ağlayıp gözümü döküp,

Bugün ben gidiyorum Moskova'ya, seni yerde bırakıp."

Deyip söyledim kabire dilim kuruyasıya,
Ağladım keder olup, göz yaşım bitesiyे.

Hüda böyle yazınca hiçbir kulun işi yok,
Yaş yerine kan aksa da, hiç arayan kişi yok (Aksoy, 2014: 283).

Mezarın başında ağlamaktan bayılan Süyümbike'yi ikna etmek ve içini rahatlatmak için Petr Sereybryani'nin adamı Süyümbike'ye, kendisinin Moskova'ya yüce ikram için götürüldüğünü, Kazan'daki itibarının ve özgürlüğünün aynı şekilde Moskova'da da devam edeceğini, Moskova padişahının herkese karşı merhametli olduğunu söyler. Bu avutmadan sonra Süyümbike Kazan halkının gözyaşları içerisinde esir olacağı yere gitmek için gemiye biner. Süyümbike ve Ötemiş Giray'dan başka insanlar da bulunmakta idi (Atlasî, 2004: 48-49):

Devletim elimden gidince, üç gün ağladım,
Hiç şefkat almayınca, tek Allah'tan diledim.

Göz attım deryaya, gelmiş gemi almaya,
Ölmemiş canlı ölüyü, lahitlere atmaya.

Han sarayında devleti, mal ziyneti aldılar,
Üç güne kadar mallar taşıyıp, gemilere attılar.

Emroldu gitmeye, gemilere binmeye,
Gözlerimin nuru gitti, bilmem ne etmeli.

İki adam tuttu beni oturttu arabaya,
Taht-bahtımı bırakıp gemi yanına varmaya.

Göz attım halka, yana yakıla uğurlar,
Kimiler: "Moskova hanı merhametli" diye avunurlar.

Şehir uğulduyor hep ağlama, inleme sesi,
Bana düşen kederler, mirzaların kazancı.

Kazan'daki knezler rahat etmek için,
Her biri el basmış, beni esir etmeye.

Ağlama türküsü yakıp oyuncular uğurlar,
Kederli yanık havalar hasretleri depreştirir.

Düşündüm, kıyamet kopmuş sanki bugün, diye,
Yine düşündüm, ağlayanlar benim gibi değil, diye.

Kimisi diyor: "elveda", kimisi diyor: "elfirak",
Ben diyorum: "helal edin hakkınızı, gidiyorum artık çok uzak"

Varınca deryaya, getirdiler gemiye,
Aziz dilim bağlandı, bilmem ne demeli.

Gemi hareketlendi, laçın gibi kuşu alıp,
Ben garip biçarenin aklını başından alıp.

Volga'ya çıkınca baktım ben şehre,
Kaldı ağlar Kazan'ım, benzer öksüz çocuğa (Aksoy, 2014: 283-285).

Süyümbike Zöye kalesinde bazı kaynaklara göre bir (Atlasî, 2004: 50),
beyite göre de üç gece kaldıktan sonra Volga nehri üzerinden Moskovaya
gönderildi:

Sonunda biz ulaştık Zöye adlı şehre,
Geldi oradaki bey-mirza bizi görüp bakmaya.

Varınca Zöye'ye, orada da üç gün durduk,
Çıkmadık biz bir yere, gemi içinde oturduk.

Oradan gittik Moskova'ya, görüp sefer mihnetini,
Esir olup gidiyoruz, görmeden dünya ziynetini (Aksoy, 2014: 285).

Süyümbike Moskova'ya vardıktan sonra Süyümbike'nin rızası olmadan evlendirildi. Bu durum Süyümbike için işkence gibidir. Evliliğinde mutlu olmayan Süyümbike, her geçen gün onun için bir zindan olmuştur. Hayatla bağlarını tamamen koparmaya başlayan bu akıllı ve cömert kadının gücü tükenmeye başlamıştır. Süyümbike'nin Moskova'ya götürülme haberini alan babası Yusuf Mirza İvan'a çeşitli mektuplar yazarak torunu Ötemiş Giray ve kızı Süyümbike'nin geri gönderilmesini ister. Bu isteği kabul etmeyen ve arasını iyi tutmayan çalışan IV. İvan Yusuf Mirza'ya aslında mutsuz olan Süyümbike için rahatının yerinde olduğunu ve torununun da büyüdüğünde yurt sahibi yapacağını söyleyerek onu ikna etmeye çalışır (Atlası, 2004: 63-67):

Nice vakitten sonra Moskova'ya vardık,
Bu talihsiz başlara ne olur diye bekledik.

Kızlar Meydanı adlı bir yere götürdüler
Biraz baktıktan sonra bizi binaya soktular.

Girdiğimiz binaya bekçi koydular on kişi,
Çıkarmasalar, yürütmezler, sokmazlar bir kişi.

Gün de geçer, gece de, hasretten tenim sızlar,
İki boyar gelmiş bir gün, birisi "haydi" diye elini uzatır.

Esir olunca ne çare, kaldım ben biçare,
Yavrumla ikimizi nereye götürürler bunlar?

Varıp girdik büyük binaya, içinde onun Çar sarayı,
Çok kişi toplanmış, hepsi de bizi seyreder.

Çar da burada kendisi, bana der şu sözü:
"Çocuğun burada korunur, kocaya veririm ben sizi."

Deyip burada çocuğumu da elimden aldılar,

Esirlikten yanmışım, bir daha ateşe attılar (Aksoy, 2014: 285-286).

1553 yılında Süyümbike'nin oğlu Ötemiş Giray'ın dini değiştirilerek Hristiyanlaştırıldı. Dini değiştirildikten sonra Korkunç İvan'ın yanına gönderilen Ötemiş Giray burada okuma- yazma öğrenmesi için görevli tutuldu. Aynı yıl Süyümbike Şeyhali ile evlendirildi. Şeyhali, Süyümbike ile evlendikten sonra tahtına üçüncü kez çıkmış oluyordu. Korkunç İvan'ın emri üzerine Kazan'a gelip Rus askerleriyle birlikte Kazan'ı aldıktan sonra İvan'a teslim etmiştir (Fahredden, 2003: 154):

İşittim ki, çocuğumu papazlar almış diye,
Aklı ermeyen sabiyi dinden çıkarırlar diye.

Aynı yıl Çar beni de verdi bir hana,
Kasım'daki Şahgali, Kazan'a düşman hana.

Beni alınca , emroldu savaşa gitmeye,
Moskovalılarla birlikte Kazan'ı almaya.

Şahgaliler gitmişler, Kazan'ı da almışlar,
Beni satan mirzaların başını yere atmışlar.

Yadigâr ile rakibim de esir düşmüş,
Beni yakan ateşte kendisi de yanmış (Aksoy, 2014: 286).

Dini değiştirilen Ötemiş Giray beyite göre altı yaşında ölmüşse de bazı kaynaklarda 20 yaşında öldüğü yazılır. 1546 yılında doğan ve 1553 yılında vaftiz edilen Ötemiş Giray Han'ın ölüm tarihi 1566 olarak yazılmıştır. Hem çok sevdiği eşi olan Safa Giray'ın hem yaşadığı sıkıntılar hem de oğlunun ölmesine dayanamayan Süyümbike'nin ölüm tarihi Rızaeddin Fahredden'in eserinde 1557 yılı gösterilmiştir; fakat eseri aktaran İlyas Kamalov'un dipnotta gösterdiği kadarıyla Süyümbike'nin neden, nerede ve ne zaman öldüğü belli değildir (Fahredden, 2003: 168):

Garip yavrum Ültemiş altı yaşına girdi,
Fâni dünyadan göçtü, ondan bir kederim bitti.

Dünyaya gelen insan dert görmeden yaşamaz,
Dünyada mesut olanın da topraktır son mektubu (Aksoy, 2014: 286).

2.5.2. Münacatlarda Tatar-Rus İlişkisi

İnsanoğlu gönlünün derinlerine sakladığı sırlarını, düşünce ve niyetlerini Allah'a açıp ondan yardım ve merhamet diler; dünyadaki acılarını bir nebze olsa hafifletmek için O'na yalvarır. Çetin savaşlar yaşayıp, çok kayıp vererek, yerinden yurdundan edilen Tatar halkının da bu duygular içerisinde oluşturduğu türlerden birisi de münacattır.

Tatar halk edebiyatının bu özel türü kitap, dergi ve gazetelerde derlemek, kaydetmek, yayımlamak ve hatta araştırmak yasaklanmıştı; fakat halkın gönlünde ve dilinde saklanan münacatlar, bir zaman sonra gazete, dergi, kitaplarda tekrar ortaya çıkmış, radyo ve televizyonlarda bü türe has programlar bile yapılarak yeniden doğuş devri yaşamıştır (Bakirov, 2008: 301). Folklorun çok derinden gelen münacatlar sözlü edebiyat kültüründen oluşmuş, halkın kendi duyuş ve düşünüşünü, acı ve kederini paylaşarak bir sonraki kuşağa aktarılmasında önemli bir görev üstlenmiştir (Kamalieva, 2010: 108). Yukarıda da söylendiği gibi yıllarca kitap, dergi, gazete gibi belgeleri girmesi yasaklanarak, halkın duygu ve düşüncelerine engel olmaya çalışılsa da gönüllerinin derinliklerinde saklanan, acılarını, kederlerini, inanışlarını gösteren bu tür, manzum olarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Tatar halk edebiyatının özel türlerinden olan münacatlar, hayatın en ağır, afetli ve facialı zamanlarında insanlar Allah'a şiir yoluyla sığınıp O'ndan bu zorlukları atlatmakta yardım etmelerini göstererek onlara ibadet etmeye aracı olur. Münacatın merkezinde olan insan kederi, onun hayat yolundaki mücadeleleri, özlemleri vardır. Bu bakımdan münacatların felsefi bir yönü de vardır.

Tarih kitaplarında ve halk edebiyatı ürünlerinde de gördüğümüz gibi geçmişte derin acılar yaşamış Tatar halkının duygularını bir şekilde dile getirerek sonraki nesillere aktarıp bu nesillerin atalarının ızdıraplarını

görmesini ve anlamasını sağlayan münacatlar çeşitli konulara ayrılarak incelenmiştir. Tarihin karanlık yüzünü ortaya çıkaran ve insanların iç dünyalarını yansıtan duygular ve olaylar münacatın vatan-memleket ve sıla hasreti konusunu oluşturur.

Memleketinden ve ailesinden ayrılan bu kişi sabır için dua istemektedir. İstemeden de olsa ayrılık kişiyi acıya sürükler ve belki bu dua onun bir nebze de olsa acısını hafifletecektir:

Münâcâtım size olsun, eşim dostum dua etsin
Duaları kabul olsun ayrıldım kardeşlerden.

Yeşil yaprak taze ömür imiş, dalları çocuk imiş
Ayrılmak bir bela imiş, ayrıldım kardeşlerden.

Hey ağaç yaşın çok mu, dökülen yaprakların çok mu?
Benim gibi hasretin yok mu, diye sorayım ben onlardan (Zekiyev ve öte., 2001: 335).

Vatan-memleket özleminin yanında bir de aileden ayrı kalmanın acısı kişiye daha da ağır gelmektedir:

Baba desem, ağrır başım, ana desem dökülür yaşım
Gurbet ellerde, yalnız başım, ayrıldım kardeşlerden.

Çıkıp bakayım ben aylara on beşi gelince
Kavuşmak zor imiş, uzak illere gidince (Zekiyev ve öte., 2001: 335).

Hasret içinde yanıp tutuşan bu kişi kendini bülbüle benzetir; fakat bu bülbül artık yalnızlığı temsil eden ötmeleri başlamıştır. Çünkü geldiği yerin toprakları kendi memleketinin toprakları gibi mis kokmuyor; suyun tadı bile ona tatsız geliyor:

Her zaman öter cik-cik-cik yerinden ayrılmış bülbül

Toprağı çirkin, suyu tatsız, ayrıldım vatanımdan (Zekiyev ve öte., 2001: 335).

Beddua etmek şeytanın işidir. Bu kişi Allah'a sığınarak O'ndan sabır dilemekten başka çaresi yoktur:

Sabredeyim, sabredeyim, sabretmeyip ne edeyim
Sabırsızlık şeytan işi, sabırlar çekmek gerek.

Kişi halini kişi bilmez, yanar bağrım, ateşi sönmez,
Özlemekten insan ölmez, eceller vermesin bana (Zekiyev ve öte., 2001: 335).

Yine vatanından ayrılmak zorunda kalan kişilerin münacadıdır. Tüm yaşanan olaylara rağmen Allah'a sığınmayı bırakmayan kişi, kendisine yardım edecek tek varlığın O olduğunu bilmektedir. İnsanların geçmişinde yaşadığı bu ve bunun gibi amansız acılar ve bu acıları yaşayan insanların içinden geçen duygu ve düşüncelerini bir dua niteliğinde ortaya koyması halk edebiyatı ürünlerinin ortaya çıkması ve araştırılması bakımından da önem arz eder:

Vatanım, aklıma gelse, ben düşünürüm,
Anam babam rüyama girse, ben ağlarım,
Ey Allah'ım kavuştur, diye ben dilerim,
Hak Teâlâ yardım etsin şimdi.

Vatanım neredeymiş, bilseydim,
Kardeşlerim ile birlikte yaşasaydım,
Kendi memleketimde aziz canımı verseydim,
Hak Teâlâ yardım etsin şimdi.

Sabahleyin uykulardan uyanırım,
İleri geri kendimden geçip dolanırım
Baba, sizi rüyamda görsem ben sevinirim,
Hak Teâlâ yardım etsin şimdi.

Kara kayış bağladılar bizim ele
Uçarak döner idim vatanıma,
Bir an bile durmaz idim bu yerde,
Hak Teâlâ yardım etsin şimdi (Zekiyev ve öte., 2001: 339).

2.5.3. Türkülerde Tatar-Rus İlişkileri

Tatar halk edebiyatının edebi türlerinden birisi de türkülerdir. 14. yüzyılda şekillenmeye başladığı düşünülen türküler, daha eski zamanlara yani Bulgar devrinde ortaya çıktığı da söylenebilir. Eski yazılı kaynaklarda saklanan eserlere bakıldığında Bulgar döneminde Bulgar-Tatar tarihî türkülerinin *Suvar Kişileri Cırı*, *Bulgar İliniñ Kızları*, *Bulgar Yetimleri*, *Şehr-i Kaşan* gibi örnekleri de mevcuttur. Bu eserlerin hemen hemen hepsi türün başlangıcı devrini yansıtan örnekler olarak, tarihî türküler ile beyitlerin kesiştiği noktadadır şeklinde söylenebilir. *Süyümbike kitip bara*, *Totkin Süyimbike Cıravu* gibi eserler tarihî türkülere dahil etmek mümkündür. Eserlerde geçen *Cıru* kelimesi Tatar dilinde genelde beyitler veya halk destanları şeklinde adlandırılır. *Kunak Babay Cıruvı*, *Totkin Söyimbike Cıruvı* gibi eserler, destanlar ile tarihî türküler arasında, onların kesiştiği noktadaki eserlerdir denilebilir (Zekiyev ve öte., 2001: 395). Tarihî türkülerde geçen kişiler gerçek şahıslardır ve türkülerde zaman, geçmiş zaman olarak kullanılmıştır. Tarihî türkülerin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri de insanların zihinlerinde ve gönüllerinde yer edinen olayların destanlara sığmamasıdır. Türkülerde geçen kahramanlarda güç histen ziyade acıma duygusu ön plana çıkar (Bakirov, 2008: 195).

Geniş bir coğrafyada yaşayıp uzun bir geçmişe sahip olan Türklerin zengin halk kültürüne sahip olduğu bilim adamları tarafından bilinmekte ve araştırılmaktadır. Hatta Türk dilinin ve folklorunun en eski ve en önemli kaynaklarından olan Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't-Türk'ünde alınan örnekler vasıtasıyla türkü yakma, mani söyleme gibi Türkler arasında yaygın olduğu görülmekte ve bu durum uzun bir geçmişe sahip olmaktadır. Tatarların duygu ve düşüncelerini, yaşadıkları olayları anlattıkları ve halk arasında en yaygın olanı türkülerdir. Tatar şairlerinden Abdullah Tukay

Tatar halk edebiyatı ile ilgili görüşlerini belirttiği duyuruda Tatar türküleri hakkında:

Halk cırları atalarımız tarafından bize bırakılan en kıymetli mirastır. Mağrur Bulgar şehirleri, köyleri yok oldular; fakat kıymetli miras halk şiirleri halkın gönlünde canlı kaldılar. Bilmeniz gerekir ki, halk cırları, halkımızın gönlünde hiçbir zaman paslanmayan ve küflenmeyen saf ve parlak aynadır. Bu, bir çeşit sihirli aynadır; çünkü halkın bir cırını alıp incelediğimizde, onun neler düşündüğünü, o zamanki hâlet-i ruhiyyesini öğrenmemiz mümkündür (Devlet, 1986: 87)

diyerek türkülerin Tatar halkı için ne derece önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Halkın büyüklüğünü anlatan en büyük yaratıcı olarak gören ve buna içten inan Abdullah Tukay, çok küçük yaşlarda halk türkülerine ilgi duyarak bunları söylemeye başlar. 1986 yılında Rus okulunda eğitim almaya başlayan Abdullah Tukay, bir yandan medrese eğitimini de sürdürmüştür. Rus okulundayken Rus edebiyatı ile tanışmaya başlamış ve onların çeşitli şairlerinin şiirlerini takip ederek halk türküleri söylemeye başlamıştır (Tukay, 1946: 3-4).

Şunu da unutmamak gerekir ki, türkülerin bir kısmı yazıya geçirilmediği, unutulduğu, bir kısmı kaybolduğu ve yasaklandığı için günümüze kadar gelememiştir.

Tarihî türkülerde Konak Baba'nın da önemli yeri vardır. Bir asrı deviren Konak Baba yaşanan olayları bu uzun ömründe sonuna kadar yaşamıştır:

Yüz tuksan biş yeş yeşedim,
Azı tişlerim aşadım,
Küpni kürip kürip, küpni bilip,
Gumir sürgen kart min.
(Zekiyev ve öte., 2001: 400).

Yüz doksan beş yıl yaşadım,
Azı dişlerimi yedim
Çok şey görüp, çok şey bilip,
Ömür süren ihtiyarım ben

O da savaşta esir düşmüş, küçüklüğünden beri ailesinden, vatanından ayrı kalmanın verdiği üzüntüyü ve acıyı gönlünün en derininde hissetmiştir;

fakat o düşmanın önünde başı eğilmez, esirlikte bile dik durabilmeyi başarabilmiştir:

Tuvıp üsken, suvın içken,
İdil bilen Cayığıma
Kaytarsagız ni bulgan, dip,
Başım iygen kart min.
(Zekiyev ve öte., 2001: 400).

Doğup büyüyen, suyunu içen,
İdil ile Cayık'ıma
Döndürseniz ne olur, diye
Başını eğen ihtiyarım ben

Konak Baba, vatanından uzak bir yaşam sürdüğü ve ona özlem duyduğu için en azından kendi toprağında gömülmek ister:

İdil bilen Cayığımda
Yarlı - yabaga ilkeyim,
Üle kalsam, ak tenimi
Kümer, digen kart min.
(Zekiyev ve öte., 2001: 400).

İdil ile Cayık'ımda
Yoksul fakir memleketim,
Ölüp kalsam, ak tenimi,
Gömer, diyen ihtiyarım ben

Konak Baba hakkında şöyle bir rivayet vardır: Bundan yüzyıllar önce Altın Ordu hükümdarı Toktamış'a karşı savaş açan ve yapılan bu savaştan galip olarak çıkan Timur, beraberinde birçok esirle memleketine geri döner. Gösterilen bu esirler arasında Toktamış Han'ın elinde esir olan Konak adlı bir Bulgar ozanı da vardır. Konak, Toktamış Han'a karşı ayaklanan Bulgardandır. Konak Baba o yıllarda İdil ve Yayık boylarında yaşayan ve o yörede herkesçe tanınan bir ozandır. Bir gün Timur, Konak Baba'dan kendisini ve ülkesini öven bir türkü söylemesini ister. Timur, Konak Baba'yı ölümle tehdit etse de o böyle bir türkü söylemeyeceğini söyler. Bunun üzerine Timur'un emriyle Konak Baba başı kesilerek öldürülür (Şahin, 1999: 111). Bu rivayetin benzeri İdiğey destanında da geçmektedir. Kotlıkıya Toktamış'a:

İksélmes devlet bu idé.
Altın Urda, Ak Urda
Altmış yortka yul idé,

Eksilmez devlet bu idi.
Altın Ordu, Ak Ordu
Altmış yurda yol idi,

İndégénéñ könende
Kervan, döye kilalmıy,
Dervazañnan inalmıy,
Dervazañnan iñgende
Siña bülép biralmıy.
Sinnen devlet tayganı
Şul tügélme, haniyem?
Yene torıp yine eytsem,
İdél sırtı Sarı Tav
İlém kunganyort idé,
İlém yortka kuymadıñ,
İdélné iké kiçerdeñ,
Anda da anı kuymadıñ,
Kırlı kuray şur tatır
Kola çülge kitérdéñ,

Komkent diğen kalamnı
Komga ülgép bétérdéñ!
Ey haniyem, haniyem!
Bér biyede iké imçek-
Béré kipse, béréneñ söté yuk,

Bir döyede iké örkeç-
Béré kitse, béréneñ köçé yuk;

Yorttan yortım küçkené-
Bézden ırıs kitkené,
Kuştan koşın küçkené-
Sézden devlet kitkené.
Bér başımnı iké itép,
İké hanga baş orsam,
Ul da bulsa, haniyem,
Yorttan abruy kitkené,
Çabuvçı bulsañ, baş- méne!
Tügüvçé bulsañ, kan- méne!
(Sulti, 1998: 40-41).

Şimdikinın gününde
Deve kervanı gelemiyor,
Kapından inemiyor,
Kapından indiğinde
Sana bölüp veremiyor.
Senden devletin gittiği
Şu değil mi, ey, Han'ım?
Yine kalkıp yine desem,
İdil sırtı Sarı Dağ
İlimin yerleşen yurt idi,
İlimi yurda koymadın,
İdil'i iki geçeirttin
Orada da onu koymadın,
Kuru sap, tuzlu arazi,
Kula renk çöle
getirdin,
Kumkent denen şehrimi
Kuma döküp bitirdin!"
"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Bir kısrakta iki meme,
Biri kurursa, öbüründe süt
olmaz,
Bir deve de iki hörgüç,
Biri gitse, öbüründe güç
olmaz;
Yurttan yurdumun göçtüğü,
Bizden bahtın gittiği,
Devlet kuşunun uçtuğu,
Sizden devletin gittiği,
Bir başımı iki edip,
İki hana baş eğsem,
O da olsa, benim Han'ım,
Yurttan yüzsuyu gittiği,
Keser isen baş işte!
Döker isen kan işte!" der

Bunun üzerine Toktamış, Dörmen ve Çakmağış Beyi yanına çağırarak Kotlıkıya'nın başını kesmelerini emretmesi üzerine Kotlıkıya Toktamış Han tarafından başı kesilerek idam edilir. Tatar halk türküsünde geçen Konak Baba ile Edigeı Destanı'ndaki Kotlıkıya'nın aynı kişi olması muhtemeldir; fakat rivayette Konak Baba Timur tarafından idam edilirken Edigeı'de Toktamış tarafından kafası kesilerek öldürölür.

Tarihi şahısları ve bunların hayatında meydana gelen olayları da işleyen türküler, gerçek tarihe ışık tutması bakımından önemlidir. Kazan'ın alınmasına az bir zaman kala tarihî ve edebî kitaplarda yerini bulan ve onun hakkında pek çok şey öğrendiğimiz Süyümbike'nin esir olarak nitelendirebileceğimiz bir kadere mahkum edilmesi de en acıklı bir şekilde ve lirik bir söylemle türkülerin satırlarında yer almıştır. Bilindiğı gibi Süyümbike Ruslar tarafından gemiye bindirilir. Bu geminin ismi ise *Ateş*'tir:

İdil aga yar kalıp,
Uñga-sulga çaykalıp;
Ut küymesı kitip bara
Süyimbikeni alıp.
öte., 2001: 401).

İdil akar yarları dövüp
Sağa sola yalpalayup
Ateş gemisi gider,
Süyümbike'yi alıp (Zekiyev ve

Bu ateş gemisi Süyümbike'nin tüm acılarını adeta katlıyor. Ülkenin son temsilcisi Rusların eline düşen ve bundan büyük ızdırap duyan Süyümbike'nin elinden bir şey gelememektedir. Ülkenin yakılıp yıkılması halkın gönlüne ateş düşürdüğü gibi Süyümbike'nin yüreğinde de yangınlar kor olmuştur. Çaresiz, boynu bükük bir şekilde o gemiye biner ve esir denilebilecek bir hayat yolculuğuna başlar:

Süyimbike ak yavlıgan
Tutkan uçlap kulına;
"Huş-Kazanım, kalasın", - dip
Ükirip yılıy buyına.
(Zekiyev ve öte., 2001: 401).

Süyümbike ak şalımlı,
Tutmuş avuçlayıp eline;
Elveda, Kazan'ım kalırsın diye,
Hıçkırıp ağlıyor boyuna

Süyümbike Kazan'ı arkasında bırakıp giderken halkının nasıl yaşayacağını ve şehrin ne durumda olacağını da düşünmektedir:

İya başın, tüge yeşin, Kazanga taba karap; Minnen başka niçik itip Kün itersiz dip ayap. (Zekiyev ve öte., 2001: 401).	Eğer başını, döker yaşını, Kazan'a doğru bakıp Benden ayrı nasıl Yaşarsınız diye acıyıp
--	--

Halkın gönlünde büyük yer kuran Süyümbike'nin gurbetteki hali yine türkülerle anlatılmıştır. Yıllarca süren esirlik hayatını sadece bir kuru ekmek ve bir damla su ile geçirmiştir:

Niçe yıllar bu binada Yalnız utıra başım, Bir savıt su, bir tilim ikmek- Benim aşagan aşım. öte., 2001: 401).	Nice yıllar bu binada Yalnız oturur başım, Bir kap su, bi dilim ekmek Budur benim aşım (Zekiyev ve öte., 2001: 401).
---	--

Öyle ki Süyümbike dünyanın güzel yüzünü görememiştir ve ağlamaktan da tükenmiş bir vaziyettedir:

Kürmemişdir iki küzim Yaktı dünya yüzün, Küni- tüni yıgıly - yıgıly Bitti indi küz yeşim. ve öte., 2001: 402).	Görmemiştir iki gözüm Aydınlık dünya yüzünü, Gece gündüz ağlaya ağlaya Bitti artık göz yaşım (Zekiyev ve öte., 2001: 402).
--	--

Süyümbike gençliğine, itibar gördüğü yıllara özlem duymaktadır:

Kaya kitti yeş vakıtım, Nazlı üsken çaklarım; Yüz miñ altın turır idi Benim atlangan atım.	Nereye gitti genç çağlarım, Nazlı yetişen çağlarım; Yüz bin altın eder idi Benim bindiğim atım.
---	--

Çurnala idi yak-yagım Sarılırdı etrafım,
Kenizek kızlar bilen; Prenses kızlarla,
Hervakıtta da baş vezir Her zaman baş vezir
Yanımda idi yuldaşım. Yanımda idi yoldaşım
(Zekiyev ve öte., 2001: 402).

Bu türkü sadece Süyümbike'nin hayatını değil, Tatar halkının da geçmişini yansıtmıştır. Eşini kaybeden ve vatanından esir olarak uzaklaştırılan Süyümbike zorla Şah Gali ile evlendirilir; fakat Süyümbike Şah Gali'yi hiçbir zaman sevmez ve Şah Gali tarafından zindana atılır. Bu durum halk arasında da bilinmiştir (Bakirov, 2008: 182-183).

2.6. Efsane ve Rivayetlerdeki Yer Adları ile İlgili Notlar

Halk edebiyatına ait olan rivayet, efsane, destan gibi türlerde coğrafya, bu türlerin yer-toponimik (genellikle mitolojik unsurlar barındırır), hayat-maişet (kahramanlık, herhangi bir şahsın hayatı ile ilgili) ve tarihi olmalarına göre değişiklik göstermektedir. Mitolojik efsane ve rivayetlerde olayların geçtiği yerler insanların yaşadığı yeryüzü olabildiği gibi bu olayları yaşatan toplumun inançlarına da uygun bir şekilde yer altı veya gökyüzü de olabilmektedir. Bunlar, geleneği yaşatan toplumun inanç dünyasıyla yakından ilgili bir durumdur. Gökyüzünde Tanrının ve onun yardımcılarının; yer altında ise kötü ruhların yaşadığına inanan bir toplumun efsane, rivayet ve destanlarında kahramanın çeşitli sebeplerle buralara gitmesi ve destan olaylarını bu olağanüstü mekanlara taşımaları da beklenen bir durumdur. Mitolojik efsane ve rivayetlerden sonra kahramanlık anlatılara gelindiğinde coğrafyanın da tıpkı mitolojik konulu anlatmalarındaki kahramanlar gibi değişmeye uğradığı görülür. Coğrafya ve kahramanlar mitolojik efsane ve rivayetlerle karşılaştırıldığında daha gerçekçi hale dönüşmektedir. Tarihi anlatmalarda ise olaylar, kahramanlar ve mekanlar, büyük oranla daha gerçekçi şekle bürünmüşlerdir. Tatar rivayet ve efsanelerde mekan adları ile coğrafyanın gerçeklikle örtüştüğü görülmektedir.

Türk boyları bugün sadece coğrafi olarak değil siyasi ve kültürel olarak da farklı şartlarda yaşamaktadırlar. Birçoğu farklı tarihi süreçlerden geçmiş

ve kültürel olarak farklı seviyelerde bulunmakta; farklı dinî inanışları kabul etmiş ve bir şekilde yaşamlarını sürdürmektedir. Bütün bunlar onların edebî eserlerine de yansımından dolayı bu tür anlatılarda zaman ve coğrafyanın aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Türk rivayet ve efsanelerinde zaman ve coğrafya hakkında doğru tespitlerde bulunmak amacıyla onları mitolojik, kahramanlık ve tarihî olaylar olarak ayırıp incelemek doğru olabilir.

Türk halk edebiyatının rivayet ve efsanelerinde karşımıza çıkan üç zaman vardır. Bunlar, arkaik olarak kabul edebileceğimiz mitolojik (yer-toponimik) zaman; kahramanlık (hayat-maişet) çağı ve tarihî menkıbe ve tarihî efsanelerdir.

Tarihî efsane ve özellikle rivayetlerin zaman ve coğrafyası, tarihi gerçeğe daha yakındırlar. Bunlar kesin olarak zamanlarını ve mekanlarını bildiğimiz zaman ve mekanlardır. Yakın bir dönemi işaret etmeleri sebebiyle de bunların zaman ve mekan konusunda fikir beyan etmek çoğu zaman uzmanlık gerektiren bir durum olmayabilir.

Türk destanlarında yer alan mekanların bir kısmı *gün değmez, kar yağmaz, yer altı* gibi tamamen hayal ürünü olarak da nitelendirebileceğimiz mitolojik mekanlar iken, büyük bir çoğunluğu gerçek yer adlarından hareketle kalıplaşmış veya tipolojik özelliklere sahip mekanlardır. Ancak inandırıcılık veya ele alınan konunun geçtiği varsayılan yeri görmek ve bilmekten kaynaklanan nedenlerle destancıların daha fazla detay bilgisini bir araya getirerek gerçekliğin dozajını arttırılan destanlar da mevcuttur. Özellikle efsanelerin genel özelliklerinden birisi olan yerel coğrafyayla ilişkilendirilerek mahallileşmek prensibine dayalı olarak *Çamlıbel* gibi destan kahramanının yaşadığı veya bir olayın gerçekleştiği yerlerin Türk dünyasının hemen hemen her yerine yayılmışlığını destanlara bağlı olarak meydana getirilen efsanelerle açıklanabilir. Ayrıca bu tür efsanelerin ortaya çıkışına bağlı olarak, zaman için de Türk dünyasında yaygın olarak görülen bir destanın yeni varyantlarının oluşmuş olabileceği gerçeği de vardır (Çobanoğlu, 2003: 115).

Mekanlarla ilgili olarak yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere rivayet ve efsanelerin mekanları onların türlerine göre değişiklikler

göstermektedir. Ancak onların büyük bir çoğunluğunda mekanlar gerçek mekanlar olsa da, kahramanların gerçekten gelip geçtiği, yaşadığı ve faaliyetlerini yürüttüğü mekanlar olmayabilir. Çünkü halk anlatılarında mekanların genel olarak itibari mekanlar olduğu da bilinmektedir. Ele alınan efsane ve rivayetlerde tespit ettiğimiz mekanlar, bahsedilen türlerin olağanüstü ve gerçek kabul edilebilecek her türlü mekanı içerdiği söylenebilir. Halk edebiyatı anlatılarında geçen mekanlar gerçek mekandır ve Tatarların yaşadığı coğrafya ile ilişkilidir.

Gerçek mekanları kendi içerisinde sınıflandırmak mümkündür (Bayram, 2012: 147); çünkü efsane ve rivayetlerde geçen bazı coğrafi şehir, köy, dağ, ırmak, göl gibi bazı adlandırmaları günümüzde Tatarların yaşadığı coğrafyada var olan yerlerdir ve tarihi olarak kaynaklarda varlığı ispat edilebilen mekanlardır. Adlandırmaların bir bölümü ise, halkın hayalinden kaynaklanmakla birlikte yine bu dünyaya ait mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlatılardaki bütün coğrafi adlandırmaları bir harita üzerinde tespit etmek mümkün değildir. Anlatılarda zikredilen konu ile ilgili adlandırmaların tespiti Tatarlarda bir milli şuur, vatan sevgisi gibi amaçları olan halkın aşılacak istediği vatanın sınırlarının tespiti bakımından da önemlidir.

Tespit edilen yerler, Tatarların yaşadığı coğrafyayı ve onunla ilişkili olan özellikleri ihtiva etmektedir.

Bulgar devletinde yüz altmıştan fazla şehir olduğu bilinmektedir. Macaristan'dan gelen keşiş Yulian günlüğünde; "Büyük Bulgar, büyük ve güçlü, şehir bakımından zengin bir devlet" diye yazar. Bulgar, gerçekten de şehirler ülkesi olarak nam salmıştır. Biler, Bulgar, Suvar, Aşlı, Jüketav, Kaşan ve başka şehirler yabancı ülkelerde de bilinmektedir (Zakirova, 2003: 26).

Rivayet ve efsanelerde çok sayıda köy, kasaba, ırmak, göl, dağ adı kullanılmıştır ki bunlar da en azından Tatar halkının yaşadığı yerler konusunda bizleri bilgilendirecek verilerdir. Bu adlandırmalar içerisinde bizim için en önemlilerinden biri olan Bulgar şehridir. Kaşgarlı Mahmud'un Divân-ı Lügat'it-Türk'ünde, *Herkesçe tanınmış olan bir Türk şehri* ve İdil boyunda tanınmış en eski bir Türk şehri olarak da tanımlanan Bulgar, İdil

Bulgarlarının 8.-15. yüzyıllar arasında başkentliğini yapmış tarihî bir şehirdir. İdil ve Kama ırmaklarının birleştiği noktaya yakın bir yerde bulunan Bulgar şehrinin kalıntıları halen burada bulunmaktadır. İdil ırmağının sağ kıyısında kurulmuş olan şehir ortaçağın bölgedeki önemli ticaret merkezlerinden biri olmakla beraber, kültürel bakımdan da gelişmiş bir şehirdir. 14. yüzyılda Timur'un orduları tarafından harap edilen Bulgar, Kazan Hanlığının kurulmasının ardından başkent de Kazan'a geçişiyle birlikte önemini tamamen kaybetmiştir (Bayram, 2012: 150).

Tatar rivayet ve efsanelerinde de Bulgar şehrinin nasıl kurulduğu ile ilgili gerçek olmayan, hayali bir olayla anlatılmıştır. Yine de bu yer gerçek coğrafi bilgisinin verilmesi bakımından önem arz etmektedir. Rivayete göre Bulgar şehrini kuran Alp'in oğlu Bulgar'dır. Bulgar'ın kurduğu şehir Bulgar ismi ile ün kazanıp, nice yüzyıllar meşhur birçok hanın yaşadığı bir şehir olmuş. İşte o Bulgar şehri, şimdi İdil'in kıyısında yalnızca harabesi kalmış olan Bulgar şehriymiş (1).

Bulgar adı halk, memleket, şehir ve ülke adı olarak kullanılmıştır. Eski dönemlerde ve günümüzde *şehir* kelimesini *Bulgar* kelimesi ile birleştirilerek *Şehr-i Bulgar* (Bulgar Şehri) olarak kullanılmıştır. Fars dilindeki bir şiirde geçen "Her ne zaman olursa olsun Şehr-i Bulgar'a gidersen, onun dostlarından selâm söyle" cümlesi, Bulgar kelimesinin halk, il ve şehir olarak kullanıldığını gösterir. Bulgar Şehri, İdil nehrinin kuzeyinde, Kama nehrinin İdil'e karıştığı uç kısmındadır. Bulgar şehrinde olan her kabile, bir su boyuna yerleştikten sonra *Çirmeşen Bulgarları*, *Nokrat Bulgarları*, *Bahr-i Hazar Bulgarları*, *Aşağı Bulgarlar* ve *Timtüçe Bulgarları* gibi çeşitli adlar ile anılmıştır (Mercanî, 2008: 39-42).

Mercanî'nin eserinde Bulgar şehri ile ilgili birçok görüş vardır (Mercanî, 2008: 99-101).

1) Bağdadî, Bulgar şehrinin Mantış deryasına yerleştiklerini, onların Türk halkının bir bölümünü teşkil ettiğini, 942-943 yılındaki Bulgar hakanının gördüğü bir düş sebebiyle Müslüman olduğunu ve Bulgar şehrinde birçok cami ve medreselerin bulunduğunu söylemektedir.

2) Dımaşkî ise, Bulgarların bir ülke olarak yaşadığını ve Muktedir halife döneminde Müslüman olduklarını, Bulgar hakanının Muktedir

halifeyi elçi gönderip İslam dininin kaidelerini öğretmek için âlimler istediğini söyler.

3) Gırnatî de, Bulgar'ın İdil boyunda bulunduğunu ve Bulgar kelimesinin bir şehir adı olduğunu, bu şehrin binalarının ağaçtan ve kamıştan yapıldığını, şehirde birçok mescidin yapıldığını söyler.

Bulgar şehrinin adıyla ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri de A. H. Halikov'a aittir. O, Bulgar şehrinin adının 11. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nin hükümdarlığını yapan İbrahim Han'ın adından geldiğini belirtir (Halikov, 1973: 96'dan Koç, 2010: 239). R. G. Fahrutdinov da Bulgar Rus kroniklerinde İbrahimov olarak geçtiğini söyleyerek bu görüşe katılmaktadır. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında yazılan *Kazanskaya İstoriya* (Kazan Tarihi) adlı el yazmasında ise Bulgar şehri ile ilgili şu sözler geçmektedir: "...Kazan Bolgar şehri Bryagova (Bryahimov)'nın yerine başkent oldu" (Koç, 2010: 239).

Arkeolojik verilere dayanarak Bulgar şehrinin 9. yüzyıl sonu ile 10. yüzyılın başlarında oluştuğunu söyleyen görüşler de vardır (Koç, 2010: 239). Kuzey ve güney su yoluyla gelen saldırılardan dolayı 11. yüzyıl sonlarından ve 13. yüzyıl başlarına kadar Bulgar şehrinin başkentliğini Biler şehri üstlenmiştir (Kurban, 2014: 57). Bulgar şehirleriyle ilgili ilk bilgiler Arap yazar el-Belhi'den El-İstahri tarafından verilmiştir tarafından verilmiştir. El-Belhi şöyle yazmaktaydı:

Bulgar hem ülkenin adı hem de şehrin adıdır. Orada yaşayanlar İslama bağlıdır. Orada (Bulgar) büyük bir mescit vardır. Bu şehirden uzak olmayan bir yerde Suvar diye başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescid vardır. Bu şehirden uzak olmayan bir yerde Suvar diye orada da büyük bir mescid vardır. Müslüman vaiz her iki şehrin nüfus sayısının on bin kişiyi aştığını söyledi. Evler ağaçtandır ve kış konutları olarak kullanılmaktadır; insanlar yazın ise keçe çadırlara taşınırlar. Aynı vaiz yazların uzun günlerinden ve kısa gecelerinden, kışların da kısa günlerinden ve uzun gecelerinden bahsetti (Koç, 2010: 240).

İbn Fadlan'ın bulunduğu Bulgar şehrindeki zamanın da yaz olduğu görülüyor. "Onların ülkesinde gündüzlerin çok uzun olduğunu gördüm.

Senenin bir kısmında gündüzler çok uzar, geceler çok kısaldır. Sonra geceler uzar, gündüzler çok kısaldır" (Fadlan, 1975: 51).

Bulgar şehrinin en parlak devri ise 13. ortalarından 14. yüzyıl ortalarına kadardır ve bu devirde Bulgar-Rus ilişkileri iyiye gitmiştir. Büyük ve görkemli yapılar da bu devirdedir (Kurban, 2014: 57). Bulgar Şehri, Kama ve İdil nehirlerinin birbirlerine yaklaştığı noktada kurulmuş ve çeşitli dış ülkelerden büyük tüccarlar geldiği için büyük pazar ve zengin ülkeler arasında yer almıştır. Büyük iskelelere, ticarethanelere sahip olan Bulgar şehri, zengin kültürü ve tüccarların düzenledikleri seferler- seyahatlerle dünyaca ün kazanmıştır. Ayrıca buraya, çeşitli ülkelerden alimler, Araplar'dan kadılar, muallimler ve vaaz verenler de gelirdi (Mercañi, 2008: 40). R. G. Fahrudinov'a göre, el-Belhi'nin *Müslüman Vaiz*, El-İstahri'nin ise *Hutbeyi Okuyan Kişi* olarak belirttikleri kişi İbn Fadlan'dır (Koç, 2010: 240).

Bulgar şehri Tatar halk edebiyatının türü olan türkülere de konu olmuştur. Türküler, Tatarların ataları olan Bulgar halkının kültürünü, sosyo-ekonomi gibi özelliklerini de yansıttığı görülür:

Bulgar-Biyler diyemiz,	Bulgar-Biler dersiniz
Bulgardanmı kilesiz?	Bulgar'dan mı gelirsiniz?
Bulgar yıkıların heydep,	Bulgar atlarını güdüp,
Hind illerin gizesiz.	Hind diyarlarını gezersiniz.
Cüke lenges-kerez balga,	Kaşık salar petek bula,
Cam-ayaklar-açı balga,	Cam ayaklar bal şarabına,
İnci-mercen, gevher-yakut	İnci, mercen, cevher, yakut
Agıla şehri Bulgarga.	Akar Bulgar şehrine (Zekiyev
ve öte., 2001: 399).	

Kısa tükülerde ise Bulgar şehri şu şekilde geçmektedir:

Bolgar digen zur kalanıñ	Bulgar adlı büyük şehrin
Uramnarı bigrek töz bulgan;	Sokakları gayet düzmüş;
Behétlé kızlar bik küp tügél,	Bahtlı kızlar pek çok değıl,

Barmı iken méñnen bér uñgan?
(Şahin, 1999: 171).

Var mıdır bizde bir gülmüş?

Bulgar şehrinin yakılıp yıkılması halkın yerinden yurdundan uzaklaştığı için derin acılar içerisindedirler. Bulgar kızları da bu zorlu süreçten nasibini almışlar ve türkülere konu olmuşlardır.

Hudûd el-âlem'de Bulgar şehriyle ilgili şöyle yazmaktadır: "Bulgar şehri küçük alanıyla İtil'in kenarında yer almaktadır. Orada herkes Müslüman'dır; ondan 20 Bin atlı süvari çıkmaktadır..." (Şeşen, 1985: 71).

İbn Rusteh, el-a'lâk el-nefise'de Bulgar şehri ile ilgili şu haberleri vermektedir:

Bulgarlar Burtas şehrin ülkesine komşudurlar. Hazar Denizi'ne dökülen Etil (Volga) nehri kıyılarında konaklamışlardır. Bulgarlar Hazarlar ile Sakâlibe (Slâvlar) arasında oturur ve hükümdarlarına Almuş denir. Bu hükümdar İslam dinine mensuptur. Bulgarların toprakları ormanlık ve koruluklarla kaplı olup bu korular ve ormanlar arasında yaşarlar. Hazarlar onlarla ticaret ve alış-veriş yaparlar. Oturdukları yerde mescidleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur. Bulgarlar Burtaslar'a karşı sefer yapar, onları yağmalar ve esir ederler. Onların zırhları ve keskin silahları vardır. Hükümdarlarına vergi verirler (Şeşen, 1985: 37).

İbn Fadlan'ın eserinde ise şu kayıtlar mevcuttur:

Hükümdarın yanına vardığımızda onu Hallece (Khelletché) denen bir suyun yanında ordugâh kurmuş olarak bulduk. Bu su üç gölden meydana gelir. Bunlardan ikisi büyük, biri küçüktür. Fakat, her üçü de çok derindir. Burası Hazar Denizi'ne dökülen Etil nehri arasında bir fersah kadarlık bir mesafe vardır. Bu nehir kıyısında sık sık kurulan ve pek çok değerli şeyler satılan bir çarşı (panayır) bulunur.

Şeşen, Etil nehri kıyısında kurulan bu panayırın yerinde daha sonraları Bulgar şehri kurulacağını söyler (Fadlan, 1975: 58).

Bulgar şehrinin derinden etkileyen siyasi olaylar kısaca şöyledir (Kurban, 2014: 59):

1) 922 yılında, İbn Fadlan Bulgar'a geldikten sonra İslam resmi din olarak kabul edilmiştir.

2) 1223 yılında, Bulgarların vatansever ve zamanının en medeni uluslarından olduğunu kanıtlayan Moğol-Tatar saldırısına karşı koyup onları yenmesi olayı gerçekleşir.

3) 1236 yılında, Moğol Tatar birliği, bir yıl süren savaşın sonucunda Bulgar şehrini ve Bulgar ülkesini ele geçirir ve Emin Abdullah öldürülür.

4) 1242-1246 yılları arasında, Batu Han, kurduğu Altın Orda Devleti'ni Bulgar şehrinden idare eder.

5) 1361 yılında, Altın Orda idaresine karşı ayaklanmalar başlayınca, Altın Orda Beyi Bulat Timur, Bulgar şehrini işgal eder ve bozar.

6) 1431 yılında da Altın Orda Devleti çöker ve Feodor Pestrıy başkanlığındaki Moskova birliği Bulgar şehrini işgal ederek yaşanmaz hale getirir. Bundan sonra Bulgar şehri siyasi ve iktisadi gücünü kaybeder.

9. yüzyılda İslam dininin yayılmasıyla Bulgarlar 10. yüzyılda İslam dinini resmi din olarak kabul etmişlerdir. Bundan sonra ilim, kültür, medeniyet ve edebiyatın karakterini ve gelişme seyrini bu temel şekillendirmiştir. İslam diniyle birlikte şehir medeniyeti de gelişmiştir. Bu sayede Bulgarların statüsü yükselmiş, Araplar, Orta Asya ve İranlılar arasında itibarı artmış, Bulgar Devleti'nin diğer ülkelerle olan ticarî, ekonomik ve kültür ilişkileri gelişmiştir. Bulgar ülkesi ilmin beşiği olmuş ve köylerde bile medrese ve camiler yapılmıştır.

Bir diğer şehir ise Bortas'tır. Aynı rivayette yine aynı şekilde anlatılan Bortas şehri de Tatarların ataları olan Bulgarlar için büyük önem arz etmektedir. Alp'in oğlu Bortas'ın kurduğu şehir de gitgide büyüyüp Bortas ismi ile şan kazanmış. Bu iki şehirde yaşayan insanların çocukları çoğalmış, uzun yıllar geçince bir nesilden iki ayrı halk -Bulgar ve Bortas- meydana gelmiş. Bunların her ikisinin dilleri de aynı imiş. Ama uzun yıllar geççe geççe dilleri biraz değişmiş (1).

Bortas adı ile ilgili haberleri Şehabeddin Mercani eserinde şöyle aktarmaktadır (Mercanî, 2008: 69-71):

1) Bu ad noktasız /t/ harfi ile, bazı yerlerde de Bordas şeklinde /d/ harfi ile söylenir.

2) Kâmûs'ta: Geniş ülkeleri olan Bortaslar, Rum topraklarına sınırdır.

3) Şemseddin ed-Dimaşki göre de Bortaslar, İdil'e gelip karışan Bortas nehri boyunca oturan farklı bir kavimdir. Onların evleri ağaçtan, çatıları kecedendir. Toprakları, 15 günlük yol mesafesi kadardır ve kendilerine özgü dilleri vardır.

4) Ebû Abdullah el-Gırnafî şu bilgileri vermiştir: Bortas bir kavmin adıdır ve İdil nehri boyunca geniş memleketleri vardır. Hazar ile sınırları olup aralarında başka bir halk yoktur. İllerine de *Bortas ili* derler. Dilleri, Bulgar ve Hazar dillerinden ayrılmaktadır. Bortaslarda görkemli, çok yünlü ve kıvılcıklı bir çeşit tilki vardır. Bortas elbisesi işte bu tilki derisinden yapılır. Kendileri Müslüman olup, yaşadıkları yerlerde camiler vardır.

5) Yakut el-Hamavî'ye göre ise Bortas, bir şehir ve ülke adıdır; onların halkı Müslümandır ve ülkelerinde camiler vardır. Onlardan uzak olmayan Suvar diye adlandırılan bir şehir vardır. Dilleri Türkçe'dir; Hazar ve Bulgar dilleri gibi değildir.

6) Ebû İshak el-İstahrî'nin yazısı da şöyledir:

Onların hatipleri bana iki şehirde on bine yakın halkın var olduğu hakkında haber verdi. Evleri ağaçtan olup, kışında burada yaşarlar. Yazın keçe çadırları yani evlerde yaşarlar. Memleketlerinin bir ucundan öbür ucuna kadar on beş günlük, Hacitarhan'a ise yirmi günlük yol vardır.

7) Mesudi ise onları Türk kavminden olarak saymıştır.

8) Ebû Abdullah el-Garnafî de şunları eklemiştir: "Bulgar, şehir adıdır. Orada Cuma namazının kılındığı bir mescit vardır. Bu iki şehir de on bin kadar ev vardır."

9) Hudûd el-âlem'de, Burtas ülkesini Bulgar ülkesi olarak ele alınmıştır. Burası doğu ve güneyi Guz, batısı Etil nehri, kuzeyi Peçenek ülkesi olup halkı Müslümandır ve kendilerine özgü dilleri vardır (Şeşen, 1985: 70).

10) Ebû Ali İbn Rüste ise şunları söylemiştir: Bortas, Hazar ile Bulgar arasındadır. Hazar hükümdarına tâbidirler. Hazarlar ile araları, on beş

günlük yoldur. Onlar, Bulgar sınırına üç günlük yolda, düz bir alanda yaşıyorlar. Toprakları, çalılar, çayırlar ve sık ağaçlarla doludur. Ağaçların çoğu kayın yapma, ekincilik ve hayvan yetiştirmeciliği çok yaygındır. Bulgarlar, Hazarlar ile savaşıp onları esir olarak alırlardı. Ticaret için Müslümanların gemileri gelirdi, onlardan öşür alırlardı, akçeleri yoktur, akçe İslâm yurdundan gelirdi. Onlar, hakanlarına hayvan ve vergi verirler. Giyimleri ve mezarları Müslümanlarınkı gibidir, her mahallede bir şeyhleri vardır, onun hükmüne uyarlar, bunlardan başka hâkimleri ve idarecileri yoktur (Şeşen, 1985: 36-37).

11) Mesûdî'nin haberine göre Burtaslar, aynı adı taşıyan nehirin kıyısında yaşayan bir Türk kavmidir ve ticaretle uğraşırlar (Şeşen, 1985: 47-48). Ayrıca Mesudi, Hazarların kuzeyinde bulunan ve İdil Nehri'ne akan Burtas Nehri'ni belirtirken bu nehrin Bulgar, Burtas ve Hazar ülkeleri arasında gemilerin işlediğini belirterek bu ülkelerin komşuluğuna dikkat çekmiştir. Mesudi el-Tenbih ve'l-işraf adlı eserinde ise Burtasları, Harezm ile Hazar arasında yaşayan ve Hazarlara tabi olan bir halk olarak ifade etmiştir (Şeşen, 1985: 56).

Mercanî ise Bortasların yukarıda bahsedilen yerlerde yaşayıp yaşamadığından emin değildir. Bunun sebebi ise onların dillerinin günümüzde Kazan Müslümanların kullandıkları dilden farklı olduğudur. Bunun yanında dağ tarafındaki Teteş şehrinde Ulu Bortas ve Küçük Bortas adlı iki köyün varlığından söz eder. Ayrıca Mercanî, bugünkü Tatar dilinde Bortas kelimesinin, hayvanlar arasında görülen bir çeşit hastalığın adı olarak kullanılmakta olduğunu belirtir (Mercanî, 2008: 71).

Burtaslar'ın etnik yapısı farklı şekillerde gösterilmiştir (Zekiyev, 2007: 436). Şöyle ki;

1) Hint-Avrupa görüşünü savunan bilim adamları Burtaslar'ı Osetinler olarak görmektedirler. Kelimenin etnonimin ilk ögesi *as*'ın Osetinler'i gösterdiğini düşünmektedirler. Bunun anlamı Farsça *burt/furt*, *oğul* kelimesidir. Buna göre *burtas/burt-as* Farsçada *As halkının oğlu* anlamına gelmektedir. Tarihçilere göre 8.-9. yüzyıllarda Burtaslar Pers dilli olan Osetinler idi; fakat 12. yüzyılda Bulgar'ların etkisiyle Bulgarlaşmaya başladılar.

2) H. Halikov, yukarıdaki Burtas-Osetin teorisine dayanarak, Burtasları Bulgarlaşmış Burtaslar şeklinde gösterir. Halikov, Bulgarlaşmış Burtasları Türk dilli Mişar/Micgarlar haline gelen Macar dilli Madyarları oluşturduklarının kanısına varır. Bu durumu da Madyar-Macarlar'ın yaşadıkları topraklarda Madyar etnoniminin Burtas'a dönüştüğü şekliyle ispatlamaya çalışmıştır.

3) Zekiyev ise bu iddiaları reddeder.

... eğer Burtaslar Osetin dilli olsalardı, topraklarında mutlaka Osetince toponimlerin bulunması gerekirdi, ama böyle bir şey yok. Dolayısıyla bu bölgedeki Burtaslar Osetin dilli değillerdi. İkinci olarak, eğer Mişarlar Burtas-Osetinler'in Türkleşmesi sonucu oluşmuş olsalardı, o takdirde Mişarlar'ın dilinde Osetince kelimeler olmalıydı, o da yok. Demek ki Mişarlar da Osetinler'den türemiş değiller. Bir diğer yandan, eğer Mişarlar Osetinler olsalar ve ancak 12-17. yüzyıllarda Türkleşmişselerdi, Mişar/Macgar değil Burtas veya Osetin etnonimi taşırlardı.

Bulgar ve Bortas kabilelerinin akrabalıkları tarihi gerçeğe örtüşür. Bulgarların Güneybatı'daki komşuları olan Burtaslar, 10. yüzyılın ortasına kadar yazılı kaynaklarda Bulgarlara vergi ödeyen bağımsız kabile ve sonradan İdil Bulgar Devlet'nin idaresi altına giren ve asimile olan kabile olarak tasvir edilir (Davletsin, 2013: 98). Burtaslar 8. ve 9. yüzyıllarda güçlendiklerinden Hazarlar'a ve Bulgarlar'a boyun eğmeden geniş bir bölgeyi ele geçirerek bağımsız yaşadılar. Zekiyev'e göre tarihî kayıtlarda bir hükümdarlarının bulunup bulunmadığını belirtilmediğini, bu yüzden de Burtaslar'ın bir devlet olup olmadığını söylemenin zor olduğunu söylemektedir. Bunun yanında kaynaklarda Burtaslar'ın her yörede bir veya iki aksakallı bulunduğunu, tüm işlerinde onlara danıştıklarını, herhangi bir davada veya sürtüşmede onun hükmüne göre hareket ettiklerini de belirtilir. Burtaslar, kendilerine ait bir devlet olmadan Hazarlar ve Bulgarlar'ın arasında varlığını sürdürmesi pek mümkün değildir. Yukarıda da bahsedildiği gibi 7. ve 9. yüzyıllarda bir devlet kurmuşlar; fakat 10. yüzyılda İdil Bulgarlar'ın hakimiyeti altına girmişlerdir. Bunun sebebi ise bu tarihten sonra Burtaslar ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanamamasıdır.

Zekiyev tüm bu bilgilere bakarak; Burtaslar'ın Hazarlar ve Bulgarlar gibi Türk dilli olduklarını; Burtasya'nın Hazar ve Bulgar devletleriyle ilişki içinde bulduklarını ve İdil Bulgaryası bünyesinde yer aldığını söylemiştir. Ayrıca 1624-26 yıllarına ait nüfus kayıtlarına göre Burtaslar'ın, Tatarlar'ın yandaşları olarak tanımlanması ve Eski İdil Bulgaryası'nda birçok Burtas toponimlerinin muhafaza edildiği belirtilmektedir (Zekiyev, 2007: 437-438).

Efsane ve rivayetlerde geçen diğer bir şehir ise Biler/ Bül'er'dir. Garnatî Bulgar şehrini iki defa ziyaret etmiş ve Biler şehrinin 12. yüzyıl başında belli olduğunu yazmıştır. Bu şehir, bugünkü Biler Çayı Küçük Çirmişen Nehri'nin kıyısında bulunmaktadır ve 11. yüzyıl başlarından 13. yüzyıl başlarına kadar Bulgar şehrine başkentlik yapmıştır. Bu yer, bugünkü Tataristan'ın Alékséyévskiy bölgesinde olup bölge merkezinden 60 km. uzaklıktadır. Bugün Tataristan'da ve sınır bölgelerde Biler adını taşıyan köy ve nehirler vardır. Ayrıca bu şehirde bir tarafına *sikketün Biler* (Biler'de basılmış para) diye yazılan paralar mevcuttur; fakat bu paraların tarihi bulunmamaktadır (Kurban, 2014: 60).

İslamiyetin hızla Bulgarlar arasında yayılmaya başlamasıyla Arap, İran ve Orta Asya arasında itibarı artmış, kültür, medeniyet, ticari ve ekonomik bakımdan üst seviyeye ulaşmışlardır. Biler şehrindeki medreselerin inşaları yapıp çoğalmış, burada eğitim almak için yabancı ülkelerden öğrenciler bile gelmişlerdir. Üstün derecede tahsil veren bu medreselerde pek çok âlim, edip ve hekimler eğitim görmüşlerdir.

Genellikle Bül'er ve Bulgar şehirleri birlikte söz edilmektedir. *Eski Kazan Şehrini Kurulması* adlı efsanede Aksak Timur'un Bulgar hanını öldürdükten sonra buradaki hanbika ve şehzadelerin sağ kalmaları için Bül'er soyluları çare aramaya çalışırlar. Daha sonra Aksak Timur, Bül'er yakınındaki tüm köyleri yakar ve Bül'er'e ulaşır (27).

Bulgar şehrinin Timur'un verdiği işgallere karşı verildiği mücadele ve Bül'er şehrinin savunulması da efsanelerde geçmektedir. *Kırk Kız* rivayetinde Aksak Timur Bulgar şehrini tarumar ettikten sonra hanın sarayındaki Kırk Kız, han kızının önderliğinde Bül'er'e gelerek burada yaşamaya başlamışlar; fakat Aksak Timur Bül'er'e de gelerek şehri yakıp

yıkar. Bu savaşta Kırk Kız helâk olur. Kırk Kız burada gömülür. Bu kızların gömüldüğü yer *Kızlar Ziyareti* olarak adlandırılmıştır (15).

Bir başka efsanede de Aksak Timur Bulgar şehrini yok ettikten sonra Büler'i kuşatır. Büler'i savunmak için ise Kızıltav, Nokrat, Kızlar gibi şehirlerden yiğitler gelirler (17). Görülüyor ki Büler de Bulgar şehri gibi sonuna kadar ayakta durmaya çalışmıştır. *Ateşsiz Kaynayan Kazan* adlı efsanede Aksak Timur Büler'i almaya buraya gelir; fakat büyük bir direnişle karşılaştığı için bu şehri alamaz (21).

Bazı efsanelerde Büler şehrinin ele geçirilmesi, o şehirdeki halkın günahları yüzünden Allah'tan gelen bir bela olarak değerlendirilmiştir. Bu rivayette Aksak Timur'un saldırılarını aklamak için şehirde yaşayan halk kendilerini suçlamaktadırlar. Hatta Büler hanının bir veliye Aksak Timur ile vuruşup vuruşmadığını sorar. Bu veli bir minarenin başına çıkar ve Aksak Timur'un askerine bakar. Bu askerlerin arasında Hızır'ı görür ve savaşmaya izin vermez. Bundan sonra Aksak Timur şehre girer ve burayı yakıp yıkarak halkı da öldürür (11). Rivayete bakılırsa Büler şehrinin Aksak Timur tarafından ele geçirilmesi gerçek bir olayla bağlantısının olup olmadığını söylemek zordur; fakat Biler şehri Moğollar tarafından büyük yangın sırasında yok edildiği arkeolojik kaynaklarda görülmektedir (Davletşin, 2013: 113). Bu olay da *Büler'in Yıkılması* adlı efsanede geçmektedir (15).

Defter-i Cengizname'de (12. yüzyıl) değinilen *Barac Nesli* isimli tarihi rivayette eski isminin yürüten kavim hakkında şu şekilde bilgiler yer alır: Barac halkının çok eski zamanındaki tüm yurdu *Zey* civarında idi; yani Alplar zamanı idi. Bir Barac denilen ejderha-yılan geldi. O, şehrin halkına çeşitli zulümlere başladı ve onlar ejderha-yılan ile savaştılar; fakat yenemediler. Daha sonra halk bu şehirden kaçıp Bulgar şehrinin yakınlarına geldiler ve burada yurt kurdular. Yurt kurdukları bu yere de *Büler* adını verdiler. Bu sebepten de halk *Barac halkı* şeklinde isimlendirildi (13). Davletşin, Barac halkının yaşadığı dönem hakkında bazı yorumlarda bulunmuştur. Barac halkının yaşadığı dönem alplerin dönemidir. Bu dönem hem insanların hem de yılanların dev olduğu dönemdir. Herkesin *dev* olduğu bu dönemde şehir de dev olmalıdır. Kaynaklara göre Bulgar-Biler şehri o dönemde dünyanın en büyük şehirlerindendi. Efsanelerdeki devler

el-Gırnatî döneminde yaşıyorlardı. Hatta bazı efsanelerde geçen dev alplere özel büyük hamam yapılmıştır. *Barac Nesli* adlı efsaneden de yola çıkılarak şehrin kuruluş tarihi, normal boydaki insanların bulunmadığı mitolojik döneme ait olduğu söylenebilir (Davletşin, 2013: 108).

İncelemelere göre Barac nesli hakkında üç görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, 12.-15. yüzyıllara ait Fars kaynaklarında Barac, Hun oğlu Yafes'in çeşitli Türk ve birkaçı da Türk olmayan kabilelere mensup olan on bir oğlundan birisi olarak bilinir. İkincisi ise, Defter-i Cengiznâme'de geçen Barac halkının Büler/Biler döneminden başlanması ve burada bulunan yirmi boyun arasında yaşamalarıdır. Üçüncü ise Kaşgarlı Mahmud'un Divan-i Lügatî't-Türk (11. yüzyıl) sözlüğünde, bize bu devrin başında olan Arslan-Tigin Karahanîler askerinin Cidésu bölgesinde Buka Budrac (Buka/Büke, eski Türkçede Büyük Yılan) önderlik eden Kimek-Kıpçaklar askerleri ile savaştığı bilinir. Ayrıca totemleri yılan, sazagan olan Kimek-Kıpçakların 11. yüzyılda Orta Asya'daki Oğuz Devleti'ni tarumar etmesi de bilinir. Eğer Rus elyazmalarında geçen İdil Bulgarları arasında ilk Kimek-Kıpçakların birleşmesiyle meydana gelen *Yemek* (Émak/İmek-Altay dillerinde *yılan, sazagan*) kabilesi de hesaba alınırsa ve buna yukarıdaki rivayette gösterilen Zey boyundan göçen halkın da *Barac (yılan) halkı* şeklinde adlandırılmaya başlanması, önceki rivayette geçen Bulgar Devleti bilgilerine bakıldığında yılan-sazagan'a tapan Kimek-Kıpçakların geçip gitmelerini yansıtan görüşün var olması bakımından temellendirilir (Bakirov, 2008: 137-138).

Çok eski devirlerden gelen *Barac Nesli* rivayetinde anakronizm* görüşleri; yani tarihi gerçeklik ile uyuşmayan bilgiler de vardır. Şöyle ki; Bulgar şehrinde sonra Baracların yaşadığı Büler şehrine Aksak Timur'un geldiği bilinir. Bilindiği gibi Aksak Timur 14. yüzyılda Altın Orda'ya karşı çok yıkıcı davranmıştır; fakat rivayette geçen Timur'un Büler şehrine yaptığı seferler gerçek tarihte ilişkili değildir; hatta Aksak Timur'un yaptığı seferlerini anlatan belgelerde de bu olay geçmemektedir. Buna göre birçok tarihçiler, rivayet ve efsanelerde geçen Aksak Timur ismini Altın Orda Hanı Bulat Timur ismi ile karıştırıldığı fikrine varırlar. Tatar yazılı edebiyatında anlatılan tarihi olaylar, Defter-i Cenginâme (12. yüzyıl) ve Hüsameddin

* Tarih yanlışlığı

Müslimî'nin Tevarihî Bulgarîye (13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başı) eserlerinde de geçmektedir. Fakat yabancı ideolojilerinin etkisi altında olmayan Tatar folkloru eserlerinde ve yazılı edebiyatta geçen Aksak Timur'un yapmış olduğu saldırılar ayıplanmıştır (Bakirov, 2008: 138).

Aynı efsanede farklı dönemlere ait olan şehirler arasındaki bağlantılar da görülmektedir: Cedeş Bey'in iki oğlu İnsan Bey dağlık kısma gidip Göbene denilen suyun başına şehir kurmuştur. İhsan Bey ise atalarının yurdu olan Zey nehri tarafına gitmiştir (11). Diğer bir efsanede ise Abdullah'ın oğulları Altınbik ve Alimbik Büler şehrinden Kuzey'e gitmişler ve orada Kazan şehrini kurmuşlardır (27).

Efsanelerde Bulgar ile Bilyar (Büler/Biler) şehri arasında sıkı ilişki görülmektedir. Bilyar'dan Bulgar'a giden yol Yanbaktı ve Şirbetli köylerinden geçmektedir (9).

Efsanelerde geçen bir diğer şehir ise Suvar şehridir. İbn Fadlan ise şöyle der:

Sonra hükümdar Halece suyu basından Cazsîz nehri kıyısına gitti. İki ay kadar burada oturduktan sonra göçmek isteyince, Suvâr denilen bir kavme adam göndererek kendisiyle birlikte gelmelerini emretti. Onlar hükümdarın emrini kabul etmediler. Bunlar iki kısma ayrılmışlardı. Bir kısmı halkın ayak takımından biri ile beraberdi. Vîrağ* adındaki bu adam onların başına zorla bey olmuştu. Hükümdar onlara bir adam göndererek «Allah beni İslamiyet'e ve Halife'nin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben Halife'nin hizmetkârıyım. Bu millet hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa onun karsısına kılıçla çıkarım» dedi. Diğer kısım ise Eskil beyi dine tanınan bir bey ile beraberdi. Henüz Müslüman olmamış olan bu bey, Bulgar hükümdarına bağlı idi... (Fadlan, 1975: 60-61).

Burada Suvar şehrini İdil'den çok uzak olmadığı görülür. *Eskil* denilen yerin Bulgarlar şehrinin güney ve güneybatı kısmını göstererek İdil taraflarında bir Suvar varlığına delalet eder (Karatay, 2010: 113).

Suvar şehri Bulgar ülkesinin yakınında olup, binaları ahşaptandır ve halk kışları şehirlerde yaşar (Şeşen, 1985: 119).

* Buyruk

Suvar şehri 19. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Şehabeddin-i Mercani Kazan vilayetinin Spassk bölgesinin Kuzneçih köyü yakınlarındaki toprak setli tahkimatların bulunduğu yerin Suvar olduğunu tespit etmiştir. Suvar şehri 10.-13. yüzyıllarda tanınmaya başlanmış ve kuzey halklarıyla ticari ilişkileri genişletmeyi planlayan Arap tüccarların dikkatini çekmiştir (Koç, 2010: 248-249).

Zeki Velidî Togan bu ismin Çuvaş kabilesinin eski adı olduğunu söyler. Bu isim, daha sonra Bulgar şehrinin yakınında kurulan bir şehrin adı olacaktır. Şehrin bir Cuma mescidi vardı. İbn Havkal;

Suvar şehrinde hatip olan biri bana, bu iki şehrin (Bulgar, Şuvâr) nüfusunun 10.000 kadar olduğunu, binalarının ahşap inşâ edildiğini, halkının kışın şehirde evlerde, yazın ise kırlarda oturduklarını söyledi (Fadlan, 1975: 60)

der.

Gırnatî, *Suar/Suvas* şehrinin Bulgar ülkesini yakınında olduğunu ve bu şehirde de camilerin bulunduğunu söyler (Mercanî, 2008: 101-102).

Halk rivayetlerinde Suvar şehri *Şem Suvar* olarak adlandırılır. *Şem* kelimesi Arap dilinde güneş anlamına gelen *şems*'den türemiştir ve böylece halk bu şehre *Güneş Şehri* demiştir (Kurban, 2014: 61).

Suvar şehriyle ilgili olarak Ebu Zeyd el-Belhi şunları söylemektedir:

...Bu şehirden (Bulgar) uzak olmayan bir yerde Suvar diye başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescid vardır. Müslüman vaiz her iki şehrin nüfus sayısının on bin kişiyi aştığını söyledi. Orada gündüzleri kısa ve geceleri de uzundur; evler ağaçtandır ve kışın konut olarak kullanılmaktadır; yazın insanlar keçe yurtlara dağılırlar (Koç, 2010: 249).

Bir diğer görüş de el-Marvazi'ye aittir: "Onların (Bulgarlar) iki şehri vardır: Onlardan birinin adı Suvardır, diğerinin ise Bulgar. İki şehir arasında kendilerini düşmanlara karşı koruyan çok sık çalılıklar kenarından iki günlük yol mesafesi vardır" (Koç, 2010: 249).

Bu şehir, bugünkü Tataristan'ın Spass bölgesindeki Ütek Nehri'nin başlangıç kısmında ve aynı bölgenin kuzaybatısında bulunan Eski Bulgar şehrinde yaklaşık 50 km. kadar uzaklıkta yer almaktadır (Kurban, 2014: 61).

Efsanelerde geçen bir yer ismi de Kaşan şehridir. Efsaneye göre Kaşan şehri Mir Timur tarafından yakılıp tamamen ortadan kalkar (14). Kaşan şehri, Maveräünnehir'de Türk hududunda kalabalık ve zengin bir şehirdir (Şeşen, 1985: 143).

Türkülere de konu olan Kaşan şehri Bulgar ülkesinin önemli ticaret yerlerinden biri olmuştur:

Kani karavan ve arkuşlar,
Tüyegen nevgı kumaşlar,
Penayırlarda tuktaşlar,-
Şehri Bulgar pazarında.

Şehir dime bunı, bilke,
Bilene kaldımı ilge,
Skenderden miras kaldı
Biler atlig cihangirga.

Şehri Kaşan cihan güşe,
Ulug, kiçig hüner pişe,
Alñ bu medhi siz güşe
Biñzeyir nurlug küneşe.
Ehli Kaşan-cihan güşe,
Halayıkı hüner pişe,
Kimi sevvag, kimi zerger-
Bu süze kıylmag endişe.

Kaşan irdi büyük kalga,
Şehri yari müşfik halka,
Gadil kıylıdı giday, bayga,-
Bunu biliñ kulak hilka.

Kervanlar, kervancılar,
Yıgılmış türkü kumaşlar,
Panayırlarda insanlar,
Bulgar şehrinin pazarında.

Şehir deme buraya bilge,
Mülk kaldı mı ile,
İskender'den miras kaldı
Biler adlı cihangire.

Kaşan şehri cihan aynası
Büyük, küçük hüner sahibi
Bu medhe siz kulak verin
Benzer nurlu güneşe.
Kaşan şehri cihan aynası,
Halkı hüner sahibi
Kimi demirci, kimi kuyumcu
Bu sözde yoktur şüphe.

Kaşan büyük kale idi,
Hükümdar müşfiktir halka,
Adildir, fakire de, zengine de,
Bunu edin kulağa küpe.

Bazarkyanlar bu kün Hindta,

Yarin - Hurasan, ya Keşmirde,

Seyahlar küni - kiçlerde

Kunaklar dik ulug ilde.

(Zekiyev ve öte., 2001: 399).

Tüccarlar bugün Hind

ülkesinde,

Yarın Horasan veya Kaşmir'de,

Seyyahlar gece gündüz

Misafir gibi koca ülkede

Edebi kaynaklar, Bulgar dönemi Tatar medeniyetinin ortak Türk edebiyatı örnekleri dışında, kendi muhitinde oluşan mahallî özelliklere de yer verir. Bunlardan birisi de Kaşan şehridir ve bu şehir bugün yok olsa da onun şöhreti günümüze gelmeye başarmıştır:

Şehr-i Kaşan, cihan-guşa,

Ulug, kiçig hüner pişe,

Anıñ bu medhi söz güşe,

Benzeyor nurlug güneşe.

ve öte., 2001: 399).

Kaşan şehri cihan aynası

Büyük, küçük hüner sahibi,

Bu medhe siz kulak verin

Benzer nurlu güneşe (Zekiyev

Rivayete göre kurulan bu Kazan şehri, Bulgar şehrinin savunduğu sırada öldürülen Bulgar padişahı Abdullah'ın oğlu Altınbek ve Alimbek Kazan Nehri boyuna gelerek Eski Kazan şehrinin kurmuşlardır (29).

1236 yılında Moğol-Tatar ordusunun Bulgar ülkesine saldırısından dolayı güneyden kuzeye göç dalgası yaşanması sonucunda bugünkü yeni Kazan şehriden 45 km. kuzeydoğuda, Kazan Nehri'nin İdil (Volga) Nehri ile birleştiği yerde Kazan adında şehir meydana gelir. Günümüzde ise Kamay şehrinin yakınında Eski Kazan şehrinin kalıntıları bulunmaktadır (Türkoğlu, 2002: 134).

Efsanelere ve destanlara da konu olan bu şehrin adının niçin verildiği bilinmemektedir. Bu şehrin adının nehirden gelmekle beraber, V. Radloff, M. Hudjakov, P. İ. Riçkov, Abdullah Battal Taymas gibi kişiler de Kazan adını nehrin dibindeki derin çukurların varlığına dayandırırılar. K. Fuks, A. S. Dubrovin, Şehâbeddin Mercanî ve N. P. Zagoskin adlı kişiler ise, Kazan şehri, Kazan Han ya da Kazan isimli bir şahıs tarafından kurulduğu için bu şehre Kazan adının verildiğini ileri sürerler (Türkoğlu, 2002: 134).

Efsaneye göre şehrin adının Kazan denmesinin sebebi şudur: "İhtiyar bir kadın, yanına bir kazan ve diğer eşyalarını alıp Büler'den çıkıp gider. Bir yere gidip kazanı koyar, kazanın altında ateş yakmadan ateş yanmaya başlar. İhtiyar kadın orada yerleşip kalır. Onun yanına başka insanlar da gelip yerleşir. Bu olaydan dolayı şehre Kazan şehri denir (23). Başka bir efsaneye göre de bakır bir kazanın nehre düşmesi ile bu nehre Kazan ismi verilir. Kurulan şehir Kazan boyunda olduğu için bu şehre Kazan şehri denilir (30).

Kazan şehrinin adlandırılması ile ilgili çeşitli fikirler bulunmaktadır. *Kazan* şeklinde adlandırılan bir nehrinin varlığından, Kazan'a benzeyen tepe üstünde olduğundan ve Kazan'ı ilk kez yaptırmanın isminin bu adla adlandırıldığından dolayı Kazan şehri bu adı almıştır. Bundan başka, Batu Han'ın yazlık yerinde iken, Kazan nehrine kazanları düşürmüşler ve sonradan bu yerin adı dillerde *kazan yeri*, *kazanın düştüğü yer* şeklindeki sözler halkın dilinde yavaş yavaş kabullenmiş ve *Kazan* olarak adlandırılmıştır.

Kazan şehrinin nasıl kurulduğu hakkında bazı efsaneler de mevcuttur. Bir efsaneye göre aralarında İhtiyar Tuybike'nin de bulunduğu yelkenli kayıktaki yolcular yar boyuna inerler. Yeri beğendikten sonra oraya yerleşip bu yerde yaşamaya başlarlar. Yaşadıkları yerin altına kazanı gömüp saklarlar. Buraya Kazan şehrini kurmaya başlarlar (24).

Diğer bir efsaneye göre de savaştan sağ kalan insanlar İdil'in yukarı tarafına çıkıp ellerindeki yongayı suya atarlar. Yonganın geriye büküldüğü yere de şimdiki Kazan şehrini kurarlar (26). Başka bir efsanede de kazanın kaynamaya başladığı yere Kazan şehri kurulmuştur (27). Türklerin temel silahlarından biri olan ok aracı da Kazan şehrinin kurulmasına yardımcı olmuştur. Han dağın tepesinden rastgele ok atar ve okun düştüğü yere de Kazan şehrini kurarlar (28).

Mercanî'nin kaynağında Kazan şehrinin konumu hakkında üç fikir söyler:

1) Kazan şehri eski dönemlerde Alat yolunda, yeni Kazan'a bakıldığında kuzey ile yazın güneşin batışı arasında, Aşıt nehrinin batı tarafında Kazan'dan altmış kilometre uzaklıktadır.

2) Gür ormanların bulunduğu yerlerde gibi fikirlere katılmamaktadır ve Kazan gibi büyük bir şehrin harap olduktan sonra bu yerin kısa sürede gür ormanlarla kaplı olmaması gerektiğini vurgular.

3) Bu yer, batı tarafındaki Müslümanlar köylerine sınırdır.

Tüm bunlardan hareketle eski Kazan şehri şimdiki Yeni Kazan'dan kırk beş kilometre uzaklıkta olup, Arça yolu üzerindedir (Mercanî, 2008: 125-126).

Abdullah Taymas eserinde Firsov'un Kazan hanlığının sınırları hakkındaki düşüncesini şu şekilde ifade eder:

Kazan devletinin sınırlarını kesîn olarak tâyin etmek kabil değilse de, şurası bellidir ki, bu devlet toprakları Nijninogorod ülkesinden başlayıp, İdil (Volga) nehrinin iki kıyısı boyunca şarka doğru uzanır; güneyde ve doğuda ıssız bozkırlara, Şiban (Sibirya) ordası sınırlarına dayanır; kuzeyde ise, Viatka ve Perm ülkeleriyle bitişirdi.

Buna göre sınırları çizilen bu alan, halkı ve yönetim şekli bakımından ikiye ayrılmıştır: 1) Devletin asıl Türkler'in yerleşik olduğu merkez kısmı. 2) Kazan hükümetine vergi ödeyip, iç işlerinde serbest, başka kavimlerle birlikte yaşayan kısmı. Ülkenin Türkler'in yerleşik olduğu orta kısmı onun sadece beşte birini teşkil etmesiyle birlikte, burada Müslüman Türkler'den başka Çuvaş Türkleri, Fin ırkından olan Mordıvalar, Çirmişler (Mariler) Arlar (Votiaklar) yaşamıştır (Taymas, 1988: 24).

Zakirova'ya göre gelecekte şehrin kurulacağı yerin yılanlardan temizlenmesini tasvir eden efsaneler de Bulgar dönemiyle ilgili olmalıdır. Bu konu çizgisi dünya folklorunda ve edebiyatta sık sık görülmektedir (Zakirova, 2003: 28). Davletşin de eserinde başkentlerin veya büyük şehirlerin kurulduğu yerlerde yaşayan ejderha ve korkunç yılanlarla mücadele ile alakalı efsaneler Moğol öncesi döneme ait olduğunu belirtir (Davletşin, 2013: 109).

Kazan şehrinin kurulacağı yerin yılanlardan temizlenmesi hakkındaki efsanenin birkaç varyantı vardır. Bunlardan birisi de şöyledir: Bu efsanede büyücünün söyledikleri doğrultusunda güzün yılanların toplandığı yere odun

yığıp yakarlar. İki başlı kanatlı yılan, doğruyu söylemek gerekirse ejderha Yılandağı'na kaçar ve çevrede yaşayanlar için korkuya dönüşür. Nihayet bir büyücünün çalışmaları neticesinde öldürülür ve hatıra olarak han tarafından tuğra sembolü olarak seçilir (34).

Başka bir efsanede de on iki başlı uçan bir yılan sağ kalır, o havaya yükselir, ama kanatları biraz yanmış olduğu için uzağa gidemez, Kazan'dan on iki çağrım uzaktaki bir köy yanına düşer (31). Diğer bir efsanede bu yılan samana ateş çakan süvariye yani Kazan bahadırını kovalar elli çağrım kovaladıktan sonra şimdiki Çürili köyü yanında parçalanır (32).

Bu efsanelerin temelinde halkın tarihinde önemli rol oynayan şehirlerin bildiğimiz bir yolla kurulmadıklarına ilişkin düşünce yatmaktadır. Çünkü bu şehirler baştan beri kutsal sayılmışlardır ve halk için ayrılan yerler de kötü güçlerden ateşle temizlenmiştir. Yani şehrin kaderi kurulduğu anda belirlenmiştir (Davletşin, 2013: 109). Yine efsanelerde geçen ejderha-yılanlar ülkenin güvenliğini sağlayan bir canlı olarak görülmektedir (Davletşin, 2013: 100).

Kısa türkülerde Kazan şehri de konu olmuştur. Türkülerde Kazan'ın zor durumundan ve uzakta olan kişilerin bu şehre olan özlemlerinden bahsedilmektedir:

Kazan yırak, Kazan yırak
Kazannan Meskev yırak;
Kaytır idém ilém yırak,
Kaytmasam yamansırak.
(Şahin, 1999: 181).

Kazan uzak, Kazan uzak
Kazan'dan Moskova uzak;
Dönerdim memleketim uzak,
Dönmesem üzücü olacak

Aktır Kazan kalası,
Küktér Kazan kalası;
Éçén tulı kaygı bulgaç,
Uttır Kazan kalası.
1999: 189).

Aktır Kazan şehri,
Göktür Kazan şehri;
İçin dolu kaygı olunca,
Ateştir Kazan şehri (Şahin,

Efsane ve rivayetlerde çokça geçen bir yer de İdil nehridir. Bulgarların yerleşim yerlerinin ana merkezini oluşturduğu için efsanelerde adlarının

geçmeleri normal bir durumdur ve bu nehir onlar için ayrı bir önem arz etmektedir. Onların Rus dilinde *Volga* olarak adlandırılan bu nehir günümüzdeki kullanışı ve anlamı biraz daha genişletilerek *İdil* şeklinde söylenmiştir. *Kara İdil, Ak İdil, Çulman İdili, Oka İdili, Nokrat İdili* vb. adlar ile birlikte, bazı şehir adıyla da *Vyatka İdili* ve *Ufa İdili* diye de söylenmiştir (Mercanî, 2008: 68).

Şehabeddin-i Mercanî eserinde İdil Nehri ile ilgili birçok görüşe yer vermiştir (Mercanî, 2008: 69):

1) Yakut el-Hamavî İdil adıyla ilgili şu sözleri söyler:

İbel sözü biçiminde, Hazar elinde çok uzun ve büyük bir nehrin adıdır, o "Dicle" nehrine benzer, ikinci bir söze bakıldığında, Hazar ili şehir adı olup, bu büyük nehir bunun adıyla adlandırılmıştır. Uzak kuzeyden gelip, Bulgar, Rus ve Hazar illerinden geçip Hazar Denizi'ne katılır.

2) Ebû İshak el-İstahrî ise İdil'i başı Hirhiz topraklarından çıkıp, Kimakiye ile Guziya arasını ayıran sınır olarak görür. Oradan batı tarafına dönüp Bulgar'a gelir, yine Bortas ve Hazar iline dönüp geri gelip, Hazar Denizi'ne katılır.

3) Mahmut bin Süleyman el-Kefevî de: "Uzun, geniş ve derin bir nehirdir, ona düşenlerin çok azı kurtulabilmiştir" şeklinde ifade etmiştir.

Ortaçağlarda, bu nehir Hazar Devleti'ne de başkentlik yaptığı bilinmektedir. Bundan başka, İdil sözcüğünün yazılı tarihteki ilk kaydı ise 2. yüzyılda yaşamış coğrafyacı Ptolemaios eserlerinde *İtéł* şeklinde göstermesidir (Kurban, 2014: 19). Kaşgarlı da, Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adının olduğunu ve Bulgar Denizi'ne döküldüğünü söyler (Kaşgarlı, 1986: 17). Kaşgarlı Mahmud Hazar Denizi'ni Bulgar Denizi şeklinde ifade etmektedir. Fakat Bulgar ismine karşı çıkılmış ve Hazar denmiştir. Bulgar Denizi ismi Hacitarhan, Kızlar ve Kuban taraflarından olan Nogay kabileleri ve başka yerlerde kullanılmış olması gerekir. Buradan da şu sonuç çıkmaktadır: Bulgar ve Hazar dilleri bir olsa da bu iki ülkede yaşayan halkların dilleri arasında büyük ölçüde farklılıklar vardır (Mercanî, 2008: 69).

Osmanlı Devleti'nin siyasî ve iktisadî emellerinin dışında kaldığı için bu nehrin ele geçirilmesine pek önem verilmemiştir. 1556 yılında Astrahan (Ejderhan) şehrinin Ruslar tarafından alınması üzerine, Azak ve Astrahan üzerinden İstanbul'a gelen hacı ve tüccarların yolu kapanmış, 1569 yılında Astrahan üzerine bir sefer açılmış, bu sefer ile Don ile İdil Nehri arasında bir köprü inşa etmek amaçlanmıştır. Bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmış ve Osmanlı padişahı, İdil'in, Moskova elinde kalmasını kabul etmiştir. Günümüzde Volga Nehri, özellikle o yörede yaşayan Türkler arasında İdil adıyla anılmış, bu büyük nehrin bir *Türk Nehri* olduğu hatırası canlı kalmıştır (Akay ve öte., 1972: 33).

Folklor çeşitli ağız temsilcilerinde meydana gelir. Meydana gelen bu ağız, onu dağıtan özel hikayeciler, fıkra anlatıcıları ve türkücüler yoluyla diğer ağız temsilcilerine ulaşır. Böylece bir folklor dili genel halk dili olarak çok çabuk gelişebilir. Eski devrin folkloru dilden dile, boydan boya geçer, onun dili halk diliyle beraber gelişir.

İdil nehri birçok atasözü ve deyimlerde de kullanılmıştır. Biliniyor ki halkın gündelik hayatında büyük bir öneme sahip olan atasözü ve deyimler yüzyıllar önce ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Bunlar insanlığın sosyal, kültürel ve edebî özelliklerini yansıtan önemli türlerden biri olmuştur ve insanların yaşamında hala varlığını devam ettirmektedir. Bu özellikleri İdil ile ilgili olan aşağıdaki atasözü ve deyimlerden anlayabiliriz:

İdil çıkkançı baltasın bire, İdil çıkkaç sabın tuttırmıy (İdil'i geçene kadar baltasını verir; İdil'i geçtikten sonra sapını da tutturmaz).

İsine tüşkeç, İdil kiçer (Aklına gelince İdil geçer).

İdil kargası İdil ibine, Cayık kargası Cayık cayına uçar (İdil kargası İdil boyuna; Cayık kargası Cayık boyuna uçar) (Zekiyev ve öte., 2001: 167-168).

Bunun yanında İdil nehri türkülere de konu olmuştur:

Eyil suvı aka turur,

İdil suyu akar durur,

Kıya tübi kaka turur,
Balık telim baka turur,
Külüñ tekıy küşerür.
ve öte., 2001: 398).

Kaya dibini dövedurur,
Balık çok bakadurur,
Gölün de taşadurur (Zekiyev

Yine bir efsanede geçen Mercen isimli Bulgar şehri geçmektedir (19). Şehabeddin-i Mercanî Mercan köyü ile ilgili tespiti şu şekildedir:

Kazan'dan iki durak kuzeyde, dağ arasında yerleşmiş küçük bir köydür. Babalarımız bu köyden çıktığı için biz de kendimizi bu köye bağlıyoruz. Doğrusu "Ömerhoca" veya "Kamerhoca"dan değiştirilerek, "Komırguca" denen köyden çıkan atamız Abdülkuddüs buraya gelip yerleşince, zamanla burada bir köy meydana gelmeye başlamıştır. Küçük olması ve uzun süredir kurulan bir köy olmamasına rağmen, oradan çok sayıda okumuş kişi çıkmıştır (Mercanî, 2008: 179).

Elki rayonununda bulunan Salman köyü (Zakirova, 2003: 34) hakkında da rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre köyün temellerini Mekke'den İdil boyuna din hocası olarak gönderilen Süleyman adlı bir alim atmıştır. O, Bulgar ilinde çok büyük bir medrese kurmuş, okumuş mollalar yetiştirmiştir. Alim, Bulgar ilini çok sevmiştir. Geri dönüp Mekke'ye gitmemiştir. O, "Şehr-i Bulgar çok bereketli bir yer, buraya İslam kılıç gücüyle yayılmamış, Bulgar ilindeki halk İslam dinini kendileri isteyerek kabul etmiştir" diye söylemiştir (18).

Efsanelerde gördüğümüz ve tespit ettiğimiz bir yer de Saray şehridir. Altın Ordu'nun merkezini oluşturan Saray Şehri *Taht ili* olarak da bilinir. Batu Han zamanında tesis edilen bu şehir, Berke Han zamanında İdil'in sol kollarından biri olan Tsares mevkiine yakın bir yere kurularak Saray-Berke veya Yeni Saray adını almıştır. Kısa zaman içerisinde siyasi ve ticaret merkezi olarak Bulgar ve İdil şehirlerinin yerini de tutmuştur (Kurat, 1992a: 401-404).

Efsanedeki İhtiyar Mamış'ın boyuyla birlikte Nokrat'a gidip kurduğu köy olan (14) Mamadış bugün Tataristan sınırları içerisinde kalan bir yerleşim yeridir. Mamadış 1781-1920 yılları arasında Kazan vilayetine bağlı

bir eyalettir. 1897 yılı nüfus sayımına göre 189,8 bin olan nüfusunun % 69,4'ü Tatar, % 25,1'i Rus, % 4,4'ü Udmurttur. 1920-1930 yılları arasında ise Tatar Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyeti içerisinde bir kantona dönüştürülmüş olan Mamatış 1930'da artık bir şehir olarak karşımıza çıkar. 1989 nüfus sayımlarına göre 11,8 bin olan nüfusunun % 59'u Tatar, % 39,4'ü Rustur (Hasanov, 1999: 341-342).

Efsane ve rivayetlerde medrese, cami, kuyu, gibi yerlerin de ismi geçmektedir. Halif Cami; Bulgar şehrindeki 13. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği sanılmakta olan camidir (Zekiyev ve öte., 2001: 205). Efsane ve rivayetlerde karşımıza çıkan bir yer de Tuybike Kuyusu'dur. Abdurrahman sahabe namaz kıldığı yere asayı diker ve oradan su çıkar. Kayın süpürgesi de hemen büyür. İşte bu tılsımlı asanın dikildiği yerden çıkan kuyu kutsal sayılmış ve bu kuyu Tuybike Kuyusu olarak adlandırılmış (6). Tuybike Medresesi Bulgar şehrinde ve Altmış Altı Abıstay olarak adlandırılır. Efsanede bu medreseye Altmış Altı Abıstay Medresesi denmesinin sebebi burada okuyan abıstayların, evliya abıstaylar olmalarıdır (9). *Mercen Şehri ve On İki Kız Hikayesi*'nde ise Rabia Ostabike medresesi Biler'de, Hocalar Dağı eteğindeki çok büyük bir çeşme kenarındadır. Rabia, altmış altı talebesini yanına alıp iki günde bir Bulgar şehriden Biler'e yer altı yolu ile ders vermeye gider (17).

Bunların yanında bazı efsanelerde köy adları da verilmektedir: Çuyel; Çuvaşistan'ın Tsivilsk (Çuv. Şirpü) şehridir. Usiye; Kazansu'nun İdil'e birleştiği yerdir. Galiç; Kostroma vilayetindeki şehirdir. Şegali; köy adıdır ancak günümüzde böyle bir köy yoktur. Kışkar; Tataristan'ın Arça rayonuna bağlı bir köydür. Menger; Tataristan'ın Arça ve Etne rayonlarındaki köylerdir (Gıyleceddinov, 1987: 54-56). Norlat; Tataristan'ın Yeşil Üzen reyonundaki köydür. Han Kirmen ise, Ryazan eylatindeki Kasım şehridir (Gıyleceddinov, 1987: 60). Yanbaktı; Tataristan'ın Kuybişev rayonundaki köydür (Zekiyev ve öte., 2001: 198). Deveş; Tataristan'ın Apos reyonunda bulunan bir köy ismidir (Zekiyev ve öte., 2001: 201).

Efsane ve rivayetlerde adı geçen bir diğer yer ise Urak (Yayık) Nehri'dir. Güney Urallar'dan çıkarak önce batıya sonra güneye akan bu nehir Hazar'ın kuzeyinde denize kavuşmaktadır. Uzunluğu 2534 km'dir. Bu

akarsu iki kıtayı birbirinden ayırır. Türkler milattan önceki asırlardan başlayarak, Ural Dağları'nı ve Ural Nehri'ni geçen birçok Türk boyu Doğu Avrupa'da büyük devletler kurmuştur. Bu nehir 1775'e kadar *Yayık* adıyla anılmıştır (Acar ve öte., 1985: 460).

Eski adı Yayık olan Ural Nehri'nin yanında ikinci M.S. 2. ve 6. yüzyılda Ogur Bulgar oymakları yaşamıştır. Bulgar Türkleri büyük ihtimalle hayvan beslediklerinden ve kurak step esas konakları olmaya elverişli olmadığından bu halkın faaliyet alanları, Ural Nehri çevresi ile güneydeki Kuru Bozkır'a kadar uzanmış olabilir. Ural Nehri, Bulgar Türklerinin Avrupa'daki en eski yurdu olmamıştır. Şöyle ki, Bulgar Türkleri Ogur adını Ural Nehri çevresi ile hiçbir zaman ilişkisi olmayan kavimlere de vermişlerdir. Vogullar'ın ve Ostakyaklar'ın şimdiki adları Ugra'dır. Bugün bu kavimler birbirlerinden ayrı oturuyorlarsa da, kaynaklar onların 11. yüzyılda Ural Dağları ve Kama Nehri'nin yukarı mecrası ile Peçora arasında oturduklarını yazarlar. Geza Fehér Bulgar Türk boyunun yurdu ile ilgili şu bilgileri de aktarmaktadır (Fehér, 1984: 6-8):

Fin Ugorlar, Onogurlara tâbi olmaları dolayısıyla Ugra adlarını aldılar. Fakat hiç bir zaman II. yy.'da Ural Nehri çevresinde -Bulgar- Onogurlarla komşu olacak derecede güneye inmediler. Bu durumda Ugra kavmine adını veren Onogur -Bulgar- Türk boyunun yurdunun daha kuzeyde, orta Volga ve Kama Nehri'nin yanında olması gereklidir". Bu bakımdan, II. yüzyıldan önce Onogurlar (Bulgar Türkleri), diğer Ogur kavimleriyle birlikte Orta Volga ve Kama Nehirleri çevresinde yaşıyorlardı.

Fehér Bulgar Türkleri'nin ana yurdu hakkında şu sonuçları çıkarmaktadır (Fehér, 1984: 15):

- 1) Bulgar Türkleri M.s. Orta Volga ve Kama çevresinde oturmuşlardır.
- 2) M.S. 2. yüzyılda Bulgar Türkleri Volga ve Ural nehirleri çevresinde yaşamışlardır.
- 3) M.S. 3.-4. yüzyıldan itibaren Bulgar Türkleri Kafkasya'da bulunmaktadırlar.

Efsane ve rivayetlerde Cevşiz nehri ile karşılaşmaktayız. Cevşiz; Kama nehrinin bir kolu olup, Bulgar şehrinin kuzeyindedir (Fadlan, 1975: 30).

Toponimik efsanelerde geçen Kız Kalesi, Kızlar Dağı, Kızlar Şehri gibi yerler genellikle İdil Bulgarlarına ait arkeolojik anıtlarla ilgilidir. Bu yerler kadınların veya kızların yaşadığı şehirlerin varlığını kanıtlayabilecek yerlerdir (Davletşin, 2013: 103-104).

Son olarak da efsanelerde Süyümbike Minaresi geçmektedir. Bu minare, Tatar dilinde *Han Mescidi* olarak adlandırılmıştır. Bu minarenin Süyümbike Minaresi olarak anılması, Süyümbike'nin Kazan'dan ayrılacağı sırada bu minarenin yakınında bulunan eşi Safa Giray'ın mezarını ziyaret etmesinden dolayı olması gerekir. Ayrıca, Kazan'ın kadın ve kızlarının bu minareye gelip Kur'an okumaları ve dileklerde bulunmaları da bu minarenin yanında Süyümbike'nin gelip ağladığı minare olduğu ihtimali de vardır (Atlasi, 2004: 80).

Efsane ve rivayetlerin tamamına bakıldığında şehir, köy, nehir, medrese, cami gibi yerlerin hayali mekanlardan çok gerçek mekanlardır. Efsane ve rivayetlerde geçen yer isimlerin tamamı günümüze kadar gelememiş olsa da tarihi dönemlerde bir zamanlar var olduklarını hem tarihî kitaplar hem de arkeolojik malzemeler bize kanıtlar. Bazı şehirlerin kuruluşu ve şehirlerin adlandırılması hayali olarak anlatılsa da bu bilgiler bize gerçek mekanlar hakkında bilgi vermesi bakımından önem arz etmektedir.

3. BÖLÜM

EFŞANE VE RİVAYETLERDE DİNİ, MİTOLOJİK VE İNANÇLA İLGİLİ UNSURLAR

3.1. Efsane ve Rivayetlerde Dini ve Mitolojik Unsurlar

Efsane ve mit birbirleriyle yakından ilişkilidir. Öyle ki efsanelerin köklerinden birisi de mitlerdir. Efsanelerin mitolojik kökleri ise eski inanç sistemiyle alakalıdır. Halkın belli olaylara, maddelere bakışı ve onlar hakkındaki düşüncesi sistemleşir ve bir bütün halinde halka yayılarak genelleşir. Genelleyen bu düşünceler giderek fonksiyon değiştirir ve bir dinî inanç sistemi haline gelmeye başlar. Bu inanç sistemin içinde hem tarihte olmuş ya da olması muhtemel gerçek olaylar hem de halkın hayalindeki *uydurma* unsurlar da bulunabilir. Bu unsurların bazıları ise efsanenin kökünü oluşturur. Bir kısım efsaneler de tarihî kökler üzerine teşekkül eder (Ergun, 1997a: 41-42).

Hayalî-fantastik kökler ise her efsanede az ya da çok vardır. Bu durum ise mitolojik efsanelerde daha çoktur; fakat tarihî efsanelerde önceden de söylendiği gibi halk, olan olayları ve kahramanları görmek istediği şekilde görerek anlatır ve bunlara bazı hayalî uydurmalar ilave eder. Bunun yanı sıra tamamen hayalî-fantastik kökler üzerine kurulan bazı efsaneler de vardır (Ergun, 1997a: 45).

Olağanüstü varlıkları konu edinen efsaneler Tatar edebiyatının bu türünde de görülmektedir. Pertev Naili Boratav ise olağanüstü varlıkları konu edinen efsaneleri şu şekilde tasnif etmiştir; a) Alın yazısı, b) Ölüm ve ötesi, c) Tekin olmayan yerler, d) Tabiatın bir parçası olan yerler (orman, göl vb.) ile hayvanların sahipleri (koruyucuları), e) Cinler, periler, ejderhalar vb. olağanüstü güçte yaratıklar, f) Şeytan, g) Hastalık ve sakatlık getiren varlıklar (Albastı gibi), h) Olağanüstü güçleri olan kişiler (büyücü, üfürükçü, efsuncu gibi), i) Mitik nitelikte hayvan ve bitkiler (adamotu gibi) üzerine anlatılar. Bu olağanüstü varlıklara ait efsaneler de birçok ermişler (evliyalar) üzerine anlatılardan bir bölümü gibi, bir inanışı, varlığın herhangi

bir niteliğini, gücünü belirten anlatmalardır (Boratav, 1982: 104-105). Şunu belirtmek gerekir ki mitolojik özellikler taşıyan mitler ile normal mitler birbirleriyle hem benzerlik hem de farklılıklar gösterebilirler. Şöyle ki; efsane ve mitler inançlara dayalı olmasından dolayı benzerdirler ve gerçek olduklarına inanılır (Sakaoğlu, 1980: 21); fakat efsaneler, mitolojiden farklı olarak daha gerçekçidirler. Efsaneler gerçekle olan şeylerle bağı kuvvetlidir. Her iki türde de fantastik ve hayalî unsurlar çok fazladır. Mitlerde Tanrı ve yarı Tanrılar vardır; fakat efsanelerin kahramanları tarihî şahıslardır. Mitlerin esas unsuru tabiattır; efsanelerinki ise toplum olaylarıdır (Ergun, 1997a: 46-47). Mitlerdeki yer başka bir dünyadır; efsanedeki ise günümüzün dünyasıdır. Mitler kutsallık ifade ederler; fakat efsanelerdeki bu kutsallık kesin ve belirleyici değildir (Sakaoğlu, 1980: 21).

Olağanüstü varlıklar Tatar efsanelerinde hem konu olarak hem de birer motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu motif ve konular efsanelerden yola çıkılarak aşağıda ayrıntısıyla incelenmiştir.

3.1.1. Ad Koyma

Türkler'in İslamiyet'i kabul etmeden önce tabiatta bazı varlıklara tapınmalarının etkisi ile Türk isimleri yırtıcı hayvan, kuş ve dış tesirlere dayanıklı maddelerden seçilmiştir. Verilen bu adlar çocukluk ve gençlik dönemlerinde olmak üzere iki safhada verilirdi. Doğumun hemen ardından çocuğa ad verilmez, bir yaşına girdikten sonra, Türk âdetlerine göre büyük bir şölen (toy) yapılır ve bu şölene katılanların en yaşlısı tarafından ad konurdu. Gençlik çağında alınan adlar, gösterilen bir kahramanlıktan sonra, hazırlanan bir toy merasiminde ve ileri gelen şahsiyetler tarafından verilirdi. İslâmî eserlerde çocuğa ad koymanın zamanı üzerinde durulmuş ve bazı rivayetlerde doğumunun üçüncü, bazılarında ise yedinci günü ad koymak için en uygun zaman olarak gösterilmiştir (Aras, 1988: 332-333).

Bulgar Şehrinin Kurulması Hakkında adlı efsanede çocuğa isim verilmesi şu şekilde anlatılmıştır: Alp'in iki çocuğu vardır. Bir gün çocuklardan birisi sürekli kollarını sallaya sallaya ağlıyormuş. Alp ne yaptıysa çocuğun ağlamasını kesememiş. Bu çocuk uzun süre ağlayınca Alp: "Bu çocuk sebepsiz yere böyle ağlamasa gerek. O uzun zamandır

ağlıyor. Onun böyle ağlamasında, her ne sebeple olursa olsun bir hikmet vardır" demiş ve düşünmeye başlamış. Çok düşününce Alp'in aklına "Bu çocuğun ağlaması onlara ad vermemekten olmalı, ad koyarsam belki o ağlamasını durdurur." diye bir fikir gelmiş. O, bundan sonra bu çocuğa ad verecek olmuş. Alp karısıyla konuşmuş ve bu çocuk ağlarken kollarını sallayarak ağladığı için Bolgar adını vermiş. Çocuklarının Bolgar (Bulgar) adlı olması Alp'in ve karısının çok hoşlarına gitmiş. Onlar ikinci çocuklarına da isim vermek istemişler. Karı koca bu konu hakkında düşünmüşler, epey vakit harcamışlar. En sonunda ikinci çocuklarına Bortas adını vermeye karar vermişler. Böylelikle bunların ikinci çocuklarının adı Bortas olmuş (1).

Kahramanlara ad verme motifi Dede Korkut hikayelerinde de görölmektedir. Bu görev ak sakallı yaşlılara düşmektedir. Kuzey Türk destanlarında, ak sakallı bir ihtiyar ortaya çıkıp, kahramana ad verdikten sonra kaybolur. Müslüman olmayan Altay Türklerinde ise Gök sakallı bir ihtiyar çocuklara ad koyar (Ögel, 2010: 14). İslamiyet ile Altay ve Kuzey Türk destanlarında ad verme işini "kayın ağacından inen gök sakallılar veya *Dede Korkut* gibi ulu kişiler yapardı; fakat sonradan bunların yerlerini Hızır almıştır (Ögel, 2010: 97). Ögel, ad verme olayını iki çağ türü ile tanıtmıştır: 1) Adın, Tanrı tarafından verilmesi: Kayın ağacından inen, görünen ve kaybolan kocalar, Hızır veya Anadolu'daki dervişler. 2) Adın Korkut Ata ve Hızır gibi ulu bilgiler tarafından verilmesi tarihi devirlerde görülür (Ögel, 2010: 98).

Olağanüstü bir şekilde doğan kahramana ad verilmesi de Bamsı Beyrek hikayesinde ayrıntılı bir şekilde görölmektedir. Türk destanlarında ve hikayelerinde kahramanlara ad koyulması önemli bir durumdur. Kahramana genellikle uğurlu ve yakışan bir ad koyulur. Bu ad koyma işi ise saygıdeğer bir konuğa, boy liderlerine ya da boyun şamanına atfedilmiş bir görevdir. Kahraman ad verme olayı genellikle törenlerle gerçekleşir. Han veya bey büyük bir toy düzenler ve oğluna bir ad verilmesini ister; fakat ona ad veren kişi genellikle aksakallı bir dededir (Gökyay 2004: CCCLXXXVI-CCCLXXXVII).

Hikayelerde ve özellikle Dede Korkut'taki hikayelerde ve bazı destanlarda kahramanlar eli kılıç tutmadan, baş kesmeden ad alamazlardı.

Bamsı Beyrek'e bezirganların malını soygunculardan kurtarmasından sonra Bamsı Beyrek adı verilmiştir.

Birdenbire bezirgânlar geldiler. Baş indirip selâm verdiler. Gördüler ki o yiğit ki baş kesmişler, kan dökmüşler, Pay Püre Bey'in sağında oturuyor. Bezirgânlar yürüdüler yiğidin elini öptüler. Bunlar böyle edince Pay Püre Bey'in hiddeti tuttu, bezirgânlara der: Bre kavat oğlu kavatlar, baba dururken oğul elini mi öperler? Dediler: Hanım, bu yiğit senin oğlun mudur? Evet benim oğlumdur dedi. Dediler: Şimdi incinme hanım önce onun elini öptüğümüze, eğer senin oğlun olmasaydı bizim malımız Gürcistan'da gitmişti, hepimiz esir olmuştuk dediler. Pay Püre Bey der: Evet baş kesti, kan döktü, adam devirdi dediler. Bre, bu oğlana ad koyacak kadar var mıdır dedi. Evet sultanım, fazladır dediler.

Pay Püre Bey kudretli Oğuz beylerini çağırdı misafir etti. Dedem Korkut geldi, oğlana ad koydu. Der:

Ünümü anla sözümü dinle Pay Püre Bey
Allah Taâla sana bir oğul vermiş tutu versin
Ak sancak kaldırınca müsülmanlar arkası olsun
Karşı yatan kara karlı tağlardan aşar olsa
Allah Taâla senin oğluna aşıt versin
Kanlı kanlı sulardan geçer olsa geçit versin
Kalabalık kâfire girince
Allah Tâala senin oğluna fırsat versin
Sen oğlunu Bamsam diye okşarsın
Bunun adı boz aygırlı Bamsı Beyrek olsun
Adımı ben verdim yaşımı Allah versin (Ergin, 2012: 61-62).

Ad verme merasimini Tatar Türklerinin Edigey destanında da görmek mümkündür. Bu yere kadar kahramanlara isimleri Hızır, aksakallı dedeler tarafından koyulmuştur; fakat Edigey destanında isim, babası tarafından seçilmiş ve konulmuştur. Toktamış han,

Ulu kızı aya denk,
Adımı koyup Haneke,
Küçük kızı güne denk,

Adını koyup Köneke,
Gönlünü o zaman dindirdi (Sulti, 1988: 51).

Edigey de oğluna,

Han yanında doğdu diye,
Adını Noraddin koydurdu (Sulti, 1998: 51).

3.1.2. At

Türkler yerleşik hayata geçmeden önce asırlar boyunca atlı-göçebe medeniyeti denilen bir medeniyet tarzında yaşamışlardır. Adı geçen medeniyete böyle denilmesinin sebebi ise atın bu medeniyet için önemli rol oynamasıdır. At, ehli hayvanlar arasında daha hızlı giden hayvan olduğu için Türkler, akıncılık yapmışlar, diğer kavimler üzerinde hakimiyet kurmuşlardır. Türkler için at sadece bir binek hayvanı değil, aynı zamanda yiyecek, içecek ve giyecek kaynağı idi. Türkler ayrıca, at sürülerini beslemek için yaylak ve kışlak olmak üzere iki hayat yaşamışlar. Atın Türklerin hayatındaki önemini gösteren bir diğer bulgu, eski Türklerden kalma mezarlarda insan iskeletlerinin hemen yanında, bir bölme ile ayrılmış olarak, at iskeletlerinin olmasıdır (Kaplan, 2011: 12). Erken dönem Bulgar cenaze törenine özgü olan bir olay, bir erkeğin atın vücudunun bir kısmıyla veya at koşumuyla birlikte gömülmesidir. At, ölüye cennete yolculuk yapması için gerekiyordu. Ayrıca Türklerde at, yer ile gök arasındaki araçtır ve cenaze töreninde at sanki insanın canını göğe götürmektedir (Davletşin, 2013: 40-41).

Hayatı at sırtında geçmiş bir topluluğun gözünde at ve Türklük birbirlerinin tamamlayıcısı olmuştur. At, kahramanların yanından ayrılmayan en sadık dost olduğu için kahramanlarla özdeşleşmiştir. Kaşgarlı Mahmud da sözlüğünde "kuş kanadı yiğit atı ile" sözüne yer vererek, atın kahramanlar için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Bayram, 2012: 228).

Türklerin hayatında atın yeri çok büyüktür. Atla erin değerini bir tutan Türkler için at, kahramana daha yakındır ve bu at sadakatli ve temizdir. At

kahramanlara itibar kazandırır. Atı olmayan kişiye itibar gösterilmez. At, kahramanlara bu dünyada eşlik ettikleri gibi, öbür dünyaya göç etmeleri esnasında ve sonrasında da onlara arkadaşlık ettiklerinden dolayı atın destanlarda, hikayelerde ve efsanelerde çokça yer alması normal bir durumdur (Gökyay, 2004: CDXXVI).

Destan kahramanı adı geçen parçada Ak-Boz atıyla birlikte tanıtılır:

Curtkar artar uul bütkeni	Yurtta kalacak oğul olan,
Kızarıp agar kanı çok,	Kızarıp akacak kanı yok,
Kıyılıp ölör tını çok,	Kıyılıp ölecek canı yok,
Koo kırlan tumçuktu,	Görklü bel burunlu,
Kaş arkadıy kabaktı,	Kalın orman gibi kaşlı,
Carın boydo capşarı çok,	Omuzu boyda cepkeni yok,
Omırtkada üyezi çok,	Beli mızrak gibi
Eki caak kan-kızıl	İki yanağı kan-kızıl
Eki közi ot-calbıştıy	İki gözü ateş gibi,
Ak boro atka mingen	Ak-boz ata binen
Alıp-Manaş baatır boldı.	Alıp-Manaş bahadır oldu

(Ergun, 1997b: 97).

Alıp-Manaş destanında kahramanın kendisi gibi olan kahraman babası Baybarak Kağan tanıtılırken de alaca ata binen olarak tasvir edilmektedir:

Ağaştar ölöndör özördö,	Ağaçlar, otlar, bilende,
Olorbıla kojo bütken,	Onlarla birlikte biten,
Bajı kuudıy kajaygan,	Başı kuğu gibi ağaran.
Tiji kuulıdıy sargargan,	Dişi bakır gibi sararan,
Bar-çookır atka mingen	Alaca ata binen
Baybarak dep baatır curtadı.	Baybarak diye bahadır vardı

(Ergun, 1997b: 96).

Ayrıca destanda Alıp-Manaş'ın eşinin de ata binen bir kişi olduğu bilgisi vardır. Destanlarda erkek ya da kadın farketmez herkes ata biner, at bu kişilere eşlik eder. Onların hepsi birer sadık dosttur. Destanlar, efsanelerde ve hikayelerde kişiler muhakkak atlarıyla tanıtılır. Kahramanın

sevdiği kızın yiğitlerin canını alan, zalim babası da Ak-Çal atıyla tanıtılır (Ergun, 1997b: 97-98). Ayrıca Alıp-Manaş yiğitlerin intikamını almak ve zalim babanın kızını görmek için Ak-Boz atına binerek onların yaşadığı yere gider. Destanın ilerleyen bölümlerinde Alıp-Manaş'ın sefere çıktığı tehlikeli yolda Ak-Boz atı birden durur, yeri dinler, göğü dinler; ama ilerlemez. Buna sinirlenen Alıp-Manaş atını döve döve öldürür.

Türk destanlarında, hikaye, efsane ve masallarda atın yardımcı hayvan olarak da karşımıza çıkmaktadır. Orhun Abidelerinde Kültigin'i daima atlarıyla beraber görürüz. Ayrıca Dede Korkut'ta Kañur altı Kazan, Boz aygırlı Beyrek, Boz atlı Hızır en bilinen örnekleridir (İnan, 1968: 182-184). Ayrıca birçok Türk destanında kahraman atı ile yaratılır ve atı ile ölür (Özkan, 1997: 147-157). Bunun yanında bir Tatar efsanesinde de Altınçeç'i atıyla birlikte görürüz. Düşmanın komutanı Altınçeç'i almaya gelirler. Altınçeç düşmanın Han'ı ile evlenmek istemediğini söyler. Bunun üzerine düşmanla mücadeleye girilir; fakat Hanın kızı Altınçeç, babasının ordusunun yenildiğini görünce çok iyi kara bir rahvan ata biner; eline ok ve süngüsünü, yanına da Karaküz adlı bir kız arkadaşını alarak düşmana karşı savaşmaya çıkar (20).

3.1.3. Ateş

Eski Bulgarlarda ateş kültünün çok yaygın olduğunu gösteren kapların üzerindeki haç, gamalı haç ve eşkenar dörtgen şeklindeki işaretler gibi arkeolojik malzemeler vardır. Eski dönem Türklerin mezarlıklarında ölünün altına serpilmiş küllere rastlanılmaktadır. Bu küller muhtemelen ölünün altına ölüyü öbür dünyada kötü güçlerden koruyacağına inanılıyordu. Günümüzdeki Tatarcada var olan *köleme kükte oçırırmin* (külünü göklere kadar uçururum) tabir, ölüyü gömme ayinine imada bulunmaktadır. Kazan Tatarlarının folklor malzemelerinde ateş, kadın imgesine bürünmüştür. Kazan Tatarları, Hıristiyan Tatarlar ve Çuvaşlar ona kurban sunarlardı. İnsanlar ise ateşin temizleyici gücüne inanıyorlardı. Ateş, kötü ruhlarla, ayrıca kocaman yılanlar ve ejderhalarla mücadele aracıydı (Davletşin, 2013: 34-35). Birçok Tatar efsane ve rivayetlerinde de insanlar, şehrin kurulması ve buranın yaşanılabilir bir hale getirilmesi için ejderha ve yılanları ateşle

temizlemişlerdir (25, 31, 32, 33, 35, 36, 37). *Ateşsiz Kaynayan Kazan* efsanesinde Aksak Timur Büler şehrini basmış ve orada bulunan yaşlı kadını ateş yakmadan kazanın altında ateş yanan gere gitmesini söyleyerek kovar. Yaşlı kadın kazanı koyduğu yerde ateş yakmadığı halde ateşin yandığını görür ve oraya yerleşmiş ve zamanla onun yanına başka insanlar da gelerek Kazan şehri kurulmuştur (23). *Kazan Kaynayan Yer* adlı efsane de bir Han şehir kurmak istemiş etrafındakilere danışmıştır. Halktan birisi "Arabaya bir kazan koyalım, kazana su dolduralım, altında ateş yakalım ve atları koşturalım. Kazan nerede kaynamaya çıkarsa orada şehir kurarız" demiştir ve onun söylediğini yaparak kazanın şimdi Kazan yerinde kaydığını görürler ve şehri oraya kurarlar (27).

3.1.4. Dağlar, Mağaralar ve Nehirlerle İlgili İnanışlar

Dağların saygı ve sevgi kadar korku kaynağı da olmalarında ve kutsallık kazanmalarında çeşitli etmenler bulunmaktadır. Uzaktan bakınca insana küçüklüğünü ve acizliğini hatırlatan yücelikleri, aşılmak istenildiği zaman katlanması gerek güçlükler gibi etkenler vardır. Türklerin eski yurtlarında dağlara kutlu varlıkların niteliği tanınmıştır. Örneğin, eski Türk geleneklerinde ilk insana döl yatağı olan mağaranın bulunduğu Kara Dağ ve Ötüken Dağı kutlu yerlerdendir. Bunların yanında birçok dağın tepesinde kendileriyle aynı adı taşıyan evliyaların yattığını bilmekteyiz. Dağın adının nereden geldiğini açıklamak için dağ ile yatırım ilişkilerini belirten efsaneler anlatılır. Hatta bazı durumlarda dağ mı adını orada yatandan almış, yatırım mı dağın ile anılmış olduğu bilinmez (Boratav, 1973: 53-59). Dağın kutsallık kazanması gibi nehirler de Türkler için bir kutsallık atfedilmektedir. Nehrin ya da ırmakların etrafında olmuş olaylar bu yerlerde bir yatırım olduğunun habercisidir; hatta çoğu zaman efsane ya da rivayetlerde geçen bu yerlerin çevresinde gerçekleşmiş olaylar yatırların nasıl oluştuğunu ve hangi adla adlandırıldıklarını da açıkça göstermiştir: Düşmanlar, Tırışmal Hoca'yı ve on iki kızını yakalayıp Hocalar dağının kırlık bölgesine getirmişler. Burada onlar, düşmanın emri gereğince gece-gündüz yalın ayak toprak taşıyıp, yeni bir dağ oluşturmuşlar. Büyük dağ yığılıp bitince düşmanlar Hoca'yı ve onun on iki kızını şu dağın tepesine diri diri gömmek istemişler; fakat o anda

kızlar on iki yıldız dönuşüp gökyüzüne yükselmişler. Tırışmal Hoca ise dağdan atlayarak, nehir suyuna dönuşüp akıp gitmiş. Halk şimdi de o nehrin başladığı kaynağı kutsal sayıp ona adak adar. Kızların yığığı dağa da Kız dağı derler (19).

Çağdaş şamanist Alyatlı Türk boylarında da dağ kültü en önemli kült sayılmaktadır. Teleüt, Töles ve Abakan Türkleri yakınlarında bulunan dağlardan birini Tanrı, koruyucu ruh ya da büyük ata sayarlar. Altaylı şamanistlerin dağ şerefine yaptıkları ayinlerinde söyledikleri ilahiler halk edebiyatı ve folklorun güzel örneklerini teşkil ederler (İnan, 1991: 253). Yine bir Tatar efsanesine göre *Aktaş Dağı*, üst üste yığılıp, kertiklenip, sallanıp düşecek gibi duran büyük taşların arasında idi. Onun üstünde geniş çayırklar ve eski Müslüman hanlardan kalan şehir kalıntıları varmış. Onlar orada çok güçlü olarak ömür sürerken, üzerlerine başka yerden çok büyük bir düşman ordusu gelmiş. Ayrıca bu Aktaş Dağı'nın üstünde yaşayan Altınçeç adlı bir kız varmış. Bir gün Altınçeç düşmanın eline düşmemek için, gece ay ışığında arkadaşı Karaküz'le kaçıp, hanın hazinesinin saklandığı dağın deliğinie gelip girmiş ve orada kaybolmuş; fakat bundan sonra Altınçeç'e ne olduğu bilinmiyormuş. Yalnız yazın güzel gecelerde, Altınçeç'in dağın deliğinden çıkıp, dağın kertiklenip duran yerinde oturup Akidil'e doğru baktığını anlatırlar. Hatta bazı insanlar, onun pek kederlenerek şarkı söylediğini görmüşler. O biçare, ay ışığı olan gecelerde oradan çıkıp, ayaklarına kadar inen uzun saçlarına gömülüp, avucuna dayanıp, çayıra doğru bakıp, hüznlenerek tan atıncaya kadar oturur, bundan sonra yine ardına bakıp, oraya girip kaybolurmuş (20).

Diğer bir efsanede de *Hocalar Dağı* geçmektedir. Bir gün düşman Bulgar ülkesini basmış. O, Büler'e kadar gelmiş ve şehri kuşatmış. Büler'i müdafaa etmek için Kızıltav, Kızlar, Nokrat vb. şehirlerden yiğitler gelmişler. İştirek bahadır da arkadaşlarıyla birlikte düşmana karşı çıkmış. Savaş çok şiddetli olmuş, birçok bahadır canını feda etmiş. İştirek Batır ve üç arkadaşı, savaşa savaşa Hocalar dağına çıkmışlar. Bahadırlar, dağın başında, doğdukları ülke için kanlarının son damlasına kadar savaşmak üzere kan içmişler. Düşmanlarının üzerine atılarak bu denksiz savaşta şehit olmuşlar. Onları dağın başına gömmüşler (19). Abdülkadir İnan eski Bulgar

bölgesinde yaşayan Kazan Türklerin Hocalar Dağı'na kurban kestiklerini tespit etmiştir. İnan, Kazan aydınlarından G. G. Reşidî'nin *Hocalartav yaki yalğan hac* adlı manzumesinde bu dağa dair inançları ve bu dağda yapılan kurban ayinlerini anlattığını söylemiştir (İnan, 1991: 255).

G. G. Reşidî'ye göre Hocalar Tavı (Dağı) hakkındaki inançlar ve yapılan âyinler Müslüman olmuş Çuvaşlar tarafından getirilmiştir diyerek bu alandaki kısa tarihçeyi de verilen manzum satırlarla anlatmıştır. İnan yine G. G. Reşidî'nin eserine dayanarak Hocalartav'ında yapılan kurban ayinlerini anlatmıştır. Şöyle ki İslamiyet'in benimsenmesine rağmen eski âdetten vazgeçilmemesi şöyle anlatılmaktadır:

Reşidî cahil hocalardan şikayet ederek bunların dağı ziyaret etmelerinin fakirlerin haccı olduğunu söylediklerini anlatıyor. Bu dağın yüksek kısmı Arafat dağını, Kızlar Dağı denilen kısmı Kubey Dağını, yine bir tepede Mine Dağını, pınarı (çeşmesi) da Zemzem'i temsil ediyor diye vaazederlermiş. Güya burası Mekke'den daha mübarekmiş...

İnan, Reşidî'nin manzumesinden parçalar vererek bunda Mekke ve çevresindeki hac ve ziyaret yerlerinin bu dağa nakledilerek övüldüğünü, Safa ile Merve adları verilerek buralar arasında yürümenin nasıl öğütlendiğini göstermektedir. İnan, bilgili hocaların bu adetlerden vazgeçirmeye çalışmalarına rağmen, cahil hocaların da buraları bu şekilde İslamlaştırmaya uğraştıklarını belirtmiştir. Ardından "G. G. Reşidî'nin bu manzum risalesi yalnız dağ kültürünün değil, bütün yer-su kültürünün cahil hocalar tarafından İslamlaştırmaya nasıl çalışıldığını göstermektedir" (İnan, 1991: 256) demektedir.

Mağaralar ise evliyaların sığınayı olarak çeşitli inanışlarla konu olmuştur. Örneğin, *Yedi Uyuyanların* yüz yıl boyunca uyuyup kaldıkları mağara birçok yerde gösterilir. Mağaralara bağlanan başka bir inanış da ermişlerin bir gün dünyayı terk etmek istediklerinde onlardan birinin içine girip sır olduklarıdır (Boratav, 1973: 64).

3.1.5. Defineler ve Cinler

Hazine-definelerle ilgili birçok rivayet ve inanışlar bulunmaktadır. Bu konu hakkındaki en eski belgelerden biri Dede Korkut Kitabı'nda Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boyu'ndadır (Ergin, 2012: 151-162). Depegöz, Basat'ı öldürmek amacıyla onu iki mağaraya gönderir; bunlardan biri Depegöz'ün hazinelerinin yığıldığı mağaradır. Öteki mağaranın ağzında durmaksızın inip çıkan kılıçlar vardır.

Anadolu sözlü geleneğinde de, defineleri gizleyen ve mağaranın ağzında bu definelerin alınmasını engellemek için kılıçların oynadığı hikayeler de bulunmaktadır. Örneğin; Mudurnu'nun köylerinden birindeki anlatmaya göre, içindeki altınları alanların dışarı çıkmalarını engelleyen kılıçlar var imiş. Bir başka anlatmaya göre de bu mağaranın kapısında bekleyen bir genç kız varmış. Bu kız definenin tılsımı imiş (Boratav, 1973: 85). Tatar efsane ve rivayetlerinde geçen hazine dağı-mağarasında bulunan hazinelerin korunması için buranın kapısında bekleyen varlıklar cinlerdir. Tatar rivayetinde de yine buna benzer olay vardır. Altınçeç'nin babası düşman ordusu karşısında yenileyeceğini anlayınca hazinesindeki altın ve gümüşleri, cevher ve yakutları saklamak isteyerek görünmekte olan en dik yere, soba gibi içeri kıvrılan, alacakaranlık delik gibi yerin içine yığılmış. Uzun zaman geçtiği için o hazineleri cinler sahiplenmişler. Orada, elinde tüfek bulunan askerler bekçilik yaparlarmış. Hazineleri almak isteyen insnaları yanına bile yaklaştırmazlarmış. Bu hazinelere ulaşmak isteyen insanlar ise helâk olmuşlardır (20).

Halk geleneğinde birtakım olağanüstü halleriyle insanların yaşamında etkilerini gösteren gizemli yaratıkların varlığına inanılır. Olağandışı kimi şartlar içinde onları göründüklerini ileri sürenler de vardır; fakat onlar iki kişi bir aradayken görünmezler; yani onlar insana, tek başına olduğu zaman, çeşitli kılıklarda kendilerini gösterirler. *Cin* kelimesi ise Latincedeki anlamı insanları, hayvanları, yerleri koruyan, onların kaderini yöneten ruh ya da Tanrımsı varlıktır. Cinlerin insanlara karşı tavırları ise çeşitlidir. Kızdırılmazlarsa kötülük etmezler. Gönüllerini hoş edecek yolda davrananları ödüllendirirler. Onlardan gelebilecek herhangi bir kötülüğe karşı tedbir almayanları veya onları kızdıranları çarpmak, sakatlamak ve

hatta öldürmek suretiyle cezalandırırlar (Boratav, 1973: 91-92). Eski ve geleneksel inanışlara göre bu varlıkların yaşadıkları yerler genellikle hamamlar, ahırlar ve köprüler gibi şeytanî yerlerdir. İnanışa göre cinlerin kötülük seven ve iyilik sevenleri de vardır. Eski dönem Arap tarihçileri İran tarihinin mitolojik dönüşümünden söz ettikleri zaman *Dev* sözcüğünü ya *şeytan* ya da *cin* diye tercüme etmişlerdir. Geleneksel görüşlere göre ise cinler, şeytana yakındırlar. Cinler, şeytanî varlıklar olduklarından, görünüşleri ve yaptıkları her şeyleriyle de dünyadaki varlıkların tersini oluştururlar. Bazı halklarda cinlerin görünümü ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Şöyle ki, cinler uzun boylu, dağınık saçlı, iri göğüslerini omuzları üzerinden arkaya atan bir kadın görünümündedir. Bu görüntü ise *Albastı* motifini hatırlatır (Beydili, 2005: 128-132).

3.1.6. *Devler*

Eski halklarda dev, karanlığın temsilcisi ve insan kılığına girmiş şeytani bir varlıktır. Türk destanlarında devler çoğunlukla *40 arşın boylu* şeklinde tanıtılır. Ejderha, Türkler'e çok eski zamanlarda Çin'den gelen motif olmuştur. Pertev Naili Boratav dev-insanları iki bölümde incelemiştir: 1) Büyük kutsal kitaplarda (Tevrat, İncil, Kur'an) yaptıkları anlatılan Peygamberlerle, tabiat dışı, olumlu veya olumsuz güçleri belirtilen kişiler; ayrıca Müslüman Türk toplumunun gelenekleri söz konusu olduğunda Muhammed Peygamberle çağdaş, ona yoldaşlık etmiş seçkin, ulu kişiler, 2) Yazılı tarih ve menkabe kaynaklarında anılmış ve gerçekte yaşamış olsun olmasın kendilerine tarihlik bir değer verilen veya verilmiş kişilerdir. Birinci kısımdaki kişiler ile ilgili halk inanışlarının çoğu Tevrat, İncil, Kur'an gibi ana kitaplarla onların yorumlarından meydana gelmiş başlıca yazılı kaynaklardan, enbiya kıssaları, siyerler ve bunların bilgilerini aktaran eski tarih kitaplarından gelmez. İkinci bölümdeki kişiler ise Eyüp Sultan, Mevlana Celâleddin, Saru Saltuk, Yunus Emre, Karacaoğlan vb. kişilerdir (Boratav, 1973: 49-50). Tatar efsane ve rivayetlerde geçen bu dev-insanlar da dinin etkisiyle yaşadığı varsayılan kimselerdir.

3.1.7. Dualar (Alkışlar), Beddualar (Kargışlar)

Pek çok halkın edebiyatında olduğu gibi Tatar halk edebiyatında da dualar (alkışlar), beddualar (kargışlar) ve yeminler (antlar) öneme sahiptir. Bu türler, insan hayatında yüzyıllar boyunca çok ciddi bir yer edinmiş ve şimdi de insanların içtimaî ve kültürel-edebî özellikleri bakımından önemini daha da artmıştır. Toplumun sözlü anlatım kalıpları olan alkış ve kargışlar, toplumun günlük hayatında çok sık kullandığı sözlü kalıplar olan atasözleri ve deyimlerden sonra ikinci sırayı alır diyebiliriz. Tatar halk edebiyatında da önemli bir yer edinen alkış, insanların kendileri, yakınları ve sevdikleri için övgü, kutsama, iyilik, esenlik dilemek amacıyla söyledikleri kalıplaşmış sözlerdir. Alkışın (dua) tersi olan kargış (beddua) ise bir kimsenin Tanrı'nın ya da insanların sevgi ve ilgisinden mahrum kalmasını, amansız bir kötülüğe veya felakete uğramasını dileyen sözlerdir.

İnsan, hayatı boyunca çeşitli zorluk ve sıkıntılarla karşılaşır. Bunlardan bazılarını aşmaya gücü yetmediği zaman bir sığınak, bir dayanak arama ihtiyacı duyduğundan kendisinden üstün gördüğü güçlerin ve özellikle Tanrının merhametine sığınır. Bunu sağlamak için de birtakım dualar ya da yakarışlara başvurur. Bu durum kültüre yansıdığı gibi edebiyata da malzeme oluşturur. Bu sebeple, duyguları daha belirgin ve etkili anlatmayı sağlayan, ifadeye canlılık vererek konuşmayı süsleyen alkış (dua) ya da kargışa (beddua) Türk kültürünün her safhasında, gerek sözlü edebiyat; gerekse yazılı edebiyat ürünleri arasında çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Bu örneklerden birisi de *Mercen Şehri ve On İki Kız Hikayesi*'dir. Mercen adlı Bulgar şehrinde savaş çıktığı zamanda on iki kız düşmana beddua ederek düşmanın gücünü zayıflatmışlardır (19).

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, alkış ve kargışları oluşturan söz kalıplarının içine büyük ölçüde İslamî terim ve kavramlar girmiştir. Türk toplulukları, İslam dininin esaslarına uygun bu dualarla birlikte Tanrı'ya karşı dilek ve niyazlarını ana dilinde nesir veya nazım olarak sade bir şekilde ulaştırmayı tercih etmiştir. Bu tür alkış ve kargışların en dikkat çekici örnekleri Dede Korkut Kitabı'nda karşımıza çıkar: Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek hikayesinde bunun örneğini görmek mümkündür. Pay Püre

oğlunun adını koymak için misafirlerini çağırır ve Dede Korkut gelerek Bamsı Beyrek'e dualarla ad koyar:

Ünümü anla sözümü dinle Pay Püre Bey
Allah Taâla sana bir oğlu vermiş tutu versin
Ak sancak kaldırınca müslümanlar arkası olsun
Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa
Allah Taâla senin oğluna aşıt versin
Kanlı kanlı sulardan geçer olsa geçit versin
Kalabalık kâfire girince
Allah Taâla senin oğluna fırsat versin
Sen oğlunu Bamsam diye okşarsın
Bunun adı boz aygırlı Bamsı Beyrek olsun
Adımı ben verdim yaşımı Allah versin (Ergin, 2012: 62).

Bu geleneğin eskiliği, dilimizin en eski yazılı metinleri olan Orhun ve Yenisey Yazıtlarında geçen alkış kelimesinin varlığından ve Altay bölgesinde hala Gök Tanrı inancını yaşatan Türk topluluklarının dua ve törenlerinden de anlaşılmaktadır.

Tatarlarda da şu şekilde alkış (dua) örneklerini görmek mümkündür:

Alla kuet birsin, canıña savlık birsin (Allah kuvvet versin, canına sağlık versin),

Baldan rehim itigiz, maydan avız itigiz, dünyada balday tatlı, mayday tuk bulıp gumır itigiz (Buyurun baldan yiyin, yağın tadına bakın; dünyada bal gibi tatlı, yağ gibi tok ömür sürünüz),

Yürgeniñde yulñ bulsın, Hızır ata yuldaşñ bulsın (Yolun açık olsun, Hızır ata yoldaşın olsun),

Tuylar mübarek bulsın, yeşler başına behit kunsın, üyleri bala bilen tulsın (Düğünler mübarek olsun. Gençlerin başına devlet konsun, evleri çocukla dolsun) vs. (Zekiyev ve öte., 2001: 172).

Dede Korkut hikayelerinde de yemin ve beddua birliktedir: Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beğrek Boyu'nda, Beğrek "Kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, sağlıkla varacak olursam Oğuz'a gelip seni helallığa almazsam" diyerek and içer (Ergin, 2012: 74).

Kargış, insanın kendisin, ailesine, çevresine ve din gibi müesseselerine dokunacak şahıslara, düşnce ve fikirlere karşı davranışlarının şiddetli bir tepkisidir. Hayatta haksızlığa uğramış insanın vicdanında uyanan isyan ve hiddeti susturma çarelerini aramalarından ortaya çıkmıştır (Elçin, 1986: 663). Tatar halkı da felaketli günler geçirdiği için halkın ağzında dolaşan bu kargışlar (beddualar) Tatar halk edebiyatın bir türü olması doğaldır. İnsanların dilinde ve edebiyatında olan kargışlara örnek vermek gerekirse:

Avızıñnan cil alsın, iltip kuyınıña salsın (Ağzından yel alsın, götürüp koynuna salsın),

Aktık kniñ bulgın (Son günün olsun),

Kargıřıñ kazık başına (Bedduan kazık başına),

Tiliñe uvan ıkkırı (Dilinde oban ıksın),

Tiliñ kurıp tşsin (Dilin kurusun),

Tamagıña taş kirgiri (Damağına taş girsin),

Tamagıña pıak bulıp utırsın (Damağına bıçak olup otursun),

Meñgilik temug kisevi bulıgız (Ebediyyen cehennem odunu olun),

İki kziñ çıksın (İki gzn çıksın) vs. (Zekiyev ve te., 2001: 173)

3.1.8. Geyik

Bamsı Beyrek bir geyiğin peşine takılır ve eşi olacak Banu Çiçek'in yaşadığı yere gider:

Birdenbire Oğuz'un üzerine bir sürü geyik geldi. Bamsı Beyrek birini kovalayıp gitti. Kovalaya kovalaya bir yere geldi, ne gördü? Sultanım gördü: Yeşil çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş, Yârab bu otağ kimin ola dedi. Haberi yok ki alacağı elâ gözlü kızın otağı olsa gerek. Bu otağın üzerine varmağa hayâ etti. Dedi: Ne olursa olsun, hele ben avımı alayım dedi. Otağın önünde erişi verdi, geyiği arka ayağından vurdu. Baktı gördü - bu otağ Banu Çiçek otağı imiş ki Beyreğin beşik kertme nişanlısı, adaklısı idi - Banı Çiçek otağdan bakıyordu (Ergin, 2012: 62).

Geyik, Türk masallarında, efsanelerinde ve destanlarında karşımıza çıkan motiftir. Göktürk, Moğolların gizli tarihinde ve Fin-Ugor kavimlerindeki efsanelerde halkın geyikten türediği de geçmektedir (Ögel, 1993: 569-578). Tatar efsanelerindeki geyik ise yol göstericidir. Börkit'in oğlu bir kurt tarafından ormana kaçırılır. Börkit de oğlunu bulmak için ormana gider ve burada çeşitli hayvan ve geyiğin ayak izlerini görür. Bu izleri takip ederek oğlunun izini bulur; yani kahraman gideceği yere geyiğin bu ayak izleri sayesinde varır (21). Bu olay Macarlar'ın efsanelerinde de görülmektedir:

Bazı kimseler avlanmak için Maetois bataklığına gidiyorlar. Tıpkı bir çölü andıran bir bölgeye geldikleri zaman, karşlarına birdenbire bir geyik çıkıyor. Avcılar başlıyorlar geyiği kovalamağa. Geyik kaçıyor, onlar kovalıyorlar ve nihayet öyle bir yere geliyorlar ki, geyik de birdenbire kayboluyor. Geyik nereye gitti diye avcılar başlıyorlar geyiği aramağa. Oraya bakıyorlar, buraya bakıyorlar, geyik yok. Sanki Tanrı onu gökten çekmiş gibi. Geriye dönmek istiyorlar ama, bu defa da yollarını bulamıyorlar. Kalıyorlar bataklığın ortasında. Orada yaşamağa başlıyorlar ve aradan beş sene geçiyor. Altıncı sene bataklığın ortasında dolaşırken, Prens Belar'ın karlarına ve çocuklarına rastlıyorlar. Nedense bu ailenin erkekleri tamamen ölmüş ve karıları da erkeksiz kalmışlar. Kadınları gören avcılar, hemen kadınlarla çocukları toplayarak kendi bataklıklarına

götürüyorlar. Bunların arasında nasılsa Alan Prensi Dula'nın iki kızı da bulunuyormuş. Hunor ve Magor adlı iki avcı, Alan Prenseslerini görünce, öbürlerini bırakıp bunlarla evleniyorlar ve bu suretle Macar milleti meydana gelmiş oluyor (Ögel, 1993: 580-581).

Ögel'e göre efsanede adı geçen Belar, Bulgar Prensi olmakla birlikte bu Prensin ailesi Bulgar Türklerini temsil etmektedir ve Macarların atalarından sayılan Hunor ise Onogurların ataları olarak görülmektedir (Ögel, 1993: 581).

3.1.9. Hızır - Veli - İhtiyar

Hızır, Türk kavimlerinde çok yaygın bir inanıştır. Anadolu'daki bu inanışlar ile İslamiyetteki Hızır inanışı farklıdır. Türk-İslam kültürünün ortaya çıkmasında rolü olan, İslami değerler içerisinde yer alıp bu değerler uğruna mücadele ederek ve savaşarak onları taşıyan ve yayan veliler, eski alp tipinin devamı olarak görülebilir. Askerlerle birlikte savaşa katılan veliler, orduların manevi gücünü üstlenmişlerdir.

İslami devirlerde Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde ve Türk toplulukları oluşmuş manzum-mensur eserlerde değişik konum ve biçimlerde Hızır karşımıza çıkmaktadır. Hızır bu tür eserlerde kahramanların yardımcısı ve yol göstericisidir. Zor durumda kalan kahramanların karşısına çıkmaktadır. Manas destanında Manas'ın doğduğu andna başlayarak onun hayatında etkili olur. Alpamiş'ta da benzer durum vardır. Alpamiş doğduğu zaman Hızır, babası Baybörü'ye gelerek Alpamiş için dua eder. İşte halk hikayelerinde ve masallarında kahramanların her daim yardımına koşan Hızır'dır.

Alıp-Manaş'a haber veren kişi bir ihtiyardır. İhtiyar motifi Türk destanlarında, efsanelerinde, halk hikayelerinde ve masallarında çokça karşımıza çıkar. İhtiyar kimi yerlerde *Dede*, *Dede Korkut*, *Hızır*, *Aksakallı* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isimlerin yaptıkları işler aynıdır; hatta bunlar birbirlerinin aynıdır diyebiliriz. Hızır, ihtiyar ya da dede "efsanelere göre, karanlık dünyadaki Dirilik Suyu'ndan içip daimî yaşayan ve ölüp-dirilebilen doğayı sembolize ederek ebediyetin göstergesiyle çevrilen mitolojik varlık. Orta Asya Türkleri ona *Kıdır* derler. Onun adına ayrıca *Hızır Ata* denilir ve dara düşüldüğü zamanlar ondan yardım istenir (Beydili,

2004: 238). Hızır Türk destanlarında kahramanların koruyucusu olmakla anılmıştır. Hızır, bazı halk hikayelerinde derviş olarak da adlandırılmaktadır.

Alıp-Manaş, dokuz yıl dövüşüp Ak-Kağan'ı demir ağaca asar ve tutsak eder. Karısını, kızını öldürür ve tutsak olan bütün Altaylıları serbest bırakır. Memleketi olan Altay'a, ailesine dönerken yolda onu nehirden geçiren ihtiyarla karşılaşır. İhtiyar ona Ak-Köbön'ün, karısı olan Kümüjek-Aru'ya talip olduğunu ve düğünlerinin yapıldığını söyler:

Ak baştu kemeçini
Tunuk ünile kıygırdı.
Onı ukkan kargan
Tos kemege oturdı, / Tastarakaydı
keçirerge kayıktap iydi.
Oyto cana keçirerde,
Odojında oturgan karganın
Közinin caju tögüle berdi,
Çırış caagin coldoy berdi.
"Sler neni sanandıgar?
Köstin cajın nege töktiger? -
Tastarakay kargannan suradı.
Kargan közinin cajın arçıdı,
Caş ötküre mınayda ayttı:
"Onon beri saat boldı.
Bu kemege oturgızıp,
Bir baatırdı keçirgen bolgom.
Adı onun Alıp-Manaş bolgon.
Çırayı onun çeçektıy,
Közi çolmondıy bolgon.
Onın çırayı sege cüzündeş,
Közi seniyindiy bolgon.
Onın kiyninde men onı
Ölgön dep nacızınan ukkam.
Kurgagan söögin körgöm,

Ak başlı gemiciye
Titrek bir sesle seslendi.
Onu duyan ihtiyar,
Kayın gemiye oturdu./Garip-
kel
keli geçirmek için kürek çekti.
Karşıya geçirirken
Karşıda oturan ihtiyarın,
Gözyaşı dökülüverdi.
Kırışik yüzünü yol etti.
Siz neyi hatırlanıdımız?
Göşyaşını niye döktünüz" diye,
Garip-kel kel, ihtiyardan sordu.
İhtiyar, gözyaşını sildi:
Ağlarken şunları dedi:
"Aradan uzun süre geçti,
Bir gemiye oturtup,
Bir yiğidi geçirmiştim.
Adı onun Alıp-Manaş'tı.
Yüzü onun çiçek gibiydi.
Gözü çolpan gibiydi.
Yüzü sana benzerdi.
Gözü seninki gibiydi.
Sonra ben onun
Öldü diye dostundan duydum.
Kurumuş kemiğini gördüm.

Kunugıp ıylay bergem.
Onın mege sıylagan
Togus kırılı sagoonın
Ol nacızı blaayla,
Bu suuga çaçıp iygen.
Onın kiyninde ayga şüüp,
Sogoondi oyto taap algam.
Emdi ol sagoonım
Ay oşkoş caltırıp turu,
Kün oşkoş mızıldap cüret.
Kuu söögin körböğön bolzom.
Ölgön dep bütpeş edim.
Küküjek-Aru erge barbaan bolzo,
Kunugıp men ıylabas edim!"
(Ergun, 1997b: 138-139).

Üzülüp ağlayıverdim.
Onun bana hediye ettiği,
Dokuz sırlı okunu,
O dostu zorla alıp,
Bu suya attı.
Sonra bir arayıp,
Oku bulup aldım.
Şimdi o okum,
Ay gibi yaldırıyor.
Güneş gibi parlıyor.
Ak kemiğini görmeseydim,
Öldüğüne inanmazdım
Kümğüjek-Aru ere
varmasaydı,
Üzülüp ben ağlamazdım

Hızır kelimesinin İslami kaynaklarda isim değil lakap olarak kabul eder. Fakat halk edebiyatı ürünlerinde pratikte isim yerine kullanıldığı görülür. Türk-İslam kültüründe Peygamber olarak düşünülen Hızır (bazı hikayelerde derviş olarak da adlandırılır), başı darda olan insanlara yardım eden nur yüzlü bir varlıktır ve her dönemin bir Hızır'ı olduğu görüşü hakimdir. Dede Korkut'taki Boğaç Han, yaralandığı sırada yanında bulunan Hızır, yarasını sararak bu yaradan ölümün olmadığı, dağ çiçeğinin anasının sütüyle yarasına merhem olacağını söyleyerek ortadan kaybolur. Manas destanında Hızır, Manas'ın doğumundan beri ona dua eder. Tahir ile Zühre'nin kahramanı Tahir zindana atıldığında onu kurtaran yine Hızır'dır (Beydili, 2005: 241). Hemen hemen bütün halk hikayeleri, masal, efsane, menkıbe ve şiirlerde söz konusu edilen Hızır, genellikle boz atlı, yeşil elbiseli, yeşil mızrak veya kamçılı, istediği kılığa girebilen bir kişi olarak tasavvur edilir. Hızır darda kalanlara yardım eden, iyileri ödüllendirip kötülerini cezalandıran, bolluk ve bereket bağışlayan, Müslüman askerlere yardım için savaşlara katılan bir şahıs olarak tanıtılır. Hızır halk şiirinde aşıklara, hikaye kahramanlarına aşk badesi sunmaktadır. Ninnilerde Hızır'ın

taş bebeğe can vermesi, yola giden çocuğun elinden tutması, eşiğine (kapısına) gelmesi ve uğur getirmesi gibi temenniler yer alır. Bilmeceleerde de Hızır'ın kılıç salması, bir değnekle dağları oynatması anlatılır (Kurnaz, 1998: 412). Hızır'ın tüm bu işlevlerinin kaynağı Tanrı'nın varlığından ileri gelir diyebiliriz. Destansı romanlarda, rivayet-efsanelerde, halk hikayelerinde ve masallarda özellikle Hızır'ın sürekli olarak kahramanları ölümden kurtaran, türlü kötülüklerden koruyan, içinden çıkılmaz güçlüklerden sıyrın bir valıktır. Özellikle yolcuların güç şartlarda yapıldığı eski dönemlerde yolculara yardımcı olmak, yol göstermek gibi işlevleri halk edebiyatı ürünlerinde kendini göstermektedir. Hızır'ın böyle zaman zaman savaşılar katılıp zor durumdaki askerlere yardımcı olduğu inancı hemen hemen tüm İslam dünyasında görülür. Hızır'ın savaşlardaki yardımlarından başka büyük istilaları yöneten hükümdarlara da yol göstermektedir. *Tevârih-i Bulgariye*'de Türkistan seferi sırasında Buhara'ya kadar Timur'a yol gösteren yine Hızır'dır (Ocak, 2012: 118).

Aydar Han ve Sahabeler adlı rivayette Muhammet Aleyhisselam Aydar Han'ın kızı olan Tuybike'nin iyileştirilmesi için Zübeyir bin Telka, Zübeyir bin Cedga ve Abdurrahman adlı üç sahabeyi Bulgar şehrine göndermesi ve bu üç sahabenin kayın süpürgesi ile Tuybike'yi iyileştirmesi (6) olayı Hızır'ın hastalıkları iyileştirmesi özelliğini göstermektedir. Hızır halk edebiyatı ürünlerinde karşımıza bir velî, ihtiyar ya da sahabe olarak da çıkmaktadır. Hızır'ın aksakallı bir ihtiyar olarak karşımıza *Gabdeşşems* adlı rivayette çıkar. *Gabdeşşems* kendisi güneşe taptığı gibi halkına da ona tapınmasını istemiştir. Bir gece rüyasına aksakallı bir ihtiyar girer ve ona Allah'a tapınmasını söyler. Bu rüyadan huzursuz olan ve bir türlü düşünüyorumlatamayan *Gabdeşşems*'in karşına Hızır gelir ve onu Allah'a sığınmasına yardımcı olur (7). *Süleyman Hoca* ise Bulgar şehrine din öğretmek için gönderilmiş kişidir ve Salman köyünün ilk evliya ve ihtiyar atası olarak tasvir edilmiştir (8). *Barac Nesli*'nde de Hızır ve velî karşımıza ayrı olarak çıkmaktadır: Aksak Timur Bulgar şehrini yakıp yıktıktan sonra Biler şehrine gelir. Biler şehrinin hanı olan Samat Han Aksak Timur'un askerleriyle savaşmadan önce nasıl hareket etmeleri gerektiğini karşısındaki

Veli'ye sorar. Veli de minarenin tepesine çıkar ve Hzır'ı Aksak Timur'un askerlerinin arasında gördüğü için bu savaşa izin vermez (13).

Hızır'ı bir peygamber, bazıları bir veli, bazıları da bir melek olarak kabul eder. Halk edebiyatında Hızır, insan olarak görülür. Eğer Hızır bir peygamber olsaydı, bu ayetlerde açıklanırdı. Allah tarafından ilim verildiği kişiler velilerdir. Görülüyor ki tasavvuf çevreleri Hızır'ı daha çok bir veli, bu çevrelerin dışındakiler ise bir nebi olarak kabul etmişlerdir (Ocak, 2012: 64-65).

Hızır'ın eli son derece açık ve cömerttir, hastalandığı zaman kendi vücudunu yenileyebilir, insanlar arasına karışır ve insanlar onun kim olduğunu bilmezler. Fiziki bakımdan endamlı, güzel yüzlü ve düzgün bir insan görünümündedir. Tasavvuf kaynaklarında Hızır, gerçek görünümünü değiştirir; hatta çeşitli hayvan kılıfına bile girebilir. Beklenmedik bir anda ortaya çıkar ve görevini yerine getirtikten sonra birdenbire ortadan kaybolur. Ölülerini bile diriltebilme özelliğine sahip insanüstü bir varlık olan Hızır, kimin karşısına çıkarsa, ona ilahi sırların perdesini aralar ve kendisini Allah yoluna adamasına aracı olmaktadır.

Bulgar toplumlarında da ihtiyarlar ayrı yere sahipti. İbn Fadlan bir kişinin oğlunun çocuğu doğduğu zaman, bu çocuğu babasından önce dedesi yanına alır ve dedesi, çocuk olgun bir er oluncaya kadar bu çocuğu yetiştirmek için babasından daha çok hakkının olduğunu söyler. Erkek çocuk, ergenlik yaşına kadar dedesinin yanında kalmış ve oradayken gerekli beceriler elde ederek hayatı öğrenmiştir. Almış Han da İbn Fadlan'a gökteki olguları anlattığı zaman dedesinin sözlerini ve atalarını saygıyla anmıştır (Davletşin, 2013: 46-47).

3.1.10. Karaağaç

Bu ağaç lügatlerde *beyaz ile siyah, kırmızı ile sarı renkler karışımı bir ağaç* şeklinde tasnif edilir. Güveynî, bu ağacın, Çin, Rus ve Bulgar ülkelerinde uzun boylu olduğunu, ondan vazolar, tabaklar ve oklar yapıldığını ilave eder. El-Birûnî;

Halenc çizgili yollu, damarlı ve benekli bir ağaçtır. Bu ağaçtan Türk ülkelerinde masalar, bardaklar, su ve içki içmek için kadehler, lekeleri ince

olunca bıçak, sapı veya Bulgarların Horasan'a ve Harezm'e ihraç ettikleri hançerlerin sapları yapılır (Fadlan, 1975: 61)

şeklinde ifade eder. Efsanede de balıkçı dedenin yanında giden kişilerin güneşin yakıcılığında korunmak için Karaağaç'ın altında otururlar. O büyük ve kalın budakları ile nehrin üzerine doğru eğilip dururdu. (20). Tatar türkülerinde de geçen *Karaağaç*'ın gövdesi çok serttir:

Karama ağaç katı ağaç,	Karaağaç sert ağaç,
Kisiyim desem balta ütmiy;	Keseyim desem balta geçmez;
Tugan ilém iséme töşse,	Yurdum aklıma gelse,
Şiker tügél, balda ütmiy.	Şeker değil bal da geçmez

(Şahin, 1999: 181).

3.1.11. *Kırk Kız - Kırkyiğit*

Efsanede, Han kızının önderliğinde üzerlerine savaş elbiseleri, ayaklarına demir başmak giyinip şarkı söyleye söyleye Biler şehrine gelerek Biler'de yaşamaya başlayan *Kırk Kız*, Büler şehrine savaş açtığı sırada bu Kırk Kız helâk olmuştur (17).

Tatar efsane ve rivayetlerinde geçen *Kırk Kız*, diğer Türk destanlarında da *Kırk Yiğit* ve *Kırk Kız* olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk dünyası kahramanlık destanlarından Dede Korkut Kitabı'ndaki Dirse Han oğlu Boğaç Han'da "Kırk yiğidine türbent salladı, el eyledi. Kırk yiğit büyük cins atını oynattı, oğlanın etrafına toplandı. Oğlan kırk yiğidini beraberinde aldı, at tepti, cenk ve savaş etti ve Dirse Han'ın hatunu... toparlanıp yerinden kalktı, kırk ince kızı beraberine aldı, Dirse Han'a karşı vardı" (Ergin, 2012: 20-36), Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu'nda "Kafir der: Beyler, Kazan'ın tavlavla koç atlarına binmişsiz, altın akçasını yağmalamışız, kırk yiğit ile oğlu Uruz'u esir etmişiz, katar katar develerini yedekte çekmişsiz, kırk ince belli kız ile Kazan'ın helâllisini tutmuşuz, bu darbeleri biz Kazan'a vurmuşuz dedi" (Ergin, 2012: 37-56), Kam Püre'in Oplu Bamsı Beyrek Boyu'nda "Beyrek kalktı, ağlaya ağlaya kırk yiğidin yanına geldi" (Ergin, 2012: 57-89), Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda "Kırk yiğidini yanına

aldı, yedi gün yedi gece at koşturdular" (Ergin, 2012: 123-142) şeklinde rastlanmaktadır. Ayrıca Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek'teki Banu Çiçek (Ergin, 2012: 57-89) ve Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı'daki Selcen Hatun (Ergin, 2012: 123-142) gibi kadın kahramanların da kırk hizmetçisinin olduğu zikredilmektedir.

Çora Batır destanının kahramanlarından olan Ali (Gali) Bey'in de kırk yiğidi vardır:

Bu zamanda Gali Bey kendi kırk yiğidi ile Çura'ya karşı geliyordu. Uzaktan kamış aralarından güneşe karşı Çura'nın mızrağı parlayıp göründü. Çok geçmedi, çura, kamış arasındna çıkıp, Gali Bey'in karşısına gelip durdu. Gali Bey ve onun kırk yiğidi görüp, direk gibi dondular (Urmançı, 2007a: 397).

Abdülkadir İnan yazısında Mehmet oğlu Mustafa'nın Tebareke Tefsiri adlı risalesindeki Yusuf Kıssası'nı anlatırken *Zeliha kırk kızı kıygırdı* bilgisini vermektedir (İnan, 1968: 240). Tatar masallarından olan *Zülkarneyn Padişahı'nın kırk kızı* vardır. Bu kırk kız gölde balık görmek için ihtiyar bir balıkçını yanına giderler (Zekiyev ve öte., 2001: 140).

3.1.12. Kurt

Eski Türkler, yırtıcı ve vahşi olan hayvanlara *böri* derlerdi. Şimdi ise bu hayvanlara *kurt* denilmektedir. Göktürklerin *Kurttan Türeyiş* efsaneleri de meşhurdur. Bahaeddin Ögel'in eserinde u efsaneler üç menşeiye ayrılmıştır. Birinci menşei; Göktürkler (T'u-chüech), eski Hunların (Hsiung-nu) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamağa başladılar. Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlubiyetten sonra Göktürkler), bu memleket tarafından soyca öldürüldüler. (Tamamen öldürülen Göktürkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, (ona acımışlar) ve onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi). (Bu sırada) çocuğun etrafında dişi kurt peyda oldu ve ona et vererek (çocuğu) besledi. Çocuk bu şekilde

büyüdüktan sonra da, dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamaya başlayarak bu yolla gebe kaldı. Lin memleketin kralı bu çocuğun yaşadığını duyunca onu öldürmek için askerlerini yolladı. Askerler çocukla kurdun yan yana olduklarını gördüler ve onlar kurdu öldürmek isteseler de kurt mağaraya kaçarak 10 tane çocuk doğurdu. Zamanla bu on çocuk büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek onlarla evlendiler. Bu yolla hamile kalan kızların her birinde bir soy türedi. İşte Göktürk devletinin kurucuların geldikleri A-şî-na ailesi de bu On-Boy'dan biridir. Onların oğulları ve torunları çoğalarak yüz aile haline geldiler ve birkaç nesil geçtikten sonra hep birlikte mağaradan çıktılar (Ögel, 1993: 20-21).

İkinci menşei, ilk menşei ile konu bakımından aynıdır. Sadece ikinci kaynaktaki bazı yer adları bu kaynağa eklenmiştir (Ögel, 1993: 23).

Göktürklerin kurttan türeyişi ile ilgili üçüncü efsaneleri ise diğer iki efsaneden farklıdır. Ögel, üçüncü efsanenin tahlinini şu şekilde yapmıştır:

1) 18 kardeş var imiş ve bunlar Hunların kuzey bölgelerinde oturuyorlarmış. En büyük kardeşleri ise kurttan doğmuştur.

2) Bu kardeşler ve bunlara bağlı olan halk, bir düşman istilasına uğrayarak ölürler. Geriye sadece diğer efsanelerden farklı olarak kurttan doğan büyük kardeş kalmıştır.

3) Kurttan doğan büyük kardeş Yaz ve Kış Tanrıları ile evli imiş.

4) Yaz ve Kış Tanrıları ile evlenen bu atadan dört çocuk doğar. Bunlardan birisi leylek olup uçar. İkinci çocuğun adı Kırgız; dördüncü çocuğun adı da Türk olmuştur. Üçüncü çocuğun adı ise konulmamıştır

5) Türk, çocukların arasında en büyük olup, babasının yerine geçer. Buradaki soykütüğü ise Ebülgazi Bahadır Han'ın *Yafes oğlu Türk* şeceresine benzemektedir.

6) Türk'ün on karısı vardır. Her karısından ise bir boy meydana gelmiştir (Ögel, 1993: 26-27).

Kurdun insanlarla münasebeti dışında bir de rehberlik etme görevi de vardır. Oğuz destanında Oğuz Han'a yol gösteren kurt *Gök tüylü ve gök yeleli*dir. Bu *gök tüylü ve gök yeleli* kurt sabah vaktinde Oğuz'un çadırına güneş ışığında girer. Burada kurda *gök* sıfatının verilmesi, onun kutsallığını ve Tanrı ile ilgisini gösterir (Ögel, 1993: 134). Oğuz, mücadele ettiği

canavara karşı geyiği yem olarak kullanmış, gökten bir ışık demeti içinde inen kız ile evlenmiş ve yine gün ışığında meydana gelen Bozkurt öncülüğünde savaşımlardan başarı elde etmiştir (Ögel, 1993: 115-208).

Ak Kurt isimli Tatar efsanesinde o dönemin halkının köyünde *kazınkiler, bürinikiler- kurdunkiler* denilen ve kuşaktan kuşağa gelen nesiller vardır. İnci isimli kadın dereye kirli çamaşırlarını yıkamak için inmiş. Çocuğunu kendinden uzak olmayan ve bir ağacın set oluşturduğu yere koymuş. Çamaşırlarını yıkadıktan sonra çocuğun ağlama sesine irkılmış ve hemen çocuğun yanına gitmiş. Çocuğunun yanında bir ak kurtun olduğunu görmüş. Ak kurt kadını görünce, çocuğu almış ve ormana kaçmış. Bundan sonra yıllarca çocuğun peşine düşmüşler. Bir gün babası arkadaşlarıyla birlikte av avlamak için ormana gitmiş. Çeşitli hayvan ve geyiklerin ayak izlerinin yanında herhangi bir hayvaninkine benzemeyen bir ize rastlamışlar. Bu izleri bir insanın ayak izlerine benzetmişler ve takip etmeye başlamışlar. Tuhaf izler onları ormanın daha karanlık içlerine sokmuş. Börkit'in karşısına birkaç kurt çıkmış. Avcı Börkit bu vahşi hayvanları vurmak için hazırlanırken karşısına birdenbire tuhaf bir varlık çıkmış ve hemen okunu çıkararak bu tuhaf varlığı vurmuş. *Anne* nidasını duyar duymaz hemen bu canlının yanına gitmiş. Kurda benzeyen bu canavarın altında bir ben varmış. Bu beni gören Börkit, yıllar önce Ak kurt tarafından görürülen oğlunun olduğunu anlamış. Vakit kaybetmeden onu köyüne götürmüş. Köylüler büyük bir hürmet ederek bu çocuğu gömmüşler. İnci ile Börkit'e, onların kaybolan ve işte şimdi şu halde bulunan oğullarına acıyarak bütün köy halkı ağlamış. Halkın ağlaması durmaya başlamadan geceleri köyün dışından kurt uluması işitilmeye başlamış. O uluma ağlamaya ve yalvarmaya benzermiş. O olaydan sonra halk avcı Börkit'in soyuna *Bürinikiler* demeye başlamış (21).

Diğer bir rivayette de Kazınkiler adlı nesilden bahsedilir. Beren şehrinden bir avcı avlanırken, ayağı yaralanmış bir kır kazına rastlamış. Ona acımış, ayağını bağlamış ve alıp evine gitmiş. Avcının karısı ise, bol av bekleyip durmuş. Kocasının yaralanmış bir kır kazıyla geri döndüğünü görünce kadın çok öfkelenmiş. Ama avcı iyi niyetinden vazgeçmemiş. Çeşitli otlarla kır kazının ayağına ilaç yapmış. Kaz gözle görülür derecede

iyileşmiş, yürümeye başlamış. İlkbahar gelince kır kazları, Beren şehri üstünde uçup gitmişler. O yaralı kır kazı da dayanamamış ve akrabalarına katılmış. Avcı bu ayrılığı çok ağır geçirmiş. Tek başına kaldığı bir gün şöyle kederlenerek bir şarkı söylemiş. Avcının bu yürek yaralayan şarkısını yeller bütün orman ve kırlara dağıtmış. Bu hüznü şarkı o kır kazına da gidip ulaşmış. Dolayısıyla o bütün hısımlar ve akrabalarını yanına almış, uçarak hayırsever avcının kapısının önüne gelip konmuş. Avcı, kır kazlarını şehir halkına dağıtmış. Böylelikle Beren şehri bol kazlı olmuş. Bu kır kazları bereketli toprağa yerleşip pek çok yavru vermişler. Halk kaz tüyü ve kaz eti ile pazarda ticarete başlamış, zenginlikleri artmış, yaşam şartları düzelmiş. Kazlar ise çokça üremişler, bol zenginlik getirmişler. Söylediklerine göre yalnız Rim'i değil, Beren şehrini de bilinmeyen bir zamanda düşmandan korumuşlar. Oradaki halk bu tür kuşları mukaddes ve iyiliksever sayarmış. Avcının evine uçup gelen kır kazlarından sonra Beren halkı başka maldavar beslemekle de ilgilenmeye başlamış. Böylelikle ahırlara sığır, koyun, keçi gelip girmiş. Beren şehri büyümüş, sağlamlaşmış, nüfusu artmış. Şanı Suvar, Bulgar, Biler gibi meşhur şehirlere gidip ulaşmış. Güya evcil hayvanları besleme işi, onlara bu şehir halkından geçmiş. Aga Bazar'da Beren şehrinin malları en iyi fiyattan satılırmış (22). Bu efsane ve rivayetlerde geçen Ak Kurt, Kazınkiler gibi nesiller mitolojik özellikler taşıdığı gibi o halkın ekonomik geçim kaynaklarını da göstermektedir. Bu nesiller en eski mitolojik özellik olan bir hayvanla insanın münasebetinden ziyade bu hayvanların insanları koruma ve onlara yardım etme özelliği ön plandadır. Kazınkiler rivayetinde o dönem Bulgar halkının ticaretle ne kadar geliştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki çeşitli kaynaklarda da gösterildiği gibi Bulgar ülkesi ticaretle çok ilerlemiştir. Birçok tüccarın ticaret için buraya geldiklerinden haberdarız. Rivayetteki gibi Kır kazlarının yaptığı iyilik sayesinde ülkeye bolluk, bereket getirmesiyle birlikte Bulgar halkı ticarete başlayıp bu alanda ilerlemişlerdir. Yine *Ak Kurt* rivayetinde de o dönem halkının geçimlerini avcılıkla sağladığı görülmektedir. Biliyoruz ki göçebe tarzı yaşam süren Türk halklarının geçim kaynağı avcılıktı. Bu rivayetten onların henüz o dönemde tam olarak yerleşik hayata geçmediği

anlaşılır. *Kazinkiler* ile birlikte topluluk tam olarak yerleşik hayat geçerler ve avcılıktan ticarete atılırlar.

Türkler arasında görülen kurda verilen önem günümüze kadar devam etmiştir. Türk destanlarında kurt, yol gösteren, zorlu zamanlarda yardıma koşan bir varlıktır. Uygurların *Kutlu Dağ* efsanesinde kurt, ülkeye bereket ve mutluluk getirdiğine şnanılan kutlu bir kayanın Çinlilere verilmesinden sonra uğursuzluk çöken memleketin açlığa mahkum olması üzerine kendilerine yeni yurt arayan Uygurlara rehberlik etmiştir. Çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal, rivayet, efsane ve halk hikayelerinde hem ata hem de kurtarıcı-rehberlik vasıfları ile Bozkurt, bütün Türklerce kutlu sayılmış ve Türklüğün millî sembolü olmuştur (Kafesoğlu, 1995: 320).

Kurdun kılavuzluk edip yol göstermesi olayı Başkurtlarda da görülmektedir. Bir Başkurt rivayetine göre zamanında üç adamın kış seferine çıktığı zaman yollarını kayberderler. Bu sırada kurdun ayak izlerine rastlarlar ve izleri takip etmek ederek bir il bulurlar. Kendileirne baş olup kılavuzluk eden bu kurdun lakabını alarak *Başkurt* denmeye başlanır. Bundan başka yine tespit edilen bir Türk efsaneye göre Türklerin atası olan Yafes hastalanır. İyileşmesi için ona karınca yumurtası ile kurt sütü verilerek tedavi edilir. Türklerin ise az kıllı (köse) olmalarını karınca yumurtası, yaman olmalarını ise kurdun sütüne bağlarlar (İnan, 1968: 230).

Tatar Türklerinin edebiyatında da yer edinen Yosıf Kitabı'nda Hz. Yakup ile kurdun konuşmasını görürüz. Hz. Yusuf'u kuyuya atan kardeşleri babalarına onu kurdun yediğini söylerler. Buna inanmayan Yakup, o kurt ile konuşmak ister. Bunun üzerine Yusuf'un kardeşleri yolda bulduğu bir kurdu babalarının karşısına getirirler. Yakup ise kurda bakıp konuşmaya başlar:

Yakup söyler- Yusufumu nasıl yedin,
Gömleğini yırtmadın, bütün koydun?
Nasıl Allah'tan korkmadın?
Peygamberi mahrum mahzun koydun şimdi.
Kurt dile gelmiş:
Söyler: - Yusufunu ben görmedim,
Ve nerede olduğunu ben bilmedim.

Kurdun da dertli olduğunu anlayan Yakup onu, kaybettiği yavrusunu araması için bulunduğu yere bırakılmasını söyler (Urmançı, 2007a: 85). Görülüyor ki burada kurt Hz. Yakup'a Yusuf'u kendisinin öldürülmediğini söyleyerek onun umudunun tükenmesine engel olacak bir rehberlik yapmıştır.

3.1.13. Rüya Görme

Rüyalar ve bununla birlikte rüyaların yorumu, insanlığın düşünce tarihinde büyük yer tutmaktadır. İnsanlığın düşünce tarihinde büyük yer tutan rüyalar, inanış ve geleneklere göre çeşitli kalıplar haline gelmiştir. Türklerin rüyaları yorumlamalarında, İslamiyetin ve diğer dinlerin etkisi görülmektedir.

Türk destanlarında ve halk hikayelerinde rüya motifi çok sık karşımıza çıkmaktadır. Rüyalar ve rüyaların yorumu, bütün insanlığın düşünce tarihinde yer almıştır. Fakat her kavmin ve toplumun kendi yaşamında ve kültüründe değişik bazı inanışlar vardır. Özellikle rüya torumları, Türk kavminin çok derinliklerinden gelen, gelenek, görenek ve kültürlerine göre kalıplaşmıştır. Tarihten gelen bu kalıplaşmış rüya yorumları anadan babadan öğrenilmiş ve günümüze gelene kadar değişikliklere uğramıştır. Bu yorumlarda İslamiyet ile diğer dinlerin etkisi de vardır (Ögel, 2010: 571). Rüya ve rüya yorumlarında İslamiyet'in etkisi görüldüğü Tatar efsaneleri de mevcuttur. Bunlardan birisi *Gabdeşşems*'tir. Güneşe tapınan Gabdeşşems, bir gece rüyasında ak sakallı bir ihtiyarı görür. Bu ihtiyar ona Allah'a sığınmasını söyler. Rüyadan uyanan Gabdeşşems, huzura eremeyince bütün falcılarının ve düş yorumcularının toplanmasını emretmiş; fakat onlar rüyayı bir hafta yorumlayamamışlar (7). Bir başka rivayette de ülkenin padişahı bir rüya görür. Rüyasında bir adam gelip onun başını keser. Bu üzerine padişah, rüya tabircilerini toplayıp rüyasını yordurur. Onlar rüyayı, filan köydeki Abdullah'ın karısı Merfuga'nın doğacak olan çocuğun padişahı öldüreceği şeklinde yorumlarlar. Bu yorumdan sonra ülkenin padişahı bu çocuğu doğmadan öldürmek için harekete geçer (12).

Rüya ve rüya yorumu motifini Dede Korkut hikayelerinde de görülmektedir. Rüyaların içinde geçen kavramlara bakılarak rüyaların

yorumları gerçekleşir. Bu kavramlar rüyaların iyiye ya da kötüye yorumlanmasına yardımcı olmaktadır. Salur Kazan'ın rüyası devleti ile ilgilidir ve rüyanın içinde geçen bazı semboller onun hakim devletinin içinde bulunduğu duruma işaret eder:

Bayındır Han'ın güveysi, Ulaş oğlu Salur Kazan kara kaygılı rüya gördü. Sıçradı ayağa kalktı, der: Biliyor musun kardeşim Kara Göne, rüyamda ne göründü, kara kaygılı rüya gördüm, yumruğumda çırpunan benim şahin kuşumu ölüyor gördüm, gökten yıldırım ak otağımın üzerine çakıyor gördüm, kapkara duman yurdumun üzerine dökülüyor gördüm, kuduz kurtlar evimi dişleyip yırtıyor gördüm, kargı gibi kara saçımı uzanıyor gördüm, uzanarak gözümü örtüyor gördüm, bileğimden on parmağımı kanda gördüm, ne vakit ki bu rüyayı gördüm, ondan beri aklımı fikrimi toparlayamıyorum, hanım kardeş benim bu rüyâmı yor bana dedi. Kara Göne der: kara bulut dediğin senin devletindir, kar ile yağmur dediğin senin askerindir, saç kaygıdır, kan karadır, geri kalanını yoramam, Allah yorsun dedi (Ergin, 2012: 41-42).

Cengiz Han'ın dünya hakimiyetini anlatan rüyası içinde geçen sembollerden yola çıkılarak iyiye yorumlanır:

... Sei - Seçen, sözlerine devam etti: "-senin oğlunun gözleri ateşli ve yüzü de nurludur! Kaynım Yesügey! Ben bu gece bir rüya gördüm. Bir ak - sungur (şingkor), ay ile güneşi, pençeleriyle yakalamış olarak, uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı, rastaldığım bazı kimselere anlattım ve sordum:

- Şimdiye kadar güneş ile ayı uzaktan gördüm. Şimdi ise bu şahin (veya sungur), onları tuttu, onları taşıdı ve elimin üzerine kondu. Ak olarak kondu. Bu bana ne iyi ve uğurlu şeyler göstermiyor mu? Kaynım Yesügey! Bu rüya bana gösteriyor ki, sen oğlunu alarak, herhalde geleceksin! Ben, iyi bir rüya gördüm. Bu rüya sizin Kıyat kabilesinden geldiğini gösteren, bir işarettir... (Ögel, 2010: 575-576).

3.1.14. Kurban

Eski Türkler doğada birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, ırmak, su kaynağı, deniz, mağara vb. şeyler aynı zamanda birer ruh idiler. Bunlardan başka ay, güneş, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh Tanrılar tasavvur edilmiştir. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar ve Hunlar belli zamanlarda Gök Tanrıya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Asya Hunları, Tobgaçlar ve Göktürkler çok defa kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurban sunarlar idi. İbrahim Kafesoğlu çeşitli kaynaklara dayanarak, Türkler gibi atalar kültürüne sahip diğer kavimlerde (Eski Yunan'da Heroslar) bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin yarı-Tanrı sayılmasına kadar ileri gitmiş iken, bunlar ve diğer Tanrılar için insan kurban edilirken, Türklerde böyle âdetler görülmediğini söyler. Hatta Türkler insna kurban etmedikleri gibi hükümlerini yürüttükleri yerlerde bu âdeti kaldırmaya çalıştıklarını da belirtir. Eski Türklerde Gök Tanrı ve atalara kurban olarak hayvan kesildiğini yine çeşitli kaynaklara dayanarak söyleyen Kafesoğlu, hayvan cinsinden de erkeklerin seçildiğini belirtir. Bu hayvanlardan en kabul edilebilirliği ise atlardır ve atların iskeletlerine Bozkır Türk kavimlerine ait mezarlarda rastlanır (Kafesoğlu, 1995: 289-294). Dede Korkut kitabında da Oğuzların adak-kurban törenlerinde attan aygır, deveden buğra, koyundan koç keserler idi. Bu aak-kurban âdeti Kırgızlarda da son zamanlara kadar devam ettiği görülür (İnan, 1968: 173). V. Eberhad ve Bahaeddin Ögel de Türklerde insan kurbanının bulunmadığını, bu türlü kurbanın Türkler tarafında yasaklandığını söylerler. Ögel, ataların ruhlarına insan kurban etme âdetinin bir Moğol geleneği olduğunu belirtir. Ögel'in eserindeki bir efsaneye göre de Türkler dişi geyiği bir tür Tanrı daha doğrusu birer dişi ruh kabul ediyorlardı. Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada Deniz-Tanrısı ile sevişmesidir. Bir müddet sonra Deniz-Tanrısı mağaraya gelmez olur. Bunun sebebi bir Ak geyiğin askerler tarafından öldürülmesidir. Bu durumu öğrenen Göktürk reisi Ak geyiği vuran kişiyle kabilesini cezalandırır. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerlin kabilesinden verilir. Ögel'e göre bu efsane, Türklerin çok eski belki de tarihten önceki âdetlerinin bir yankısıdır. Çünkü Göktürk çağı ile

ilgili hiçbir kaynak Göktürklerde insan kurban verildiğine dair en ufak bir açıklamada bulunmamaktadır (Ögel, 1993: 570).

Selahaddin Bekki tüm bu verilerden yola çıkarak Türklerde insan kurban etme olayının Göktürk çağından önceleri var olduğunu ve daha sonra bu âdetin yasaklanmış olabileceğini söyler (Bekki, 1996: 22). Faruk Çolak ise, Türk mitolojisinde ve halk anlatmalarında insan kurban etme motiflerinin olduğunu belirtir. Ona göre, Türklerde insan kurban etmenin temelinde öteki dünyada hayatın devam ettiği düşüncesi yatar. Bu düşünceyle, ölen kişinin yanına atı, hizmetçisi veyahut yakınlarından biri öldürülerek gömülür. Çünkü insanoğlu bu dünyada nasıl yaşadıysa öbür dünyada bu yaşamını devam ettirecek inancı yatar (Çolak, 2006: 297). Roux, "Hayvanların kurban edilmesiyle birlikte, insanlar da toplu olarak kurban edilmektedir... dul kadınlar konusu dışında cenazelerde insanların kurban edilmesi geleneği Altay topluluklarında sürekli bir gelenektir" (Roux, 1994: 228) şeklinde bilgi vermektedir.

Tatar Türklerinin efsane ve rivayetlerdeki şehrin temeline insan yerine köpek kurban edilmiştir. Köpeğin kurban edilmesi, yük çeken hayvanları hedef alan Kuzey ülkelerinde de geçerli bir olgudur. Bu geleneğin devam etmesinin neden ise, köpeğin steplerin iklimine intibak edebilmiş olmasıdır. Bu kurbanlar, yemin alayı aracılığıyla Kumanlar, Bulgarlar ve Macarlar tarafından uygulanıyordu (Roux, 1994: 201-202).

Köpekleri kutsallaştıran kavimler de vardır. Tibetlilerin köpek asıllı olduklarına dair efsane eski Çin kültüründe ve Ortaasya'da yayılmıştır. M.Ö. çağlarda Çinliler kendileri ile komşu olan Tibet kavimlerini tanıyorlardı ve Çinliler Türk kavimlerine çok eski dönemlerden beri *Köpek Tibetliler* demişlerdir. Köpek, bu kavimlerde tabu ve mukaddes sayılırdı. Çinliler onların oturdukları yere de *Köpek yurdu* derlerdi. Bu kavimlerde ölülerin ruhuna kılavuzluk etmesi için köpekle atın ölüsü ile birlikte gömülür. Çünkü bu hayvanlar insanların en sadık dostlarıdır ve bu hayvanlar ölüye öbür dünyada da yardım edecekleri inancı mevcut idi. Türkler ise köpeği her daim aşağı bir hayvan olarak görmüşlerdir. İşte bundan dolayı da Türkler, Tibetlileri bu inançlarından dolayı aşağı bir kavim olarak görmüşlerdir; fakat eski Türk edebiyatında köpeğin adı, ancak onu köpeklerinden söz

açıldığı zaman geçerdi. Örneğin, Manas Han ve oğulları ile ilgili destanlarda, kahramanların av kuşları ile köpekleri, yanlarından ayırmadıkları en önemli arkadaşlarıydılar. Köpek-Ata kültü inancı Tibet'ten alınır. Geri kalmış ve henüz vahşi bir hayat yaşayan halkların bir çoğu köpeğe önem vermiş ve köpek soyundan gelmiş olduklarını düşünmüşlerdi. Bu kavimdeki halk, köpeğe saygı gösterir ve onu öldürmezlerdi. Ayrıca Tanrıya kurban olarak sunulurlardı (Ögel, 1993: 561-565).

Bulgarlarda ise köpek kültü önemli yer tutmaktadır. Arkeolojik malzemelerle bu önem daha da artmaktadır. Şöyle ki Bulgar öncesi mezarlıklarda köpek kafatasları ve isleketlerine rastlanılmaktadır. Ayrıca köpek, Saltovlarda ve Tuna Bulgarlarında başlıva kurbanlık hayvan idi (Davletşin, 2013: 49).

Kazan'ın kurulması ile ilgili Tatar efsanelerinde şehrin ilk temelinde kurban olarak köpeğin gömüldüğünden bahsedilir. *Okum Nereye Düşerse Şehrri Oraya Kuracağım* efsanesinde Hanlar, Memi-Çallı köyünün yanındaki Kala Dağı'nda şehir kurmuşlar ve bir han o dağın başına çıkarak okunu rastegele atar ve okun düştüğü yere de şehri kurar. Hanın attığı ok, Kazan şehrinin Han Mescidi civarına düşmüş ve okun düştüğü yere de köpek gömmüşler (28). *Benim Şehrim Köpeklerin Eline Geçer* efsanesinde Eski Kazan'daki hanın gelini bulunduğu şehrin yerleşim özellikleri bakımından beğenmez ve hana yeni bir şehir kurulmasını söyler. Yeni Kazan şehri kurulduktan sonra Han, oraya bir mescit yapılmasını, temelinde de yanlarına gelen ilk insanın gömülmesini söyler. Temel atılırken yanlarına ilk gelen hanın oğlu olur; fakat işçiler onu gömmeye cesaret edemedikleri için bir köpek gömerler (33). *Yılan Dağı* efsanesinde de Han yeni bir şehir kurulmasını emreder. Bu esnada Han, oğluna bir şehrin temeli sağlam kalsın diye aralarından kur'a çekilerek birisinin diri diri gömülmesini isteyen bir mektup verir. Yeni şehrin kurulması için yer beğenildikten sonra mektup açılır ve Han'ın istediğini yapmak için aralarında kura çekilir. Kur'ada Han'ın oğluna çıkar; fakat mirzalar Han'ın oğluna acıyıp ilk binanın altına diri diri köpek gömerler (34). *Yeni Kazan Şehrinin Kurulması*'nda yine yılanlardan temizlenmiş Kazan şehrinin temelinde o kur'ayla bir insan gömülmesine karar verilmiş; çünkü o dönemlerde şehir kurulacağı zaman

şehrin hatırası için büyük işler yapılmış. Yine kur'a Galimbek'in oğluna çıkmış. İş uygunsuzlaştığı için toprağa köpek gömmüşler (36). Son olarak *Yeni Kazan'ın İmar Edilmesi* adlı efsanede de Han'ın isteği olan bir insan gömülemez. Çünkü temel atılırken yanlarına ilk gelen köpek olmuştur ve temele köpek gömülmüştür (37).

Bilyar ve Tiaşevo kentlerindeki binaların temeli ve şaftaları altında köpek iskeletleri tespit edilmiştir. Bir binanın ve şehirlerin temeli atılırken hayvanın veya insanın kurban sunulması eski âdetlerdeki birçok halk tarafından bilinmektedir. O dönemdeki görüşlere göre bu kurbanlar yere sunulan kurbanlardı ve kurbanlık hayvanın cinsine göre bu binanın kaderi tahmin edilirdi (Davletşin, 2013: 48-49).

3.1.15. Yay - Ok

Tatar efsanelerinde de sıkça geçen yay ok atmak için yapılan bir el silahı idi. Yapılan arkeolojik ve elde edilen tarihi verilere göre İdil-Ural bölgesinde Ortaçağ'da geniş bir şekilde kullanılmış olan yay ağaç parçasından yapılmaktaydı. İdil Bulgar yayları 120-160 cm. uzunluğunda, 300-360 gr. ağırlığında yapılmıştır. Ağaç, kemik, sinir ve tutkal yay yapımında kullanılan esas maddeler olup yapımda kullanılan ağaçların en kıymetlisi akağaç ve kızılıcak ağacı sürgünleridir. Yayın önemli bir parçası kemik, öküz veya manda boynuzundan yapılırdı. Yaya gerilen ve atış hızı sağlayan sinir ise öküzün, bilek ve dizi arasından çıkartılırdı. Yazılı kaynaklar bir çok defa İdil Bulgarlarının askeri faaliyetlerinde yay kullandıklarını ifade etmektedirler (Koç, 2010: 236).

Ok İdil Bulgarlarının vazgeçilmez silahları arasındaydı. Erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden 8. yüzyıla ait Bolşe-Tarhan pagan mezarlığındaki definlerin birçoğunda ok uçlarına rastlanması ona kutsallık atfedildiğini ortaya koymaktadır. Düşmanı uzaktan vurmak için kullanılan bir saplama silahıydı Okları oluşturan maddeler ağaç parçası, uç ve tüylü kısmıydı. Ağaç kısmın uzunluğu 75-90 cm. arasındaydı ve ucu sağlamlaştırması için kullanılıyordu. Tüylü kısmın uzunluğu 12-15 cm. idi ve üzerine birkaç delik açılarak elde rahat tutulması amaçlanıyordu. Okların en önemli kısmı uçlarıydı. İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında çok

çeşitli şekillerde 1500'den fazla demir ok ucu tespit edilmiştir. Ok uçlarının boyutu ve ağırlıkları amaca göre değişiklikler göstermekteydi. Yassı ve kesik daire biçimindeki ok uçları hafif silahlı askerler ve piyadeleri hedef alıyordu. Küçük boyutlu fakat başı iri ve kesik uçlu olanlar zırh delici olarak tasarlanıyordu. Okları muhafaza etmek ve taşımak amacıyla sadak kullanılmaktaydı. Kemik ve metal detayları muhafaza edilen kalıntılara göre oklukların ana unsuru ağaçtı. Oklukların üst kısmına oklar rahat çıkarılsın diye oyuntu-alıcı yapılıyordu bunların üstüne de kapak yapıyorlardı. Nadiren dış tarafı dar ve dikey kemik parçalarıyla süsleniyordu. İskeletin tahta çitaları kemik veya demir iliklerle kuvvetlendiriliyordu. Okluklar kolay çıkarılabilsin diye kayışın eğik pozisyonundaki yan tarafına takılıyordu. Oklukların içine ortalama 30 adet ok sığıyordu (Koç, 2010: 236-237).

Tatarların *Okum Nereye Düşerse Şehri Oraya Kuracağım* adlı efsanesindeki ok atıp şehri oraya kurmanın (28) benzer şekline Dede Korkut Kitabı'nda da rastlıyoruz. Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Hikayesi'nde "Oğuz zamanında bir yiğit ki evlense ok atardı. Oku nereye düşse orada gelin odası dikerdi. Beyrek Han da okunu attı, (okun düştüğü yerin) dibine gelin odasını dikti" (Ergin, 2012: 69) şeklinde şehir yerine gelin odasının yapılmasını görebilmekteyiz. Yine bir Tatar efsanesinde Altınçeç Aktaş dağın tepesinden düşmana karşı ok atar. O zamandaki atalarının savaştıkları silahlardan olan okların üç dört kilometre gidip sert ağaçlara saplanması onların ne kadar sağlam olduklarını gösterir (20).

3.1.16. Yılan

Bulgar-Tatar efsanelerinde geçen *Yılan Dağı*, Kazan şehrinin Kirov rayonundaki Kazanka ırmağına giden eski yolun sol tarafında, İdil'den 2 kilometre uzaklıktadır (Zekiyev ve öte., 2001: 206).

İbn Fadlan eserinde de Bulgar şehrinde yılanların çok olduğundan bahseder:

Bulgar ülkesinde pek çok yılan vardır. Hattâ, ağacın bir dalına on veya daha çok yılan dolandır. Bununla beraber yılanları öldürmezler. Yılanlar da onlara bir şey yapmaz. O kadar ki, bir yerde hemen hemen yüz zirâdan daha uzun, yere yıkılmış bir ağaç gördüm. Gövdesi de gayet kalındı.

Ayakta durmuş ona bakıyordum. Bir aralık ağacın gövdedi hareket etmeye başladı, irkildim. Dikkatle baktım. Bir de ne göreyim, üzerinde hemen hemen ağacın lakınlığına ve uzunluğuna yakın büyüklükte bir yılan var. Beni görünce ağacın üzerinden yere inirp ormanın içinde kayboldu. Dehşet içinde dönüp, hadiseyi hükümdara ve meclisindekilere anlattım. Buna aldırış bile etmediler. Hükümdar, 'Korkma, sana bir şey yapmaz' dedi (Fadlan, 1975: 52).

İbn Fadlan'ın Bulgar topraklarında gördüğü bu yılanların kalınlığı en kalın ağaç gövdesiyle, uzunluğu ise en yüksek ağaçla karşılaştırmaktadır. Almış Han ise bu yılanların insanlara zarar vermediklerini söylemiştir. Demek ki İbn Fadlan, konuyu Bulgar folkloru ve mitolojisinden kaydetmiştir. Bulgar folklorunda bu konunun var olduğunu, üzerlerinde ejderha ve büyük yılanların resimleri olan mitolojik buluntular kanıtlamaktadır (Davletşin, 2013:90).

Tatarlar da dahil olmak üzere Orta İdil boyu halklarının folklorunda yılan konusu en yaygın konulardan birisi olmuştur. Öyle ki, bir efsanede Jiguli Kazak adlı bir hayduttan bıkan halk yeni bir şehir kurmak için arayışara girmişler ve şimdiki Kazan'ın olduğu yeri beğenip yerleşmek istemişler; fakat bu yerde yılan yuvası varmış. Kış günü samanları taşıyıp ilkbaharda yılanları ateşe verip yakmışlar ve şehrin yeri temizlenmiş (25). Diğer bir rivayette padişah zamanında yaşayan bir kız suyun elverişli olan Kazan'ın şimdiki yerini beğenmiş. Şehri buraya kurmak için ise yılanların temizlenmesi gerekiyormuş. Kız şimdiki Kazan'ın yerine gelip birkaç yere çukur kazıtmış, saman ve çalı çırpı hazırlatmış. Hepsini hazır olunca, o birkaç sihirli söz söylemiş. Yılanlar yuvalarından çıkıp ona doğru sürünmeye başlamışlar. Kız onların hepsini bir araya toplanmalarını ve çukurlara atmalarını emretmiş, samanları yaktırmış. Böylelikle bütün yılanlar kırılmış. Yalnız birisi, on iki başlı uçan yılan, korkunç bir ses çıkarıp gökyüzüne yükselmiş. Ama ateş onu da yaktığı için Kazan'dan on iki kilometre uzaklıktaki bir köyün yanına yığılıp düşmüş (31). Başka bir rivayette yine Kazan şehrinin kurulması için yılanların temizlenmesi gerektiği görülmektedir. Han'ın gelini yeni şehrin kurulması için şimdiki Kazan şehrinin yerini beğenir; fakat bu şehir yılanlarla dolu olduğu için yerleşime

uygun değildir. Bu yüzden Han'ın gelininin öğüdü üzerine balıkçılar kışın yılanlar inlerindeyken, çokça saman taşımışlar. İlkbaharda yılanlar samana çıkınca samanı ateşe vermişler. Onlar orada kırılmışlar. Yılanların biri samanı yakan Eski Kazanlı bir atlıyı elli kilometre kovalamış. Arkasından yetişip, şimdiki Çürili köyünün yanındaki çukur civarında onu altı parçaya ayırıp atmış (32). Yılanın bir bahadırı kovalaması olayı başka bir rivayette daha geçmektedir. Han, Kazan şehrindeki yılanları temizletmek için ilkbaharda samanı yılanlarla birlikte yaktırmış; lâkin hepsini değil. İhtiyar yılanlar etrafa kaçmışlar. Han onları öldürmeleri için bahadırlarını göndermiş. Bahadırlar bütün yılanları kırmışlar. Yalnız en yaşlı olan sağ kalmış. O kendisine hücum eden bahadırı altıya ayırmış ve bilinmeyen bir yere kaçmış (33). Diğer bir rivayette de yılanların saman yığını ile birlikte yılanları öldürmek için hakerete geçen bahadır, ateşten kurtulup sağ kalan iki başlı büyük bir yılan tarafından öldürülmek istenir. Bahadır iyi atıyla ejderhadan kaçır; fakat iki başlı ejderha geride kalmayarak onu kovalar. Bahadır Kazan şehrinden elli kilometre uzağa gittiğinde atı yorulduğu için, ejderha bir çukur yanında ona yetişir ve onu altı parçaya ayırır. Ama bahadır hemen teslim olmaz. O, ağılı süngüsünü ejderhaya birkaç defa saplaar ve ejderha o ağılu cerahattan ölür (36). Yine bir rivayette, padişah bir gün vezirlerini toplayıp, bu yılanların nasıl bitirmeleri gerektiği hakkında konuşmuş. Onlar "Yılan olan yerlere saman taşıyıp, ateşe verip yakmalıyız" demişler. Elbette o zamanda kibrit yok. Becerikli bir yiğit bulup, ata bindirip göndermişler. O yiğit atla gidip, çakmak çakıp, ateş yakıp samana atmış. Saman yanmaya başlayınca büyük bir yılan, kuyruğunu dişleyip, halka gibi yuvarlayıp, ateş atıp giden yiğidin arkasından yetişerek atıyla birlikte onu sokup helâk etmiş (37).

Efsane ve rivayetlerden başka masallarda da geçmektedir: Şehre yakın bir gölde korkunç yılan konusu yaşamakta ve senede bir kralın kızını kendisine kurban sunulmasını istemektedir. Kurban sunulduğu gün, bütün halkın keder günü olmaktadır. Bu olay ise Bulgarların Hazar ile mücadelesiyle bağdaştırılmıştır. Şöyle ki, İdil Bulgar Devleti 10. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hazar Kağanlığı'na bağlı kalarak vergi ödemiştir. Hazar Kağanlığı bu süreçte Bulgar şehrini devamlı talan etmiştir. Ayrıca

Han'ın kızı, kağanın cariyesi olma ve hanın oğlu ise rehin olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Almış Han ise bu bağılıktan kurtulmak için çeşitli yollar denemiştir. Almış Han bir yandan kızlarını kağana vermemek için evlendirmeye çalışmış, bir yandan da İslamiyet'in itibarını güçlendirmek için halifeye başvurmuştur. Han, kaleler kurmak ve Hazarların akınlarından korunmak için mimarların ve inşaatçıların gönderilmesini istemiştir. Sonunda Bulgarlar Hazarları yenerek en güçlü devletin himayesini elde etmiştir. İdil şehri ise İdil nehrinin deltasında kurulmuştur. Bu nehir ise iki kısımdan oluşmuştur: Kağanın yaşadığı ise adayıdır ve adadan kıyıların birine köprü yapılmıştı. Bu da suda yaşayan ejderha veya yılan ile çağrışım yapılmaktadır (Davletşin, 2013: 90-92). Ayrıca Tatar efsanelerinde Hazar Kağanlığı'nın bulunduğu coğrafi yere *Ejderha Ülkesi* olarak adlandırılmıştır.

Rivayetlerde Kazan'ın armasının şekli hakkında da bilgi verilmiştir: Yılan dağında ve dağların oyuklarında kanatlı ejderha-yılanlar yatarmış. Bu yüzden Kazan'ın ve Kazan gubernasının arması kanatlı ejderha-yılan resmidir (37). Başka bir rivayette ise olay şöyle anlatılmıştır: Bir sihirbaz, güzün bütün yılanları bir yere yığıp, kışın odun taşıtmış ve ilkbaharda onları yaktırmış. Kaban gölü yanındaki ormanı yakarak domuzları da kovmuşlar. İki başlı kanatlı bir ejderha-yılan, Yılandağa uçup gitmiş ve etrafa korku salmış. Nihayet sihirbaz kendi ustalığı ve sihriyle onu öldürmüş. Hayıra olsun diye onun resmi arma olarak kalmış. O, günümüzde de başkent'in armasıdır (35). Efsanelere benzer bir tanım yapan Fehrédinov, Kazan şehri ve Kazan Hanlığı'nın armasının Kazan hanlarının altın tacını giymiş siyah yılan şeklinde olduğunu, semboldeki yılanın kanatları kırmızı, çevresindeki alan ise beyaz olduğunu söyler. Korkunç İvan bu armayı kendi damgasında kullanmıştır. Kazan hanlarının kullandığı bu altı taç, 1552 yılında Kazan ülkesi işgal edildiği sırada, Kazan Hanlığı'nın hazinesiyle birlikte Moskova'ya götürülmüştür (Kurban, 2014: 70).

İdil Bulgarlarının birçok mitolojik görüşü, Eski Türk ve Bulgar öncesi dönemlerden miras olarak kalmıştır. Bulgarların Orta İdil boyu ve Kama boyuna gelmeleriyle birlikte onların daha önceki inançları birleşerek yerli Fin-Ugor kabilelerinin mitleri sayesinde daha da zenginleşmiştir. İdil boyu,

Kama boyu, Ural boyu halklarının bazı efsane ve mitolojik görüşlerindeki benzerlikler, hatta aynı motifler, genel itibariyle karşılıklı etkileşimin sonucudur. Yine de Türk ögesi daha üstün olup Bulgar mitleri genel olarak Türk mitolojisinin ayrılmaz parçası olarak kalmıştır (Davletşin, 2013: 63).

SONUÇ

İdil-Ural'da yaşayan Türk asıllı Tatarların tarihi eski devirlere dayanmaktadır. Çoğunlukla Tatarların Rus istilasına kadar olan devirleri Büyük Bulgarya Devri, İdil Bulgar Devri-Yıkılışı ve Altın Orda Devri ve Kazan Hanlığı devri olarak üç ana dönemde incelense de Tatarların kökeni hakkında çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Bulgar devleti tarihi ile ilgili meseleler iyi bir şekilde araştırılmıştır; fakat yapılan incelemeler sonucunda Bulgar halkının Tatar halkı kültürünün şekillenmesindeki rolünü belirlemede zıt fikirler olduğu görülmüştür. Karşıt görüşlere göre Bulgarlar halk olarak 13.-14. yüzyıllarda yok edilmişlerdir. Bulgar halkı Tatar halkının etnogenezinde hiçbir rol oynamamışlardır. Hatta Bulgar Çuvaş teorisi taraftarları Bulgarların Çuvaş halkı etnogenezinde önemli rol oynadığını, şimdiki Çuvaş halkının İdil Bulgarlarının asıl varisleri olduğunu da ispat etmeye çalışmışlardır. Avrupa ve Rus tarihçileri arasında Bulgarlar, Slavyan ya da Fin-Ugor olmuşlarından onların varisleri de günümüzdeki Slav ya da Fin-Ugor halkları oldukları görüşlere de rastlanılmaktadır. Bir görüş daha vardır ki, o da Tatar-Tatar teorisidir. Kazan Tatarlarının Altın Ordu Tatarlarının doğrudan torunları olduğudur; fakat öne sürülen bu görüşler sağlam bir temele oturtulamamıştır. En yaygın, en kabul edilebilir, ve güçlü kanıtlarla ortaya konulup çeşitli çalışmalara da temel olan görüş Tatar-Bulgar görüşüdür. Yaptığımız çalışma da bu teori üzerine temellendirilmiştir.

Bulgar halkı genel Türk edebiyatının Balasagunlu Yusuf, Edib Ahmed Yüknekî, Ahmet Yesevî, Süleyman Bakırganlı gibi büyük ediplerin eserlerini temel almışlardır; fakat edebî eserler halkın manevî ihtiyaçlarını tatmin edecek seviyede olmadığından folklor devreye girmiştir. Böylece halk edebiyatı yazılı edebiyat için de temel olmuştur. Bu dönemle ilgili edebî eserler folklorla dayanarak yaratılmış ve Bulgar dönemi folkloru Tatar folklorunun bir basamağı olmuştur. Günümüze kadar ulaşan yazılı kaynaklardaki kayıtlar o dönem folklorunu tek taraflı olarak yansıtmaktadır. Bu eserler birçok değiştirmelere maruz kalmışlardır. Hatta baskıcı Çarlık döneminde yapılan misyonerlik çalışmaları neticesinde halkın tarihini,

edebiyatını, dilini genel olarak ruhî dünyasını karartmak istenilmişse de halk tarafından bu ürünler her zaman hafızalarda saklanmışlardır ve hafızalarda korunan eserler, halkın hayata bakışının değişmesiyle bazı değişikliklere uğramıştır diyebiliriz. Bu değişiklikleri ortaya çıkarmak ise ancak derlenen ürünler üzerine yapılan ya da yapılacak olan çalışmalara bağlıdır. Halk edebiyatı ürünlerinin küçük bir kısmı üzerine çalışılmışsa da bu çalışmalar henüz yetersiz kalmıştır.

Yaptığımız çalışmada ele aldığımız efsane rivayetler içerik bakımından geniş bir şekilde incelenmiştir. Ele alınan metinlerin bir kısmı Gülhan Atnur'un *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması* adlı doktora tezinden alınmıştır. Atnur, eserinde efsaneleri konu epizotlarının özetlerini vermiş ve Başkurt ve Tatar efsanelerini Motif Index'e göre tablolar oluşturmuş ve bu tabloların yorumlarını yapmıştır. Metinlerin ana kaynağını oluşturan diğer kaynak ise S. M. Gıyliceddinov'un *Tatar Halık İcadı (Rivayetler hem Legendalar)*'dır. Bu eserde sadece metinler bulunmaktadır. Biz ise bu iki eserden farklı olarak efsane ve rivayetleri içerik bakımından inceleme yoluna gittik.

Efsane ve rivayetlere yansıyan tarihi olaylar, dinî unsurlar ve mekân anlayışı bu türlerden alıntılanan çok sayıda örnekler irdelenmiştir. Tarihi bakımından baktığımızda Tatar Türklerinin tarihini, köklerinin Bulgar'a dayandırılması ve Bulgar Türklerinin yaşadığı olaylar bakımından başarılı olduğu söylenebilir. Efsane ve rivayetlerde geçen olaylar, çeşitli tarihî kaynakların ve yapılan çalışmaların taranması sonucunda gerçeklikle örtüşür diyebiliriz. Dinî unsurlar ise hemen hemen her efsane ve rivayetlerde geçmektedir. Özellikle İslam dini ön plana çıkmaktadır. Bu dinî unsurlara mitolojik özellikler girse de Bulgar Türklerinin İslam dinini kabul ettiği dönemden itibaren bu özellikler yerini tamamen dinî unsurlara bırakmıştır. Mekânlara baktığımızda ise gerçek mekânlar, hayalî gibi mitolojik masalsı mekanlar yine efsane ve metinlerde görülmektedir. Mitolojik mekanlar ilk devir efsanelerde görülse de ele alınan efsane ve rivayetlerin geneline bakıldığında bu yerlerin gerçek mekânlarla örtüştüğü, yani Tatar Türklerinin bir zamanlar yaşadığı yer adlarının olduğu gibi kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine efsane ve rivayetlerin geneline bakıldığında adı geçen şahısların çoğu

tarihî devlet adamlarının ta kendisi olduğu görölmektedir. Aksak Timur, İvan Groznyi (Korkunç İvan) gibi eserler zaten tarihte rol oynamış şahıslardır. Bu şahısların isimleri de doğrudan efsanelerde de geçmektedir. Bazı mitolojik özellikler taşıyan savaşçı dev alpler gibi kahramanlar vardır ki sonraki dönemlere ait olan efsane ve rivayetlerde normal insan hüviyetine bürünmüşlerdir. Bunlardan başka Tatar halk edebiyatının diğeri türleri de tarihe kaynaklık ettiği görülür. Hatta efsane ve rivayetlerde geçen olaylar, kahramanlar ve mekanlar destan, beyit, türkü, münacaat gibi türlerde geçen mekan ve olaylar ile paralellik gösterdiği görölmüştür. Bu durum da çalışmada ele alınan bu türlerin tamamı Tatar Türk halkının tarihlerini, yaşadıkları coğrafyaları ve o dönemlerdeki yaşam şartlarını rahatlıkla tespit edebilmemizi sağlamıştır.

Son olarak Tatar efsane ve rivayetlerde bazı dinî, inanış ve mitolojik unsurlarla ilgili motifler ortaya çıkarmaya çalıştık. Bu efsane ve rivayetler konu epizotlarına göre incelenebilir; fakat bu tür çalışma tezimizi açacağına düşündüğümüz için sadece bazı motif unsurlarına değinmekle yetindik.

Bu noktada çalışmamız, şimdiye kadar hem tarihi hem de edebî yönleriyle ele alınan Türk Dünyası sahasındaki Türk Folklor çalışmalarına önemli katkılar sağlayacak niteliktedir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde bu sahada yapılacak olan çalışmalara örnek teşkil edeceğini düşündüğümüz çalışmamızdaki metinsel bağlamı halk bilimi derlemeleri kendisinden önce yapılan çalışmaları da destekleyici bir mahiyet kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, Ö. ve öte. (1985). "Urallar", *Yeni Türk Aksiklopedisi*, C. 11, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aka, İ. (2012). "Timurlular", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akalın, Ş. H. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akay, A. ve öte. (1972). "İdil", *Türk Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Aksoy, Ö. (2014). *Tatar Edebiyatında Beyitler Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Alp, A. (2011). *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aras, Ö. (1988). "Ad Koyma", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). "Astrırhan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih)*, C. 1, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arel, A. (2000). *İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arık, D. (2005). *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Arslan, S. T. (2006). *Tatar Türkçesi Remzi Veliyev-Faciga (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (Tez No. 187134).
- Artamanov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi (Türkler, Yahudiler, Ruslar)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Artun, E. (2009). *Türk Halk Bilimi*. İstanbul: Kitabevi.
- Artun, E. (2011). *Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri (Edebiyat Tarihi/Metinler)*. Adana: Karahan Yayınları.
- Atlasi, H. (2004). *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike*, çev. Hakan Coşkunarslan, Konya: Kömen Yayınları.
- Atnur, G. (2002). *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (Tez No. 110137).

- Aydın, M. (2002). "Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681- 1018)", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 11, ss. 116-126.
- Aydoğdu, B. (2006). "Şan Kızı Destanı Hakkında Bir Değerlendirme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 19, ss. 257-268.
- Bakirov, M. H. (2008). *Tatar Folkloru*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Bayram, B. (2009). "Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan (?): Şan Kızı", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 21, ss. 75-94.
- Bayram, B. (2011). "Tataristan'da Yeni Yayınlanan İki Tatar Destanı: "Ataklı Kız Tukbike" ve "Timir Batır", *Türkbilig*, S. 21, ss. 149-172.
- Bayram, B. (2012). *Şuyın Hivetiri'nin Ulıp Destanı (Çuvaş Kalevalası Üzerine Bir İnceleme)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bekki, S. (1996). "Türk Mitolojisinde Kurban", *Akademik Araştırmalar*, Y. 1, S. 3, ss. 16-28.
- Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, çev. Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Boratav, P. N. (1973). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, P. N. (1982). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çelebi, İ. (2013). "Ye'cûc ve Me'cûc", *İslam Ansiklopedisi*, C. 43, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çeribaş, M. (2011). *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Davletşin, G. (2013). *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıya-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Ak Aydın Kitabevi Yayınları.
- Devlet, N. (2002a). "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Devlet, N. (2002b). "Tataristan Cumhuriyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Dimitriyev, V. (1997). "Neslimiz Nereden Geliyor (Çuvaşların Kökeni)", akt. Metin Yılmaz, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 3, ss. 124-134.
- Dorson, R. M. (2011). *Günümüz Folklor Kuramları*, çev. Selcan Gürçayır ve Yeliz Özay, Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Engin ve öte. (1976). *Kazak ve Tatar Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Er, M. (2010). *Tataristanlı Yazar ve Şair Nekiy İsenbet*, Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir-Bornova. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (Tez No. 277178).
- Ergin, M. (2012). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergun, M. (1997a). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi (İnceleme)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1997b). *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp-Manaş*. Konya: Cemre Yayınevi.
- Ersoy, R. (2009). *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ersoy, R. (2009). *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fahredden, R. (2003). *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Fadlan, İ. (1975). *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Fehér, G. (1984). *Bulgar Türkleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fidan, S. (2011). "Sözlü Kültür-Sözlü Tarih Bağlamında Niş Türküleri", *Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature*, Volume: 6/4, ss. 139-148.
- Fidan, S. (2011). "Sözlü Kültür-Sözlü Tarih İlişkisi Bağlamında Niş Türküleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 6, S. 4, ss. 139-148.
- Gıyceddinov, S. M. (1987). *Tatar Halk İcadı (Rivayatler hem Legendalar)*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Golden, P. B. (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (2004). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Gumilev, L. M. (2003). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Günay, U. T. (2012). *Türklerin Tarihi (Geçmişten Geleceğe)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güney, E. C. (1971). *Folklor ve Halk Edebiyatı (Özellikleri, Sözlü gelenekleri ve yazılı örnekleri)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Harman, Ö. F. (2013). "Yâfes", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hasanov, M. H. (1999). *Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar'*. Kazan: İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii AN RT Yayınları.
- Hudyakov, M. (2009). *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshakî, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalcık, H. (1948). *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, A. (1968). "Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar", *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1968). "Dede Korkut Kıştabında Bâzı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1968). "Epepe ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi", *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1968). "Türk Destan ve Masallarında 'Kurtlar', *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1968). "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1991). "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahâzalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kamalieva, A. (2009). "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi", *Uluğdağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 10, S. 16, ss. 147-157.
- Kamalieva, A. (2010). "Tatar Edebiyatının Az Bilinen Bir Türü: Münacatlar", *Milli Folklor*, C. 11, S.86, ss. 107-114.

- Kamalov, İ. (2011). *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, M. (2011). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3 (Tip Tahlilleri)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaalioğlu, S. K. (1975). *Edebiyat Terimleri Kılavuzu*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları.
- Karaalioğlu, S. K. (1983). *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İstanbul: Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi.
- Karakaş, A. (2014). "Sözlü Tarih-Folklor İlişkisi Bağlamında Üç Âşık Destanı", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 9, S. 6, ss. 655-676.
- Karatay, O. (2008). "Orta Asya'da Bulgar Aramak", *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, C. 3, S. 5, ss. 48-67.
- Karatay, O. (2010a). "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S. 2, ss. 1-18.
- Karatay, O. (2010b). "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S. 1, ss. 99-116.
- Karatay, O. (2015a). *Hazarlar - Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Karatay, O. (2015b). *Türklerin Kökeni*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2015). *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kırca, C. (1988). "Âd", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koç, D. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (Tez No. 264518).
- Koç, D. (2012). "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astrahan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 1, ss. 455-494.
- Köse, A. (2007). *Rinat Muhammedi'nin Kéneri ÇitlÉk Koşu Romanının Çeviriyazısı ve Sıfat-Fiil Merkezli, Tatar Türkçesinin Dil Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (Tez No. 230551).

- Kurat, A. N. (1961). "Bulgar", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları.
- Kurat, A. N. (1992a). "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih)*, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu ve Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kurat, A. N. (1992b). "Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih)*, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu ve Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kurat, A. N. (1999). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (2002). *IV - XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurban, İ. (2014). *Yaşlı Tarihin Yankısı (Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kurnaz, C. (1988). "Hızır", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Laypanov, K. T. ve Miziyeve, İ. M. (2014). *Türk Halklarının Kökeni*, çev. Hatice Bağcı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mahmud, K. (1986). *Divanü Lugat-it Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mercanî, Ş. (2008). *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, çev. Mustafa Kalkan, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Ocak, A. Y. (1997). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ocak, A. Y. (2012). *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Oğuz, Ö. ve öte. (2012). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mütolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Özkan, F. (1994). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-Metin-Aktarma)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Özkan, İ. (1997). "Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 1997/II, S. 549, ss. 223-233.
- Rorlich, A. A. (2000). *Volga Tatarları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Sakal, F. (2008). "Folklor Ürünlerinin Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması", *Milli Folklor*, C. 10, S. 77, ss. 50-60.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Seyidoğlu, B. (1988). "Efsane", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3. ss. 417-438. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sokolov, Y. M. (2009). *Folklor: Tarih ve Kuram*, çev. Yerge Özer, Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Sulti, R. (1998). *Edigey Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları.
- Sümer, F. (2011). "Tatarlar", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, E. (1999). *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeşen, R. (1985). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Taşagül, A. (2000). "İdil-Bulgar Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taymas, A. B. (1988). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Temir, A. (1992a). "Kazan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih)*, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu ve Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Temir, A. (1992b). "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih)*, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu ve Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

- Temir, A. (1998). "Kuzey Türkleri Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", *Türk Dünyası El Kitabı Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*. C. 4, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Togan, Z. V. (1966). "Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü (Kanuni zamanında 1550'de Kazan'dan gönderilen bir rapor)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. C. 3, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, ss. 179-204.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tufay, M. (1988). "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, ss. 198-218.
- Türkmen, F. (2005). "Osmanlı Dönemindeki Önemli Olayların Âşık Şiirindeki Akisler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2, ss. 293-298.
- Türkoğlu, İ. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türkoğlu, İ. (2002). "Kazan Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uçak, S. (2013). "Şan Kızı Destanı'nda Alplaerin Yaratılışı ve Alp Tipi Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilim ve Kültür-Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 4, ss. 133-143.
- Urmançi, F. (2007a). *Tatar Destanları 1*, çev. Vedat Kartalcık ve Caner Kerimoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Urmançi, F. (2007b). *Tatar Destanları 2*, çev. Vedat Kartalcık ve Caner Kerimoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yakubovskiy, Yu. A. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yüce, N. (1992). "Bulgar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zakirova, İ. G. (2003). *Bolgar Çorı Halık İjatu*. Kazan: Fikér Yayınları.
- Zaripova-Çetin, Ç. (2006). "Tatar Edebiyatının Gelişimi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S. 9, ss. 1-19.
- Zaripova-Çetin, Ç. (2007). "Tatar Halk Destanı "İdegey"de Geçiş Dönemleri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 15, ss. 125-147.

Zekiyev, M. Z. (2002). "Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zekiyev, M. Z. (2007). *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.

Zekiyev, M. Z. ve öte. (2001). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) 17, Tatar Edebiyatı I*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

EK

METİNLER (TÜRKİYE TÜRKÇESİ)*

1. BULGAR ŞEHRİNİN KURULMASI HAKKINDA (Atnur, 2002: 571-573)

Nuh peygamberin üç oğlu varmış. Onlardan birinin adı Yafes imiş. Yafes'in Oğuz, Türk ve Alp isimli üç oğlu varmış. Yafes'in oğulları büyüdüklerinde birbirlerinden yakışıklı ve uzun boylu yiğitler olmuşlar.

Biraz zaman geçince bunların arasına şeytan girmiş. Onlar kendi aralarında tartışmışlar. Bu tartışma kısa zamanda kesilmemiş, uzun süre devam etmiş. İş gitgide büyümüş. Oğuz ile Türk -ağabey ve kardeş - birbirlerine savaş açmışlar. Savaşta Türk Oğuz'u yenmiş, ama bu vakitten sonra iki kardeş birlikte yaşayamamışlar. Türk galip gelmiş olsa bile kardeşiyle kavgalı olduğu için, Oğuz'la birlikte yaşamaktansa bilmediği bir yerde yaşamayı daha uygun görmüş. Bu karardan sonra o başka yakınlarıyla birlikte uzak bir yere göç etmiş.

O, uzak ve soğuk bir yere göç edip, büyük bir ırmağın kenarına gelip, buraya yerleşmiş. Bu nehrin o çağda henüz adı yokmuş. Böylece bu nehir, o ülkede büyüklüğü ve balığının çokluğuyla şan kazanmış.

Türkün yanında kardeşi Alp de varmış. Onlar bu ırmağının yanında yaşamaya başlamışlar.

Alp çok yiğit biriymiş. O, kuvvetli tutunca küçük dağları bile yıkarmış. Tek eliyle at ve sığırları kaldırabilirmiş.

Bunların göç edip yerleştikleri arazisi, az sazlı ve kapkara orman imiş. Bu yüzden Alp gezerken onun çabatasına yağmurlu zamanlarda yağ balçık sıvanır, kuru vakitlerde toz dolar, yürümesi için rahatsızlık verir ve engel olurmuş. Bu sebepten dolayı Alp yürürken her zaman oturup çabatasına yapışan balçıkları dökermiş. Yol kenarlarındaki düz yerlerin üzerinde tümsekler ve küçücük dağlar işte bu sebepten meydana gelmiş imiş.

* Metinler, Gülhan Atnur'un Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması adlı doktora tezindeki M. Selim Giyleceddinov'un Tatar Halık İcadı (Rivayetler hem Legendalar)'ndan çevirdiği metinlerden alınmıştır. Geriye kalan toplam 8 tane efsane ve rivayetler Giyleceddinov'un aynı adlı eserinden çevrilmiştir.

Biktimir köyünden Matak köyüne giderken, Olı köy boyundaki yuvarlak ve küçük dağlar, Alp'in çabatasını silkmesinden meydana gelmiş imiş.

İşte o Alp Batır bir gün ava, avlanmaya gitmiş. O günlerde ormanlar çok sık uçsuz bucaksız büyüklükte olduğu için, Alp uzun süre avlanınca yoldan sapmış, kaybolmuş ve ağabeyi Türk'ün yanına dönememiş. Alp, o ormanın içinde çok yürüyünce bir su kıyısına ulaşmış. O suyun kenarında onunla aynı dilde konuşan, lâkin Alp'e yabancı olan kişiler yaşamış. Dilleri bir olunca, Alp ile bu insanlar kendi aralarında anlaşmışlar. Bu günden sonra Alp, kardeşi Türk'ün yanına dönemeyip bu insanlarla birlikte yaşamaya başlamış.

Alp bu insanları çok benimsemiş. O bu insanlar arasından kendisine bir kız seçip evlenmiş.

Böylece Alp evlenip buranın insanı olarak yaşamaya başlamış.

Alp Batırın iki erkek çocuğu olmuş. Alp Batır çocuklarına bir türlü isim koyamamış.

Bu çağlarda hayat yaylada, keçe evde geçermiş.

Bir gün hava bozulmuş. Bulut güneşi kaplamış, hava soğumuş. Alp'in keçe evindeki beşikte yatmakta olan çocuklarından birisi ev soğuduğu için, hüngür hüngür ağlamaya başlamış. Bu çocuk ağlarken sürekli kollarını sallıyormuş. Alp bu çocuğun ağlamasını görünce onu oyalamaya çalışmış, beşiğini sallamış; beşiği sallarken her zaman söylediği cırları söylemiş. Yine de çocuk ağlamasını kesmemiş, sürekli kollarını sallaya sallaya ağlamış. Bu çocuk uzun süre ağlayınca Alp: "Bu çocuk sebepsiz yere böyle ağlamasa gerek. O uzun zamandır ağlıyor. Onun böyle ağlamasında, her ne sebeple olursa olsun bir hikmet vardır." demiş ve düşünmeye başlamış. Çok düşününce Alp'in aklına "Bu çocuğun ağlaması onlara ad vermektense olmalı, ad koyarsam belki o ağlamasını durdurur." diye bir fikir gelmiş. O, bundan sonra bu çocuğa ad verecek olmuş. Alp karısıyla konuşmuş ve bu çocuk ağlarken kollarını sallayarak ağladığı için Bolgar adını vermiş.

Çocuklarının Bolgar (Bulgar) adlı olması Alp'in ve karısının çok hoşlarına gitmiş. Onlar ikinci çocuklarına da isim vermek istemişler. Karı koca bu konu hakkında düşünmüşler, epey vakit harcamışlar. En sonunda

ikinci çocuklarına Bortas adını vermeye karar vermişler. Böylelikle bunların ikinci çocuklarının adı Bortas olmuş.

Alp'in bu çocukları babaları gibi bahadır olarak büyümüşler. Onlar da o topraklarda babalarıyla birlikte yaşamışlar. Bu çocuklar büyüyünce ikisi iki yerde şehir kurup yaşamaya başlamışlar.

Bulgar'ın kurduğu şehir "Bulgar" ismi ile şan kazanıp, nice yüzyıllar meşhur birçok hanın yaşadığı bir şehir olmuş, İşte o Bulgar şehri, şimdi İdil'in kıyısında yalnızca harabesi kalmış olan Bulgar şehriymiş.

Bortas'ın kurduğu şehir de gitgide büyüyüp Bortas ismi ile şan kazanmış. Bu iki şehirde yaşayan insanların çocukları çoğalmış, uzun yıllar geçince bir nesilden iki ayrı halk -Bulgar ve Bortas- meydana gelmiş. Bunların her ikisinin de dilleri eskiden aynı imiş. Ama uzun yıllar geççe geççe dilleri biraz değişmiş.

2. BİLGİLİ İNSAN (Atnur, 2002: 574-575)

"Bulgar" kelimesinin manası "bilgili kişi"dir. Anlatıldığına göre, buraya Buhara'nın Müslüman tüccarlarından biri gelmiş. O, aynı zamanda tıp ilmini çok iyi bilen fakihmiş. O sırada padişah ve karısı çok hastalanmışlar. Onları bilinen bütün ilaçlar ile tedavi etmişler. Ama padişah ile karısının ağrıları daha da şiddetlenmeye başlayınca onlar, "Ölüp gideceğiz!" diye korkmaya başlamışlar. O zaman bahsedilen Müslüman:

- Eğer ben sizi tedavi edersem benim dinimi kabul eder misiniz? demiş.

İkisi de,

-Evet, demişler.

O bunları tedavi etmiş. Padişah ve karısı iyileşmişler ve İslâm dinini kabul etmişler. Böylece o ülkenin halkı da İslâm dinine geçmeye başlamış. Bir süre sonra Hazar padişahı büyük bir orduyla gelerek Bulgar'a savaş açmış:

-Niye benim emrim olmadan başka dini kabul ettiniz? demiş.

O zaman Müslüman tüccar şöyle demiş:

-Korkmayınız, "Allahü ekber" diye bağırınız.

Onlar "Allahü ekber! Allahü ekber! Allahü ekber!" diye bağırıp Hazar padişahı ile savaşmışlar ve onun askerlerini kaçıp gitmeye mecbur etmişler.

Bu olaydan sonra Hazar padişahı onlarla sulh yapmış, dinlerini kabul etmiş ve şöyle demiş:

-Savaşçılarımı helâk edip, beni kaçmaya mecbur eden gök atlı ve alp gövdeli erler gördüm.

Din ehli onlara,

-O erler Allahütealâ askeri idi, demiş.

Bilgili kişiye onlara "biler" denilir. Bu sebepten dolayı bu ülkeye "Biler" demişler. O, "âlim insan" anlamındadır. Onu Arap dilinin tonuna uygunlaştırıp "Bulgar" diye adlandırmaya başlamışlar.

3. BÜYÜK GÖVDELİ İNSAN (Atnur, 2002: 577-578)

Tikin, bir gün bana, Bulgar padişahının ülkesinde çok büyük gövdeli bir erkeğin olduğunu söylemiş idi. Daha sonra bu ülkeye gelince ben padişaha onu sordum. O bana şöyle dedi: "Evet, eskiden bizde o insan vardı; lâkin şimdi öldü. O, buranın insanlarından ve adi kişilerden değildi. Onun gelmesi şöyle olmuştu: Tüccar olan birkaç kişi her zaman olduğu gibi İdil nehrine gelmişler. Bu sırada nehir yükselmiş ve suyu yarılarından taşmış.

O gün benim aklıma gelmedi, ama tüccarlar yanıma geldi ve bana şöyle söylediler: "Ey padişah! Sudan bir kişi yüzüp çıktı. Eğer o bize yakın halklardan biri ise, bizim bu yerlerde yaşama imkânımız kalmaz, bu yüzden buradan başka bir yere göçüp gitmenin dışında çare yoktur." Bundan sonra ben ata binip onlarla nehrin kıyısına gittim. O zaman önümde o adamı gördüm. Uzunluğu benim dirseklerimle ölçüldüğünde on iki tirsek olur, başı en büyük kazanın büyüklüğü kadar, burnu ve parmaklarının her biri çirikten fazla, iki gözü ise çok büyüktü. Onun görünüşü öteki insanlar gibi beni de korkuttu. Biz onunla konuşmaya başladık, ama o bizimle konuşmuyor. Yalnız bakıp duruyordu. Ben onu yaşadığımız yere getirttim ve Visu halklarına- onlar bizden üç ay uzaktaki yerde yaşarlar- onun kim olduğunu sormak için mektup yazdım.

Onlar ise bana haber edip "Bu kişi Yec'üc ve Me'cüc'lere dendir. Onlar bizden üç aylık uzaklıkta yaşarlar. Onlarla bizi deniz ayırır. Onlar denizin karşı kıyısında yaşarlar. Vahşi hayvanlar gibi cinsi münasebette bulunurlar. Aziz ve celil olan (Allah), onlar için her gün bir balık çıkarır ve onların her biri gelip bıçak ile kendisine ve ailesine ne kadar gerekiyorsa o kadarını

kesip alır. Eğer o kendisine ve ailesine yetecek olandan fazla alırsa, o zaman onun için ağırır. Bazen o ölebilir, o zaman hepsi ölür. Bazen de onlar balıktan kendilerine gereken kadarını yine alırlar, balık dönüp denize dalıp gider. Onlar gündüz gece böyle yaşarlar.

Ama bizimle onlar arasında bir taraftan deniz, diğer taraftan çevreyi saran dağlar ve engeller vardır. Böyle de olsa onların dışarı çıktıkları bir kapı vardır. Bazı zamanlar ise aziz ve celil olan (Allah), onların insanların yaşadığı yere çıkarmak isterse, onlara engeli açar ve deniz suyu toprağa siner, balığın onlara gelmesi de durur."

Sonra ben bu insanı sordum ve o bana şöyle söyledi: "O benim yanımda yaşarken şöyle olaylar oluyordu: Ona çocuk baksa o çocuk ölür; hamile kadın baksa o kadın çocuğunu düşürürdü. Eğer o, bir insanı eline alıp yukarı kaldırırsa, onu hiç de yerine koymaz, iki kolu ile öldürünceye kadar sıkıştırırdı. Bunu görünce ben onu büyük bir ağaca astırdım. O, orada öldü. Eğer onun kemiklerini görmek istersen seninle gelip onu sana gösteririm." Ben, "Vallahi ben onu görmeyi çok istiyorum." dedim.

Böylece padişah ata binip benimle büyük ağaçların yetiştiği, kocaman bir ormana geldi. Beni büyük bir ağacın yanına getirdi. Ağacın dibinde onun başı yatıyordu. Ben onun tekne kadar başını gördüm. Kaburgaları kurumuş büyük bir palmye ağacının budaklarına benzemişti, iki kaval kemiği ve dirsek kemikleri de palmye gibi kalındı. Ben ise şaşırıp kaldım ve geri dönüp gittim.

4. BULGAR PEHLİVANI (Atnur, 2002: 579)

Bulgar ülkesinde iri yapılı bir insan gördüm. Güya o adam Hud zamanındaki Ad kavmindenmiş. Bu adamın boyu yedi zirag kadardı. Kendisi Bulgar padişahının hizmetindeydi.

Padişah onu kendisine yakın gördü, onu savaş giysisiyle birlikte kazan kadar büyük bir börk yaptırdı.

Onu savaşa araba ile alıp giderlerdi. Çünkü onu taşımak için devenin gücü yetmiyordu. Yaya yürüyüp zorluk çekmesin diye o savaşta araba ile dolaşırđı.

O, yaya insanları elindeki uzun sopa ile öldürmüş. O sopayı taşımaya hiç kimsenin gücü yetmezmiş. Ama onun elindeki uzun sopa, bizim

elimizdeki küçük bir sopa gibidir. Türkler onu görünce korkarlar ve ona karşı gelenler yenilirler. Böyle olsak da, onun görünüşü olağanüstüdür, mizacı ve yaptığı işler de iyidir.

5. DEFGIY VE ONUN KIZ KARDEŞİ (Atnur, 2002: 580)

Beş yüz yirmi yılında (M. 1135) ben Bulgar'da Ad halkından sağ bir adam gördüm. Onun uzunluğu yedi tirsekten fazlaydı. Ona Defgiy derlerdi. O, koltuğunun altına küçük bir çocuğu sıkıştırmış insan gibi, atını koltuğunun altına sıkıştırıp durmuştu. Bazen bu ülkede savaş çıktığında elinde sopa tutuyormuş gibi, büyümüş bir meşe ağacını yolup, onunla savaşırmış. Onunla file vursa, hiç şüphesiz onu öldürürdü.

O çok hürmetli bir kişiydi. Benimle karşılaştığı zaman bana selam verir ve hürmet gösterirdi. Ben ona hâl hatır sorarken, başım onun yalnızca alttaki kaburgalarına kadar yetişirdi.

Onunla aynı irilikte bir kız kardeşi vardı. O da Bulgar şehrinde yaşadı. Bir gün o, kocasını göğsüne kısırmış ve onun kaburgalarını kırmıştı. Kocasını hemen orada ölmüş, diye söylediler. Onun kocasının ismi Adem imiş.

Bulgar şehrindeki bir hamamın dışında o kadının sığacağı hamam yokmuş. Bu hamamın büyüklüğü onun boyuna uygun olarak yapılmış. Hamamın kapıları da genişmiş.

6. AYDARHAN VE SAHABELER (Atnur, 2002: 582-584)

Bulgar şehri eskiden çok büyükmüş; büyük büyük dükkanlar, boydan boya diziliymiş. Onun başında Aydarhan denilen gayretli bir padişah varmış.

Aydarhan'ın yirmi yaşına gelmiş Tuybike adlı bir kızı varmış, hasta imiş.

Muhammet Aleyhisselâm üç sahabesini yanına çağırılmış. Onların ilki Zübeyir bin Telka, ikincisi Zübeyir bin Cedga, üçüncüsü ise Abdurrahman imiş. Resulullah onlara bir asa, başından çıkardığı sarığı ve kara bir küp vermiş.

-Şimdi Şehri Bulgar'a yöneliniz. Sokaklarında yürüyünüz ve "Biz tabiileriz." deyiniz, demiş.

Bunlar Bulgar ülkesine gelip ulaşmışlar, sokakta yürümeye başlamışlar.

Aydarhan'ın veziri de sokakta yürüyormuş. O sahabeleri görmüş ve yanlarına gelmiş. Onlara şöyle sormuş:

- Siz kimlersiniz, nerden geldiniz?
- Biz Mekke ve Medine şehirlerinden geldik.
- Neye, ticaret yapmaya mı?
- Yok biz tüccar değiliz, biz tabibiz, demişler bunlar.

Vezir onları bırakıp padişahın yanına gitmiş. O Aydarhan'dan müjde istemiş:

-Bizim şehrimize üç sahabe gelmiş. Hastaları tedavi ettiklerini söylediler.

Padişah Aydar şöyle söylemiş:

-Alıp getirin kendilerini.

Vezir sahabeleri alıp saraya getirmiş. Hemen bunları oturtmuş, sonra padişah içeri girmiş. Padişah Aydarhan bunlara sormuş:

- Siz nereden geldiniz?
- Biz Mekke ve Medine şehirlerinden, hastaları tedavi etmek için geldik, derler onlar.

-Benim yirmi yaşında bir kızım var, hasta, vücudunda şişlikler çıkmış.

-Tedavisi var, kayın süpürgesi gerekli, demişler sahabeler.

-E e, kayın süpürgesi bizde çok, demiş padişah.

-Yok bizim asadan yetişen süpürge gerek.

Asayı bir yere dikip bırakmışlar.

Sahabe Abdurraman namaz kılmış, asanın dikildiği yerden su çıkmış, kayın süpürgesi gözlerinin önünde büyümüş.

Padişah Aydarhan bu işe hayran kalmış.

Süpürgeyi padişaha vermiş.

Hemen kızı hamama getirmişler. Cariyeler onu çarşaf ile taşımışlar. Kızlar kayın dalı ile vura vura onu yıkamışlar.

Tuybike kendi başına giyinmiş.

-Ben kendim çıkarım, demiş.

Ayakta durmuş, tamamıyla iyileşmiş.

Kız annesinin odasına gitmiş. Annesi çok şaşırılmış ve padişah Aydarhan'ın yanına gitmiş, kızının iyileştiğini haber vermiş.

O zaman Aydarhan sahabelere şöyle söylemiş:

-Kızımı birinize vereyim.

Kızını Kur'an'ı hıfz etmiş olan Telka'ya vermek istemiş.

Sahabeler Muhammet Aleyhisselâma mektup yazarlar. Peygamber "Al!" diye cevap vermiş.

Kızına ve babasına,

-İmana geliniz, demiş bunlar.

-Bütün şehri imana getireyim, demiş padişah.

O, bütün şehri Müslüman etmiş.

Tuybike ile sahabe Telka yirmi beş yıl birlikte yaşamışlar.

Halk tılsımlı asanın dikildiği yerden çıkan kuyuyu kutsal sayar ve Tuybike kuyusu diye adlandırır. Onun suyu çok temiz ve çok tatlıdır. O kuyu günümüzde kaybolmuştur.

7. GABDEŞŞEMS (Atnur, 2002: 585)

Gabdeşşems iki yüz askeriyle Kazan'ın dışındaki Eski Bulgar denilen yere gelip konaklamış.

Gelenin isminden görüldüğü gibi ("şems" güneş demektir) Gabdeşşems güneşe taparmış. Kendisi Allah'a sığınmayınca yerli halka da "Güneşe tapın!" diye emir vermiş. Lâkin o gece, bir düş görmüş. Ak sakallı bir ihtiyar ona "Gabdeşşems, Allah'a sığınmalısın, sen Allah'a tapın." diye üç defa tekrarladıktan sonra yok olmuş. Gabdeşşems ise huzura eremeyince bütün falcılarının ve düş yorumcularının toplanmasını buyurmuş. Onlar rüyayı bir hafta yorumlayamamışlar.

O, günlerden bir gün, altın tacını çıkarıp uykuya yatınca ansızın biri gelir kerevetin ayaklarını keser tacını alıp "Abdurrahman, ben düş yormaya geldim." der. Bu, Hızır Aleyhisselâm imiş. Ondan sonra Gabdeşşems halkı güneşe tapınmaya zorlamaktan vazgeçip askerini, anne ve babasını Allah'a tapınmaya mecbur eder. Kendisi de Allah'a sığınmaya başlar.

8. SÜLEYMAN HOCA (Atnur, 2002: 586)

Muhammet peygamber sağken Mekke şehrindeki büyük bir âlim İdil boyuna din öğretmek için gönderilmiş imiş. Bu kişinin adı Süleyman'mış ve âlim olduğu için onu Süleyman Hoca diye çağırırlarmış.

Süleyman Hoca büyük azaplar çekerek Mekke şehrinden Bulgar'a gelmiş.

Han, Bulgar şehrine gelen Süleyman Hocayı bir süre sarayında tutup, sonra ülkesine kültür yayması için bizim tarafa göndermiş. Hoca ülkeye gelip, büyük bir medrese açmış ve büyük mollalar yetiştirmiş. Onlar köylere dağılıp ülkeye kültür yaymışlar. Süleyman Hoca pek çok dil biliyormuş. O, Bulgar ülkesini çok sevmiş, bu yüzden Mekke'ye dönüp gitmemiş. Bizim yörenin halkını sevdiğini söylemiş. Süleyman Hoca şöyle dermiş: "Bulgar şehrinin toprağı çok bereketli. Orada İslâm kılıç gücüyle dağılmamış. Bulgar ülkesindeki halk İslâm dinini kendi istekleriyle kabul etmiş. Bunun için Cuma namazında hutbeler ağaç asa tutularak okunur."

İşte bu Süleyman Hoca, bizim eski Salman köyünün ilk ihtiyar ve evliya atasıdır. O bizim Salman köyünün temelini atan atamız imiş. Onun isminden dolayı köy Salman diye adlandırılmış.

9. TUYBİKE MEDRESESİ (Atnur, 2002: 587-588)

Şehr-i Bulgar'da çok âlim bir abıstay yaşamış. Onun ismi Tuybike imiş. O çok ünlü bir kadıymış. Şehr-i Bulgar'ın büyüğü küçüğü Tuybike abıstayı bilir, her işlerinde onu anar ve "ana" diyerek işlerini ona danışırlarmış. Tuybike abıstayı Şehr-i Bulgar hanı da hürmet gösterirmiş.

Tuybike denilen bu abıstay şu nedenle böyle adlandırılmış: O düğünlerde ortaya çıkan her türlü öfke, kavga ve ayrılmaları bitirir; kız ile yiğidin arasını yaparmış. Kimleri öğüt- nasihat ile ikna etse onlar dost olurlarmış. Düğün elbette öfkesiz olmaz derler, işte bu Tuybike abıstay bu öfkeleri bitirmiş.

Tuybike abıstayın kendisi de han neslindenmiş. Şehri Bulgar'da onun çok büyük bir kızlar medresesi varmış. Oraya çeşitli ülkelerden pek çok kız gelip, büyük birer âlim olarak yetiştiriliyorlarmış.

O medreseyi "Altmış altı abıstay medresesi" diye adlandırmışlar. Ona "Altmış altı abıstay medresesi" demelerinin sebebi burada okuyan abıstayların, evliya abıstaylar olmalarıymış. Bunlar Biler (Büler) şehrinden Şehri Bulgar'a gidip ders okuyorlarmış.

Bu altmış altı abıstay sabah namazının sünnetini Biler şehrinde, farzını Şehr-i Bulgar'da kılarılarmış. Bunlar sahabelerin şakirtleriymiş. Bunların

ellerinde demir asalar varmış. Biler'den Şehr-i Bulgar'a ders okumak için gide gele ellerindeki demir asalar aşınıp kısalmış. Bunlar Biler'den Yanbaktı'ya, oradan Şerbetli'ye, oradan da Şehr-i Bulgar'a giderlermiş.

Tuybike abıstayın emriyle bu altmış altı abıstay, altmış altı tarafa giderek birçok halkı hak yoluna razı etmişler.

10. GEREY HAN (Gıyleceddinov, 1987: 27-28)

Şehri Bulgar hanının hâkimiyetinde meşhur bir han varmış. Bu Gerey adlıymış. Gerey Han'ın kalesi günümüzdeki Ballıkül köyü yanındaki kale (günümüzdeki Nokrat adlı Rus köyü arazisinde) üstündeymiş. Gerey Han'ın askeri çokmuş. Onun kalesinde çok güzel saraylar, bahçeler varmış. Gerey Han'ın kalesinden Şehri Bulgar'a, Biler'e, Suvar'a ve Kaşan kalesine orman içinden gizli yol varmış. Dışarıdan düşmanın saldırması tehlikesi olduğunda bu gizli orman yolundan Şehri Bulgar'a, Biler'e, Suvar'a ve Kaşan kalesine çabucak düşmanın geldiği haberi verilirmiş.

Gizli yolları Gerey Han kendi atlı ulaklarını gönderip araştırıp, bekçilerle birlikte korurmuş.

Gerey Han'ı Çuvaşlar da çok severlermiş. Şehri Bulgar Han'ı Çuvaşların bütün işlerini Gerey Han üzerinden yürütürmüş.

Gerey Han âlimleri de çok severmiş. O, köylerdeki ilim sahiplerini kendi şehrine çağırıp, onlara çok saygı göstermiş ve onlarla fikir alışverişinde bulunmuş.

Gerey Han, ülkeyi düşmandan korumak için her türlü duvarlar, surlar yaptırmış. Spas kantonundaki Bornay, Kürneli, Kollar, Recep, Tögelbay köyleri yanındaki duvarları Gerey Han'ın tavsiyesi ile Şehri Bulgar hanı yaptırmış.

11. SONKOR BEY (Gıyleceddinov, 1987: 28)

Kazan hanının bir veziri varmış. Sonkor adlıymış. Birgün han ile vezir arasında bir karışıklık ortaya çıkmış. Vezir, handan korkup, başka bir sultana gidip vezirlik yapmaya başlamış.

Han kendi çevresindeki şahıslara, sultanlara haber göndermiş. Haber Arapça kufi yazı ile yazılmış. Hanın bu mektubu Sonkor Bey'in hizmet ettiği sultana da ulaşmış, onu okuyamadığı için Sonkor Bey'e vermiş. Sonkor Bey okuyabilmiş. Doğru okursam, tutup hana gönderirler beni, diye

hileye başvurmuş: “Bizde Kuran’dan Alla Ali suresi kaybolmuş. Eğer sizde bulunursa bize gönderiniz” diye okumuş. Bunun ardından sultanın Sahab adlı beyi, “Alla Ali” suresini götürüp, Kazan’a gelmiş. Kazan hanı sultana çok sinirlenerek; “Bizde bu sure yok mu ki, bizde bu sure çok var. Siz bizi bu sure ile mi korkutmak mı istiyorsunuz”, diye çok sinirlenmiş.

Bu şekilde harekesiz kufi yazı ile yazılan bu mektup büyük bir öfkenin sebebi olmuş.

12. AKSAK TİMUR (Atnur, 2002: 591-593)

Bir köyde Abdullah isimli biri varmış. Karısı hamileymiş. Bu sırada ülkenin padişahı bir düş görür. Düşünde bir adam gelip onun başını keser. Bu yüzden o, rüya tabircilerini toplayıp rüyasını yordurur. Rüya yorumcuları:

-Padişahım, filan köyden Abdullah'ın karısı Merfuga bugün bir çocuk doğuracak. Onun çocuğu seni öldürecek, derler.

-Gidip, alın gelin ve çocuğu öldürün, der padişah.

Hemen atlarını alıp giderler ve kadını getirirler.

Padişah:

-Anası sağ kalsın, yalnızca karnına bastırıp ezerek çocuğu öldürün, der.

Meydana getirip kadının karnına bastırırlar. Anne şuursuz kalır.

-Padişahım şimdi annesi de öldü, derler.

-Kadını götürüp kocasına verin, alıp geri götürüp gömsün, der padişah.

Kadını götürüp kocasına verirler.

Kadın kendine gelip dirilir. Ertesi gün çocuk dünyaya gelir: bir gözü kör, bir kolu çolak, bir ayağı aksak.

Bu halde de ölmeyince "Bu demir imiş!" deyip, "Aksak Timur" ismini vermişler.

Böylece çocuk yaşar, büyür. Sekiz yaşına geldiğinde annesi, dokuz yaşına geldiğinde ise babası ölür. Aksak Timur on iki yaşında bir zengine çoban olup çalışmaya başlar. Pek şakacı bir delikanlı, bir yiğit olur. Zengin adamdan kaçan köleler bunun yanına gelirler. Hemen zenginin bir koyununu kesip yerler. Aksak Timur gece geri döner:

-Ey sahibim, bugün bir aslan gelip bir koyunu yedi, der.

İkinci gün bahsedilen kölelerin onu birden gelir. Böyle yapa yapa bunlar üç yüz kişiye ulaşır. Onlar zenginın koyunlarını sürüsüyle önlerine katıp götürürler.

Gitgide bunlar sekiz yüz kişiye ulaşır, sekiz kervanı talarlar. Daha sonra onların sayısı bine ulaşır, bin develeri olur.

Bundan sonra Aksak Timur "Nasıl padişah olabilirim?" diye düşünmeye başlar. Böyle düşünüp dururken görür ki bir aksak karınca zorlanarak ağacın tepesine çıkıyor. "Bak hele, bu miskin garip de sarayın tepesine çıkıp padişah olmak istiyor. Ben niye padişah olamayacakmışım." der. Düşünürken "Dur, hile buldum." deyip bütün adamlarını toplar ve onlara şöyle der:

-Aramıza bir padişah gerek. Nasıl seçelim, kimi seçelim? Tamam ben asamı dikeyim ve asama borkümü koyayım. Borkü kim önce gidip alırsa, o, padişah olsun.

Bin kişiden on sekiz kişi seçilip ileri çıkarlar. "Bir, iki, üç" deyince ikinci asayı atar ve diğer asadaki borkü vurup düşürür.

-Gitmeyiniz, bork benim, der.

Böylece Aksak Timur padişah olur. Padişah olunca:

-Beşer beşer bölünerek başka şehirlere gidiniz. Onlarda nasıl haberler var gidip öğreniniz, der.

Onlar giderler. Fan şehrinin padişahı, haydutları yakalamak üzere orduyu hazırlatır. Çünkü uzun zamandan beri kervanın mallarıyla pazara girdiği yokmuş.

Aksak Timur kervan başı olur, hemen malları bin deveye yükletip, yola çıkarlar. Fan padişahı beş yüz askerle şehirden çıkar. Bunlar karşılaşır.

-Nereden geliyorsunuz?

-Filan şehirden.

-Yolda kimse yok mu?

-Yok, pek sakın geldik. Siz kimsiniz? der Aksak Timur.

Padişah şöyle der:

-Uzun zamandan beri buradan hiçbir kervan geçmedi. Kervana rastlamaz mıyız diye çıkmış idik.

-Ey padişahım, öyleyse mallarımı kendine alsana, der Aksak Timur.

Padişah:

-Nerede, bakayım hele mallarına? der.

Padişah eğilip bunun mallarına bakarken, Aksak Timur onun başını keser ve tacını alıp giyer. Diğerleri şaşırıp kalır.

Aksak Timur Fan padişahı olur. Bunlara:

-Haydi şehre dönelim, der.

Geri dönüp şehre giderler.

Daha sonra bunlar savaşmak için İstanbul'a yönelirler. İstanbul'da yedi katlı sur varmış, kapısı ise bir taneymiş. Şehrin etrafında yedi kere dolaştıktan sonra içeri girmek mümkünmüş. Burada üç yıl savaşırlar. İstanbul halkını yenemeyince şehri kuşatırlar. Şehri kuşatınca Aksak Timur soyunur ve baştan aşağı safran ile yıkanır, hastaymış gibi görünür. Sonra elçisini göndererek İstanbul padişahını çağırıp getirir.

-Ya şahım, helâllik ver, son günlerim, der İstanbul padişahına.

Padişahla görüşürken, Aksak Timur, onu saçından tutup havaya kaldırarak yere çarpar ve padişahın borkünü giyiniş ordusuyla şehre girer. İstanbul'u alırlar. Böylece gele gele Kazan'a ulaşırlar. Sonra kız padişahın Deveş şehrini alırlar. Deveş şimdi köy olarak kalmıştır. Burada kim Aksak Timur hakkında kötü bir söz söylerse onun kapısını karaya boyarlar. Kim överek anlatırsa kapısını beyaz ile yazarlar. Ertesi gün kara ile yazılan kapının sahibini çıkarıp öldürürler.

Böylece Aksak Timur Vladimir'e ulaşır. Vladimir knyezinin kızı önüne gelir:

-Ya Aksak Timur, şimdi burada savaşma, bir mucize göster, der.

-Nasıl göstermeli?

-İn de atını şehre at.

Aksak Timur iner ve aygırının kulağından tutup atar. Aygır Vladimir şehrinin ortasındaki kilisenin çanını kopartarak, şehrin üç kilometre dışına düşüp teper ve Aksak Timur'un yanına gelip düşer. Atın tepdiği yerde göl meydana gelir. Aksak Timur bundan sonra geri dönüp gidemez, yolda vefat eder. Vladimir halkı atın tepip çıkardığı gölü Poganıy gölü diye adlandırır. On ikinci yıllarda o gölü toprakla doldurdular.

13. BARAC NESLİ (Atnur, 2002: 597-599)

Aksak Timur yürüye yürüye Astrahan şehrine geldi. Vuruşup savaşıp Astrahan'ı aldı ve boyun eğdirdi. Orada beş altı yıl kaldı. Daha sonra yine Bulgar şehrine gelmek için hazırlandı, çok sayıdaki kadırgalarla Bulgar şehrini almak üzere yola çıktı. Bazısı vuruşup o sefinenin dış tarafına geldiler. Askerinin sayısının hesabını Allah'tan gayrı kimse bilmezdi... O devirde, Bulgar şehrinin hanı Abdullah Han denilen kişiydi. Abdullah Han'a Aksak Timur'un gelmekte olduğunu haber verdiler. O zaman Abdullah Han asker toplattı, büyük bir ordu hazırlayıp karşı yürüdü. Birbirleriyle karşılaştıklarında şiddetli vuruşmalar oldu. Abdullah Han'ın ordusu Aksak Timur'un savaşına dayanamadı, kırıldı. Ölenler öldü, kalanlar şehre girip kapılarını kilitlediler. Aksak Timur gelip Şehr-i Bulgar'ı 7 yıl kuşattı. Tarih 700 (1301) yılıydı, Ağustos ayının yirmisinde Şehr-i Bulgar'ı aldılar, harap ettiler. Yüz yirmi dört ulu beyleri var idi, onların tamamını kırdılar. Aksak Timur her birinin inci gibi yalnız kadınların ı esir etti. O beyler içinde dört ulu bey vardı, asil şehzadeler idiler. Bunlar İkbâl Bey, Kul Ali Bey, Haşı Bey ve Mirkaşı Bey idi; hepsi helâk oldu. Birçok insan helâk oldu. Abdullah Han da öldürüldü. Ama Abdullah Han'ın Altın Bey ve İlim Bey adlı iki oğlu vardı. Savaştan- kırgından kaçan insanlar Altın Beyi ormanın içine götürüp sakladılar. Onların biri yedi, diğeri dokuz yaşındaydı. Onlar iyi terbiye edildiler. Aksak Timur Şehr-i Bulgar'ı viran edip, harabeye çevirdikten sonra Büler şehrine geldi. Askerleriyle Büler şehrinin karşısına gelip toprağı kazıp yattılar, savaşımadılar. O sırada Büler şehrinin hanı Samat Han idi. Halkı Barac adlı idi. Barac halkının eski zamanlardaki ilk yurdu Zey boğazında idi. Alpler zamanı idi. Barac denilen bir ejderha-yılan geldi. O, şehrin halkına çok zarar vermeye başladı. Çıkıp ejderha ile savaştılar, yenemediler. Sonunda kendileri şehri bırakıp kaçtılar. Bulgar şehri yakınına gelip Büler nehrinin üst kısmında ev kurdular. O şehre Büler adını verdiler. O sebepten dolayı halka Barac halkı diyor idiler. Uranları Barac idi. Orada Samat Han şöyle söyledi:

-Ey Barac halkım, eskiden büyük atalarımız Barac'ın zararından kaçıp, şehirlerini terk edip buraya geldiler. Makam-yurt tuttular. Şimdi Barac'tan daha güçlü olan Aksak Timur geldi, şehrimizin karşısına yerleşti. Ne yapalım?

Orada bulunan Barac halkı şöyle dediler:

-Ey Hanım, kudret silerdedir. Bizler ne desek de kudretimiz yoktur. Ama emrederseniz Aksak Timur'un askerleriyle savaşıyoruz, ya onları öldürürüz ya da biz ölürüz.

Samat Han,

-Şu anda benim karşımda biri var. Ona sorayım, o ne buyurursa onun sözünden çıkmam, dedi. O veli kişiyi alıp getirip sordular. Şöyle dediler:

-Ey bizim ulu kişimiz, şimdi bizler üzerimize gelen Aksak Timur ile vuruşalım mı?

O veli,

-Peki, bakalım, dedi. Bir minarenin başına çıktı ve Aksak Timur'un askerine baktı. Bakınca gördü ki Hızır Aleyhisselâm Aksak Timur'un askerinin içindedir. O minareden inip Samat Hanın karşısına geldi ve şöyle söyledi:

-Vuruşmaya izin yoktur. Hazreti Hoca Hızır Aleyhisselâm Aksak Timur'un askerleriyle birlikte. Tanrıteâlâ'nın takdirine boyun eğmek gerek; kapıları açtır, deyince Samat Hanın Barac halkı ağlaştılar ve şöyle dediler:

-Ne yapmalıyız? Allahüteâlâ'nın hükmüne boyun eğmek gerek, deyip şehrin kapılarını tamamıyla açtılar. Özgürlükten vazgeçtiler, vuruşmadılar. Daha sonra Hazreti Aksak Timur, askeri ile şehre girdi, halkı kırdı. Ama Aksak Timur gece olunca, casus kıyafetine girip, doru atına gem vurup, halkın içine karışarak onları sınırdı.

-Ey halk, ey yiğitler! Bu fakirlik, bu kırgın bize kimden geldi? diye sorardı.

Orada oturanlar deseler ki:

-Bizi Aksak Timur yıktı, onun korkusundan fakir kaldık, mahvolduk; böyle söyleyen insanları ertesi gün bütün kabilesi ve kökleriyle helâk ederdi. Ama kim günahı kendinde bulup; "Bölünmemiz kendi korkumuzdandır." derse onu öldürmüyor, talamıyor ve serbest bırakıyorlardı. Gecelerden bir gece Aksak Timur casus olarak Barac halkının arasına girdi ve şöyle sordu:

-Ey Barac halkı, bu belâ size nereden geldi?

Orada bulunanlar şöyle söylediler:

-Kimden geldiğini bilmiyor musun? Aç gözlü Aksak Timur geldi, bizi kırdı, yoksullaştırdı, dediler. Orada, o gece vaktinde bir ulu beyin akıllı ve dul kalmış karısı da vardı. O şöyle söyledi:

-Ey yiğitler, bu yoksulluğu kendi günahımızdan bilelim. Aksak Timur ne yapabilirdi? Tanrının takdiridir, dedi. O kadının kocasının adı Cedeş idi. O, Hazreti Aksak Timur gelmeden önce ölmüştü. Cedeş Beyin iki oğlu vardı: İnsan ve İhsan. Aksak Timur ertesi sabah kadını oğullarıyla birlikte karşısına getirtti. Bunlar niye getirildiklerini bilmedikleri için, "Bizleri öldürür." deyip ağlayarak geldiler.

Aksak Timur o kadına,

-Sen, günahımızı kendimizden biliriz, demişsin. Başımıza gelen her iş kendi korkaklığımızdandır, diye söylemişsin. Bugünden sonra seni, bütün oğlunu-kızını ve kardeşlerini affettim. Nereyi seviyorsanız oraya gidersiniz, dedi. Kendi ise bütün askerine haber verdi:

-Bu kişiye dokunmasınlar, malını talamasınlar, hiçbir şeyine zarar vermesinler, dedi. Kendisine yapılan tahribatın suçunu kendinde bulduğu için onu bütün oğlu- kızı ve kardeşleriyle birlikte affettim.

O iki bey, İnsan ve İhsan, birbirlerine danışıp göç etmeye niyet ettiler. İnsan Bey şöyle söyledi:

-Ey anneciğim, ben bu büyük yerin iç tarafına, dağlık kısmına, gidip orada yerleşirim. Bunun sebebi o toprağın her yerden daha sağlam olmasıdır, dedi.

Annesi de oğlunun bu sözünü beğenip kabul etti. Ama küçük kardeşi İhsan, o ratafa gitmek istemedi.

-Eski atalarımın yurduna gider, oraya yerleşirim, dedi.

İnsan Bey,

-Ben oraya gitmem, deyip ayrıldı; dağ tarafına gitti. Annesi de onunla birlikte gitti. Oraya gidip Göbene denilen suyun boyunda yerleşti.

14. BULGAR'IN HARAP EDİLMESİ (Atnur, 2002: 601-602)

Onların yolları Astrahan'a düştü. Orada altı ay kaldılar; kışladılar. İlkbahar mevsiminde Şehr-i Bulgar'a ulaştılar.

Bizim Bulgar halkı günah ve fitne ile meşhur idi. Allahütealâ'ya asi oldular. Allahütealâ onun için Aksak Timur'u onlara musallat etti. O zaman da Bulgar'ın hanı Bikçura Han idi. Mir Timur, Bikçura Hana elçi gönderdi:

-Niçin Cuma namazı kılmıyorsunuz?

Bikçura ulemalarına sordu:

-Mir Temir'e ne cevap verirsiniz?

Ulemalar:

-Kitaplar ile cevap veririz, dediler...

Aksak Timur Bulgarlar'ın böyle söylediklerini işitince askerlerine emretti:

-Oklarınızı ve toplarınızı atınız! Büyük ve yüce Allah'ın ismi üzerine yemin ederim ki Bulgar şehrini yok edeceğim, diye ant içti. Üç günün içinde şehrimizi yok etti. Askerinin sayısını Allahütealâdan gayrı kimse bilmezdi. Aksak Timur Bikçura Han ve on iki vezirinin başlarını kestirdi, inci gibi kızlarını kadınlarını köle edip askerlerinin reislerine verdi, otuz altı ulemayı darağacına astırdı, kalan halka Cuma günü başka bir yere gitmelerini emretti. "Bu yerde durmayınız." diye hükmetti. İhtiyar Cenkbaktı boyuyla çıkıp gitti ve Canbaktı köyünü kurdu. Yine bizim Möslim atamız boyuyla birlikte Taşbilgi nehrine indi ve Taşbilgi köyünü kurdu. İhtiyar Teteş boyuyla birlikte Akidil kıyısına inip, Teteş köyünü kurdu. İhtiyar Mamış boyuyla birlikte Nokrat nehrine inip, Mamadış köyünü kurdu. Bazıları Kazan deresinin boğazındaki Yeni Kazan'a göçüp gittiler; bazıları Ural'ın güneydoğusuna, Sarayçık'a göçtüler; bazıları Kazak halkının arasına katıldılar. Dünyanın türlü türlü yerlerine dağıldılar. Sekiz yüz altmış dokuz (1464) yılının Muharrem (Eylül) ayının Cuma günü, Cuma namazından sonra (Rumi takvimle Mayıs'ın yirmi yedinci günü) Bulgar yok edildi, dünyada yalnız ismi kaldı.

O sırada Bulgar'daki hane sayısı on iki bin yirmi dört idi. O, Bulgar'ı harap etti; halkını etrafa dağıttı. Akidil kıyısında Kaşan denilen bir şehir var idi. Onu da temelinden yıkarak şehir halkını etrafa dağıttı. Mir Timur Bulgar'ı ve Kaşan'ı harap edince savaşmak için Moskova'ya gitti.

15. BÜLER'İN YIKILMASI (Atnur, 2002: 602)

Biler eskiden Büler isimli imiş. Düşmanlar Büler şehrine savaş açmışlar; lâkin uzun süre Büler'i alamamışlar. O sırada Büler'in her tarafı su ile kaplıymış. Düşmanlar hileye girişmişler; güvercinleri yıkayıp, onların ayağına çaput bağlayıp, ateşe verip göndermişler. Güvercinler Büler'deki çok sayıdaki saman tepeli evlere konarak evlerin yanmasına sebep olmuşlar. Şehri koruyanlar yanmakta olan şehri söndürmek için koşmuşlar ve hendeklerden çıkmışlar. Düşmanlara gereken de zaten buymuş. Onlar, koruyucular gidince hendekleri savaşmadan geçip, Büler'i yağmalayıp yakıp yıkmışlar.

16. YANMAYAN KIZ (Atnur, 2002: 604-605)

Timurlenk, düşmanı Toktamış'ın arkasından giderken, Oka nehrinin orta kısmındaki kıyılarına gelip ulaşır ve burada onun ordusunu tarumar edip İdil'e kadar kovalar.

Timurlenk, ünlü Bulgar şehri ateşle kaplar ve insanlarını kılıçtan geçirir. Galipler mevkiye, ihtiyarlığa ve gençliğe bakmayıp buradaki insanlara hiç acımazlar, hemen hemen herkesi yok ederler, kalan kadın, kız ve çocukları esir ederler.

O sırada Bulgar padişahı olan Abdullah Han, şehri koruyamayacağını anlayınca, ailesi ve bazı yakınlarıyla birlikte şehrin en sağlam taş sarayı sayılan Hökim sarayına girip kapıyı kilitler. Galip şehre girince bu binayı tomruklar ve yanıcı maddeler ile çevirip yakarlar. Abdullah Han ve onunla birlikte binaya kilitlenenler, hanın kızının dışında, hepsi helâk olurlar.

Bulgar hanın bu kızını, akıllılığı ve iyiliği için evliya saymışlar, alışılmışın dışındaki güzelliğinden dolayı da ona "huri kızı" demişler.

Tanrı bu kızın azap çekerek ölmesine müsaade etmemiş.

Hökim sarayı yandıktan sonra galipler onun içine girdiklerinde, han kızının Bulgarlar'ın evliya dedikleri Hüsameddin isimli mollanın ak giysisinin eteğinde yanmadan oturup kaldığını görürler.

Timurlenk, ölen hanın bu akıllı ve güzel kızını, küçük erkek kardeşiyle birlikte payitahtının bulunduğu Semerkant'a alıp gider.

Kanlı felaketten sonra Abdullah Han'ın sadece bu kızı sağ kalmaz. Kızın iki kardeşi Alibik ve Altınbik de sağ kalır. Abdullah Han'ın akrabaları hanın bu oğullarını Kama nehrinin karşı kıyısına alıp kaçarlar. Savaş bitimceye

kadar onlar orada, artık korku olmayan yerde, yaşarlar. Lâkin savaş dursa da bu hanzadelerin doğdukları şehre geri gelmeleri uygun değilmiş. Babalarının soyu Bulgar'da tamamen sona erer.

Padişahın kaçıp kurtulan oğulları, günümüze kadar yaşayıp gelen Kazan'a yerleşmişler. Tarumar edilen Bulgar'dan ve onun çevresindeki yerleşim yerlerinden sağ kalan insanlar Kazan'a göçüp gelmişler.

17. KIRK KIZ (Atnur, 2002: 605-606)

Geçmiş zamanlarda Bulgar şehrinde evliya gibi Müslüman bir han hüküm sürmüştü. Fakirlere, yetimlere ve dul kadınlara yardım etmiş; İslâm dinini yaymış; mescitler ve medreseler kurdu. Etraftaki düşmanlar ona hücum etmeye cesaret edememişler. Bu yüzden o uzun yıllar hüküm sürmüştü.

Bir gün Aksak Timur denilen bir bahadır, beklenmedik bir zamanda, bu hanın şehrine hücum etmiş. Aksak Timur, Bulgar şehrini tarumar etmiş, hanı ve yakınlarını öldürmüştü, karılarını ve kızlarını esir edip kendi vezirlerine paylaşmış. Hanın sarayındaki kırk kız, han kızının önderliğinde üzerlerine savaş elbiseleri, ayaklarına demir başmak giyiniş şarkı söyleye söyleye Biler şehrine yönelmişler. Onlar Biler'de yaşamaya başlamışlar ve günlerini namaz kılarak geçirmişler. Ama Aksak Timur Biler'e de gelmiş ve şehri tarumar etmiş. Kırk kız özgürlük için yapılan savaşta helâk olmuş. Onları orada gömmüşler. Günümüzde "Kızlar Ziyareti" diye adlandırılan yer, bu bahadır ve savaşçı kızları gömüldüğü yerdir.

18. KUTSAL ATALAR (Atnur, 2002: 606-607)

Bu olaylar eski zamanlarda, geçmişteki savaşlar vaktinde olmuş.

Düşmanlar atalarımız Bulgarları, Taşkırmenden kovalayıp çıkarmışlar ve arkalarından takip ederek gelmişler. Sebepsiz yere değil; öldürmeye, yok etmeye.

"Şimdi kovalayıp yakarlar, şimdi kovalayıp yakarlar." derken İdil'e ulaşmışlar. İdil'e ulaşmalarıyla kaftanlarını su üstüne yaymışlar ve köprüden geçermiş gibi İdil'i geçmişler. Takip edenler de gelip kıyıya ulaşıncaya, giysilerini yayarak İdil'e geçmek istemişler, hepsi orada nehre batıp ölmüş.

Bunu benim annem anlatırdı. Bizim köyde pek güzel bir yer var. Orada kavak ve söğütler yetişir. Annem, burada İdil'i geçen kutsal atalarımızın kabirleri varmış, derdi. Anneme de bunu ninesi anlatmış.

19. MERCEN ŞEHRİ VE ON İKİ KIZ HİKAYESİ (Atnur, 2002: 608-609)

Yeni Üzi köyü yanındaki kırdaki orman içinde Hocalar denilen dağ var. Eski zamanlarda o dağda Mercen isimli Bulgar şehri varmış. Mercen şehrinde Tırışmal Hoca hüküm sürermiş.

Tırışmal Hoca'nın birbirinden güzel, birbirinden akıllı on iki kızı varmış. Hoca yaşları gelince okumaları için onlara Büler şehrine, Rabia ostabikenin medresesine göndermiş. Onların arasında Mercen ilinin bahadırı İştirek'in sevgilisi güzel Nerkes de varmış.

Rabia ostabike medresesi, Büler'de, Hocalar dağı eteğindeki çok büyük bir çeşme kenarında kurulmuş imiş. Rabia, altmış altı talebesini yanına alıp, iki günde bir Şehr-i Bulgar'dan Büler'e yer altı yolu ile ders vermeye gelirmiş.

Bir gün düşman Bulgar ülkesini basmış. O, Büler'e kadar gelmiş ve şehri kuşatmış. Büler'i müdafaa etmek için Kızıltav, Kızlar, Nokrat vb. şehirlerden yiğitler gelmişler. İştirek bahadır da arkadaşlarıyla birlikte düşmana karşı çıkmış. Savaş çok şiddetli olmuş, birçok bahadır canını feda etmiş. İştirek Batır ve üç arkadaşı, savaşa savaşa Hocalar dağına çıkmışlar. Bahadırlar, dağın başında, doğdukları ülke için kanlarının son damlasına kadar savaşmak üzere kan içmişler. Düşmanlarının üzerine atılarak bu denksiz savaşta şehit olmuşlar. Onları dağın başına gömmüşler. Büler için savaşılırken, Tırışmal Hoca'nın kızları düşman ordusunun ardından kargış etmiş. Bunun üzerine düşmanın gücü azalmış. Bunu görüp öfkelenen düşmanlar, kızları kovalamaya başlamışlar. Güzel Nerkes, medresede aldığı ilimle kovalayanlara karşı tuzak kurmuş. Bir taraftan da "Bu tuzağa geyikler tutulmasa iyi." diye korkarmış. O yere yatarak dinleyip kardeşlerine şöyle sorarmış:

Kurup koydum tuzak burmalı imiş,

Gürleyip gelen düşman ordusu muymuş? .

der. Kızlar korkup "Düşman, düşman!" demişler. On iki kız yüğrük atlarını oradan Mercen'e doğru sürmüşler. Ama düşman onların arkalarında kalmamış. Ormanın ve elma ağaçlarının içerisinde kurulan Mercen'e kadar ulaşmış ve şehri kül etmiş.

Tırışmal Hoca'yı ve on iki kızını yakalayıp Hocalar dağının kırılık bölgesine getirmişler. Burada onlar, düşmanın emri gereğince gece-gündüz yalın ayak toprak taşıyıp, yeni bir dağ oluşturmuşlar. Büyük dağ yığılıp bitince düşmanlar Hoca'yı ve onun on iki kızını şu dağın tepesine diri diri gömmek istemişler. Ama o anda kızlar on iki yıldıza dönüşüp gökyüzüne yükselmişler. Tırışmal Hoca ise dağdan atlayarak, nehir suyuna dönüşüp akıp gitmiş. Halk şimdi de o nehrin başladığı kaynağı kutsal sayıp ona adak adar. Kızların yığıldığı dağa da Kız dağı derler.

20. HAN KIZI ALTINÇEÇ (Atnur, 2002: 612-615)

Biz ilkbahar çıkar çıkmaz arkadaşlarımızla bir araya toplanıp Akidil boyuna balık tutmaya, olta atmaya giderdik.

Oraya varıp olta atıp yorulduktan sonra balıkçı dedenin yanına gidip, balık pişirip, çay içip günü geçirirdik. Güneşin batışından epeyce sonra geri dönerdik. Her zaman olduğu gibi bugün de İdil boyuna gidip, biraz olta atıp oturduktan sonra güneşin sıcaklığına dayanamayıp balıkçı dedenin yanına, yaşlı karaağaç altına toplandık.

Bizi altına alan yaşlı karaağaç Akidil'in yarının başında büyümüşü. O büyük ve kalın budakları ile nehrin üzerine doğru eğilip dururdu. İdil'in bizim karşıımızdaki kıyısında Aktaş dağı uzanırdı. Güneşin ışıklarını aksettirip göz kamaştırıp dururdu.

İçimizden biri,

-İdil'in karşı kıyısına, karşıdaki Aktaş dağının üstüne çıkıp, işte o üst üste yığılıp, kertiklenip, sallanıp düşecek gibi duran büyük taşların arasında yürümek gerek idi, dedi.

Bizim balıkçı dede, olması imkansız bir şeyi işitmiş gibi pek tuhaf bir şekilde güldü.

-Çık da göreyim halini! Git hele, çıkıp bak, seni parçalayıp atsınlar, dedi.

Biz ihtiyar balıkçının bu sözüne şaşırдық ve dededen sebebini sorup anlatmasını rica ettik.

Dede direnmeden söze başladı:

-İşte bu Aktaş dağının karşı yakasının üzeri dümdüz. Onun üstünde geniş çayırlar ve eski Müslüman hanlardan kalan şehir kalıntıları var. Onlar orada çok güçlü olarak ömür sürerken, üzerlerine başka yerden çok büyük bir düşman ordusu gelmiş.

Bu şehrin o zamandaki hanı, bu düşman ordusunun komutanına elçi gönderip onların niçin geldiklerini öğrenmesini emretmiş.

Aktaş dağı üzerinde yaşayan hanın Altınçeç isimli, bir yanağı ay, bir yanağı güneş gibi çok güzel bir kızı varmış. Düşmanın komutanı, hanın gönderdiği elçiye, Altınçeç'i almaya geldiğini, iyilik ile vermezse savaşarak da olsa almak istediğini söylemiş.

Han, yağı komutanının bu sözünü işitince kızı Altınçeç'e haber gönderip "Evlenir mi?" diye sordurmuş. "Ural dağının öbür tarafındaki Yayık boyundan filan han seni savaşarak almaya gelmiş. Evlenir misin, evlenmez misin?" demiş.

Altınçeç:

-Ben geniş yüzlü Yayık boyu baskıncılarına varmam. Aktaş dağı üzerinden Ural dağının diğer yakasına gidecek halim yok. Babam düşmana karşı savaş açacak olsa da beni vermesin, eğer beni zorla verecek olursanız ertesi gün beni dünya yüzünde göremezsiniz, diye cevap vermiş.

Han, kızının bu sözlerini işitince Altınçeç'i vermemek için düşmana karşı savaşmaya karar vermiş. Yağı komutanına:

-Kızım ölse de sana varmaya razı değil. Şimdi geldiğiniz yoldan dönüp gidin. Olmazsa bende asker yok değil. Gerisini kendin düşün. Bizim ülke savaşmaya hazır bekliyor, diye haber göndermiş.

Yağı komutanı hanın bu cevabı işitince öfkelenmiş:

-Savaşarak da olsa Altınçeç'i alacağım. Eli boş olarak ülkeme dönmem, deyip oradaki askerine hemen ata binmelerini emretmiş.

Altınçeç'in babası askerini toplayıp düşmana karşı çıkmış. Han'ın askerleri (dede eli ile işaret edip) işte o dağın üstünde durup arkadan gelen düşmana karşı ok atmış. O zamandaki atalarımızın savaştıkları silahlar ok ve

sümgü gibi şeyler olsa da okları üç dört kilometre gidip sert ağaçlara saplanırmış.

Han'ın askerleri düşmanla uzun süre savaşmasına rağmen düşman ordusu kalabalık olduğu için hanın askeri yenilip, kaçıp şehre girmeye başlamış. Şehir içindeki halk nereye gideceğini bilemeyip şaşırıp kalmış. Hanın kızı Altınçeç, babasının ordusunun yenildiğini görünce çok iyi kara bir rahvan ata binmiş, eline ok ve süngüsünü, yanına Karaküz adlı bir kız arkadaşını alarak düşmana karşı savaşmaya çıkmış. Altınçeç çok şiddetli savaşmış; ama kolundan yaralandığı için geri dönmüş.

Han işin sonunun çok kötü olacağını anlayıp, hazinesindeki altın ve gümüşleri, cevher ve yakutları saklamak isteyerek görünmekte olan en dik yere, soba gibi içeri kıvrılan, alacakaranlık delik gibi yerin içine yığdırmış. Onun içinde çok geniş bir çayırılık ve göl var, derler.

Han tekrar ordusuyla düşmana karşı çıkıp savaşmaya başlamış, yine yenilmiş.

Altınçeç düşmanın eline düşmemek için, gece ay ışığında arkadaşı Karaküz'le kaçıp, hanın hazinesinin saklandığı dağın deliğine gelip girmiş.

Düşman ordusu, hanın askerini yenip, kendisini tutsak alıp, ülkesine gitmiş. Altınçeç ise, oraya girip kaybolmuş. Bundan sonra Altınçeç'e ne olduğu bilinmiyor. Yalnız yazın güzel gecelerde, Altınçeç'in dağın deliğinden çıkıp, dağın kertiklenip duran yerinde oturup Akidil'e doğru baktığını anlatırlar. Hatta bazı insanlar, onun pek kederlenerek şarkı söylediğini görmüşler. O biçare, ay ışığı olan gecelerde oradan çıkıp, ayaklarına kadar inen uzun saçlarına gömülüp, avucuna dayanıp, çayıra doğru bakıp, hüznlenerek tan atıncaya kadar oturur, bundan sonra yine ardına bakıp, oraya girip kaybolurmuş.

O, eski zamanlarda çok sık görünürmüş. Bu günlerde onu görenler işitilmiyor. Yalnız benim büyük babam, geceleyin burada tek başına konakladığı zaman Altınçeç'i gördüğünü, güzelliğine hayret ederek ona baktığını söylerdi.

-Hazineler orada mı acaba? dedik.

Dede:

-İşte benim söyleyeceğim söz de o. Uzun zaman geçtiği için, şimdi o hazineleri cinler sahiplenmişler. Kim bilir ne kadar insan onları almaya gidip, orada helâk olmuştur. Orada, elinde tüfek bulunan askerler bekçilik yaparlarmış. Hazineleri almak isteyen insnaları yanına bile yaklaştırmazlarmış.

21. AK KURT NESLİ (Atnur, 2002: 617-620)

Köyümüzde çeşitli lâkaplar dolaşır. Hepsi çeşitli vakitlerde meydana gelen olaylara bağlı olarak gelişmişlerdir. İnsanın kim olduğunu o lâkaplara bakıp bilmek mümkündür. Söyleyelim: "Tilki" lâkaplı insan hilekâr biriymiş ve düşünerek iş yaptığında dolayı bu lakabı almış. "Ayı" lâkaplı adamın ne anlattığını sezme zor değil, demek ki bu insan üzülmez ve kaygı çekmez. "Tavşan" lâkaplı adam hakkında ne söylemek mümkün? Korkaklara böyle lâkap takmışlar.

Köyümüzde "kazınkiler", "bürinikiler- kurdunkiler" denilen ve kuşaktan kuşağa gelen nesiller var.

"Bürinikiler"... O kelime ne anlatır? Tarihi çok eskiye dayanan Bulgar atalarımızın ak kurt nesline ulaşıyor mu? Bu sorulara yalnız halk rivayetleri cevap verebilir.

... Kara orman ve titreyip duran sazlıklar ortasında yaşamış bu halk. Burada düşmanlardan saklanmak pek kolay olmuş. Yiğitler ava gitmişler, balık tutmuşlar, ev inşa etmişler. Ev - avlu tarafından kadın, kız ve çoluk çocuk cıvıltısı gelmiş, onlar oarada yiyecek hazırlanmış, giysi dikmiş ve eve-avluya göz kulak olmuşlar.

Elbette göz kulak olmak çok gerekliliymiş. Kim bilir hangi kötü insanlar gelip, komşu kabileyi yağmalayıp gitmiş, birçok insan kırılmış? Nehrin boğazındaki "Börkitler- kartallar" aşiretine kim bilir nasıl canlılar hücum etmiş? Bunları aklında tutan aşiret reisi Aktimir, ava gitmesi gereken birkaç yiğidi köyde bırakmış. Kadın ve kızların beceriklilerine de ok ve yay verilmiş.

Avcıların gitmesinden üç gün sonra köyde bir yaygara kopmuş. İnci isimli bir kadının daha yeni konuşmaya başlamış olan küçük çocuğunu kurt alıp götürmüş.

Bu kadın, dereye kirli çamaşırlarını yıkamak için inmiş imiş. Çocuğunu kendinden uzak olmayan ve bir ağacın set oluşturduğu yere koymuş. Çamaşırlarını yıkadıktan sonra çocuğun ağlama sesine irkilmiş. Gitmiş bakmış ki çocuğun yanında bir ak kurt var. Vahşi hayvan kadını görünce, çocuğu almış ve ormana kaçmış.

İnci adlı kadın çocuğunun üzüntüsünden sararıp solar. Günler ve geceler boyu yavrusunu arar, ama çocuğunu bulamaz. Avdan dönen kocası dost ve akrabalarıyla çocuğu aramak için epey vakit geçirir, ama faydasız!

Günler, aylar ve yıllar geçer. İnci de onun kahraman kocası Börkit de kaybolan oğullarını unutamazlar. Oğulları onların düşlerine girince iyice üzürlürler.

-Bizim oğlumuz sonunda bulunur, der bir gün Börkit sevgilisine. Bir rüya gördüm. Güya bizim kaybolan ak güvercinimiz uçup eve geri gelmiş. Ama biz onu tanımıyoruz. O kara renkteymiş.

-Bulunacak demek ki, bulunacak...

-Çok yıllar geçti. O şimdi bizi tanımaz da belki...

Börkit dostlarıyla yine ava gitmek için hazırlanmaya başlamış. Avcılar bu defa kara ormanı çıkıp, dikenli - çam iğneli ağaçların bulunduğu ormanın içlerine gitmek istemişler. Yol uzak ve korkunçmuş. Bu yöreye daha önceden gelmişlikleri yokmuş. Onun için çok fazla ok, yay ve yiyip-içecek almışlar, hançerlerini iyice bilemişler.

... Bir gün, iki gün, üç gün gitmişler. Yeni yağan kar üstünde vahşi hayvan ve geyik izleri görünmeye başlamış. Avcılar o izleri takip ederek gitmişler.

-Çüş, dur! demiş avcılardan birisi. Burada yabancı bir iz de var. Kurdunkine de ayıninkine de yaban domuzunkine de benzemiyor. Bu izler insan izine benziyor.

Hepsi de bunu tuhaf bulup o ize bakmış. Hiçbir vahşi hayvanın izine benzemeyen bu tuhaf iz, onları ormanın daha karanlık içlerine alıp sokmuş. Avcılar bahsedilen vahşi hayvanın tuhaf izini çeşitli taraflardan kuşatmaya ve sıkıştırmaya başlamışlar.

Avcı Börkit de o izi takip ederek ormanın içine yönelmiş. Her sesi şüphelenerek, her hışırtıyı kuşkulenerek dinlemiş.

O sırada onun karşısından iki ak kurt geçip gitmiş. Sonra üçüncüsü... Börkit onları vurmak için yayını germiş. Karşısında insana benzeyen bir canavar peydah olmuş. Gerilen yaydaki oku hedefin dışına atmak mümkün değilmiş. Ok, ıslık çalarak tuhaf canavarın yanına uçmuş. O anda bütün ormana acı bir ses yayılmış: "Anne..." Avcı Börkit'in gözleri kararıp gider gibi olmuş. Bir anda şaşırıp kalmış. Ama o korkak bir insan değilmiş. Çabucak kendine gelip avının yanına koşmuş.

Yeni yağın kar üstünde kana bulanmış, kurda da insana da benzemeyen bir canlı yatıyormuş. Sese başka avcılar da koşup gelmişler. Ama ne fayda? Tuhaf canavar hemen ölmüş. Avcı Börkit onu defalarca çevirip bakmış.

O vakit dikkati, vurduğu canlının alnındaki bene yönelmiş.

-Bu benim kaybolan oğlum, demiş ne yapacağını bilemeden. Benim oğlum... Kendi elimle öldürdüğüm kıymetli yavrummuş. Kötü canavar diye öldürdüm.

Avcı Börkit dağ gibi üzüntüyle oğlunu kaldırıp kabilesine yönelmiş. Kurtlar arasında güngören çocuğu köy halkı hürmet göstererek gömmüş. İnci ile Börkit'e, onların kaybolan ve işte şimdi şu halde bulunan oğullarına acıyarak bütün köy halkı ağlamış. Ama ağlamaktan ne fayda gelir?

Halkın ağlaması durmaya başlamadan geceleri köyün dışından kurt uluması işitmeye başlamış. Güya o uluma ağlamaya da benzermiş, yalvarmaya da. O olaydan sonra halk avcı Börkit'in soyuna "Bürinikiler" demeye başlamış.

22. KAZINKİLER (Atnur, 2002: 621-623)

Beren şehrinden bir avcı avlanırken, ayağı yaralanmış bir kır kazına rastlamış. Ona acımış, ayağını bağlamış ve alıp evine gitmiş. Avcının karısı ise, bol av bekleyip durmuş. Kocasının yaralanmış bir kır kazıyla geri döndüğünü görünce kadın çok öfkelenmiş.

-Ömrün boyunca kurda kuşa, mala davara acıdın. Sen dünyaya avcı olarak değil tabip olarak gelmeliymişsin, demiş.

Ama avcı iyi niyetinden vazgeçmemiş. Çeşitli otlarla kır kazının ayağına ilaç yapmış. Kaz gözle görülür derecede iyileşmiş, yürümeye başlamış, gıklayıp hareket etmiş. Yalnız avcı onun ne söylediğini anlamamış. Onlar birbirlerine o kadar alışmışlar ki avcı bir yere gidince kır

kazı hüzünlenip durur, bir şey yemezmiş. Hatta avcı, ava bile onunla birlikte gidermiş.

Yeryüzünde donduran soğukların yerini yavaşça ilkbaharın ılık yelleri almaya başlamış. O yellerin beşiğine oturan kır kazları, Beren şehri üstünde garklaşarak uçup gitmişler. O yaralı kır kazı da dayanamamış ve akrabalarına katılmış. Avcı bu ayrılığı çok ağır geçirmiş. Tek başına kaldığı bir gün şöyle kederlenmiş:

Kır kazları uçtu, gördünüz mü?

Gökyüzüne çıkıp gittiğini.

Kır kazı İdil'ler kenarında o,

Yalnız başıma bana çetin de...

Avcının bu yürek yaralayan şarkısını yeller bütün orman ve kırlara dağıtmış. Güya bu hüzünlü şarkı o kır kazına da gidip ulaşmış. Dolayısıyla o bütün hısım ve akrabalarını yanına almış, uçarak hayırsever avcının kapısının önüne gelip konmuş. Bütün şehir halkı bu duruma hayran kalmış, kıskananlar bile olmuş.

-İyiliğe iyilik yapıp geri dönen zenginlikten size de pay var, deyip Avcı, kır kazlarını şehir halkına dağıtmış. Böylelikle Beren şehri bol kazlı olmuş. Bu kır kazları bereketli toprağa yerleşip pek çok yavru vermişler. Halk kaz tüyü ve kaz eti ile pazarda ticarete başlamış, zenginlikleri artmış, yaşam şartları düzelmiş.

Bu iyiliği hatırlarında tutan Beren halkı, en evvel ev köşelerine ve bayraklarına kaz ayağı yapmaya başlamışlar. Kazlar ise çokça üremişler, bol zenginlik getirmişler. Söylediklerine göre yalnız Rim'i değil, Beren şehrini de bilinmeyen bir zamanda düşmandan korumuşlar. Oradaki halk bu tür kuşları mukaddes ve iyiliksever sayarmış. İhtiyarlar gökyüzünde uçup giden kır kazı kervanının görünce, hemen üç saman ya da ot alır ve evdeki kuş yuvasına koyarlarmış. Bunun sebebi, kaz yavrularının havadaki kır kazları gibi çok çıkmasını istemeleriymiş.

Avcının evine uçup gelen kır kazlarından sonra Beren halkı başka maldavar beslemekle de ilgilenmeye başlamış. Böylelikle ahırlara sığır, koyun, keçi gelip girmiş.

Beren şehri büyümüş, sağlamlaşmış, nüfusu artmış. Şanı Suvar, Bulgar, Biler gibi meşhur şehirlere gidip ulaşmış. Güya evcil hayvanları besleme işi, onlara bu şehir halkından geçmiş. Aga Bazar'da Beren şehrinin malları en iyi fiyattan satılmış.

-Bugün Kazınkiler ticaret yapıyorlar, haydi gidip döl olması için bir çift kaz ile birer dana alalım. Onların elleri hafif olur, diye konuşurlarmış Bulgar'ın insanları.

23. ATEŞSİZ KAYNAYAN KAZAN (Atnur, 2002: 623-624)

Aksak Timur Han, Büler'i almaya gelmiş. Bu niyetle Büler için çok uzun süre savaşmış. Ne kadar çok savaşsa da orayı alamamış. Bir gün Timur Han, dilenci kıyafeti giyip Büler'de ihtiyar bir kadına kiracı olmuş. Kadın-kız çok konuşur, derler. O kadın, Aksak Timur Hanın kim olduğunu bilmeden,

-Aksak Timur Han bizim şehrimizi almaya gelmiş. O, güvercinin ayağına ateş bağlayıp gönderse şehri alır, demiş.

Aksak Timur'a yalnızca bu gerekliymiş. Bunu işitince pek gönenmiş. İhtiyar kadına bütün eşyalarını alıp Büler'den gitmesini emretmiş ve şöyle söylemiş:

-Nerede altında ateş yakmadan kazanın altında ateş yanarsa, orada durup yerleş, demiş.

Böylelikle bu ihtiyar kadın, yanına bir kazan ve diğer eşyalarını alıp Büler'den çıkıp gitmiş. Bir yere gidip kazanı koymuş, kazanın altında ateş yakmadan ateş yanmaya başlamış. İhtiyar kadın orada yerleşip kalmış. Onun yanına başka insanlar da gelip yerleşmişler. Bu olaydan dolayı şehre Kazan şehri denmiş.

24. TUYBİKE'NİN KAZANI (Atnur, 2002: 625)

Şehr-i Bulgar'da halk çok rahat ve zengin yaşamış. Bir gün Hantimur isimli Moğol hanı gelip Bulgar'ı yakıp yıkmış. Halk önce çok iyi savaşmış. O savaşta Hantimur'un sol dizine ok saplanmış, han aksak kalmış. Bundan sonra ona Aksak Timur demeye başlamışlar. Aksak Timur, Şehr-i Bulgar'ı tamamen yakıp yıkmış. Yaşamaya imkan bulamayınca bir kabilenin büyüğü olan ihtiyar Tuybike, on beş kadar akrabasını yanına almış ve rüzgâr kayığıyla İdil'i boylayıp gitmiş. İhtiyar Tuybike kazanını geride bırakmamış.

Kazan yiyip içecek, bolluk göstergesi ne de olsa. Kazan altı potluk imiş, kazanın zinciri de tam altı pot imiş.

Yelkenli kayıkta yüzerken yolcular yar boyuna inmişler. Yeri beğenip, orada yerleşip yaşamaya başlamışlar. Yaşadıkları yerin altına kazanı gömüp saklamışlar. Bize yiyip içecek ve talih dileyip dursun, demişler.

Buraya Kazan şehrini kurmaya başlamışlar. Zincirli kazan şimdi de şehrin altında yatar.

25. JİGULİ KAZAK (Atnur, 2002: 625-626)

Eski zamanlarda İdil boylarında Jiguli Kazak denilen haydut varmış. Onun adamları Bulgar'ı talan edip, halkı çok muhtaç duruma düşürmüşler. Bulgar şehrinin halkı, bu yol kesicilerden bıkip yeni şehir yeri aramış ve şimdiki Kazan'ın yerini beğenmiş. Orada yılan yuvası varmış. Dolayısıyla kış günü samanları taşıyıp ilkbaharda yılanları ateşe verip yakmışlar ve şehrin yeri temizlenmiş.

26. KAZAN NEREDE KURULMUŞ? (Atnur, 2002: 626)

Eski zamanlarda Bulgar devletine türlü ordular hücum edip durmuşlar. Büyük vuruşmalar ve savaşlar olmuş. Bu savaşların çoğunda Bulgarlar galip gelmiş. Ama günlerden bir gün, büyük bir ordu gelip Bulgar şehrini yakmış. Sağ kalan insanlar yeni yer arayıp, İdil kıyısını boylayıp yukarı doğru gitmişler. İdil'i boylayıp pek yukarı çıktıklarında şöyle konuşmuşlar: "Haydi suya yonga atalım. Yonga nerede geriye bükülürse oraya yerleşiriz." Yonga şimdiki Kazan çevresinde geriye bükülmüş ve onlar şehri kurup yaşamaya başlamışlar.

27. KAZAN KAYNAYAN YER (Atnur, 2002: 627)

Bir gün bir han şehir kuracak olmuş. "Şehri nerede kuralım?" diye insanlara danışmış.

Birisi şöyle söylemiş:

-Arabaya bir kazan koyalım, kazana su dolduralım, altında ateş yakalım ve atları koşturalım. Kazan nerede kaynamaya çıkarsa orada şehir kurarız.

Böyle yapmışlar. Kazan, şimdiki Kazan şehrinin yerinde kaynamaya başlamış. Bundan sonra şehri kurmuşlar.

28. OKUM NEREYE DÜŞERSE ŞEHİRİ ORAYA KURACAĞIM (Atnur, 2002: 628)

Memi- Çallı köyü yanında Kala dağı var. Hanlar bu dağda şehir kurmuşlar ve o dağın başından ok atmaya başlamışlar. Bir han ok atarken şöyle söylemiş:

-Okum nereye düşerse, şehri oraya kuracağım.

Oku Kazan'ın şimdiki Han Mescidi civarına düşmüş. Oku gidip burada bulmuşlar. Bundan sonra okun düştüğü yere köpek gömmüşler. Han şehrin buraya kurulmasını emretmiş. Şehri kurup bitirince han:

-Temele ne gömdünüz? diye sormuş.

-Köpek gömdük, demişler ona.

-Öyleyse şehir köpeklere kalır, demiş han.

Bir süre sonra hanlar ile Ruslar arasında mücadele olmuş. Ruslar şehri ele geçiremedikleri için âciz düşmüşler. Bunun üzerine Ruslar bir Müslüman'a şöyle söylemişler:

-Biz seni altına gömeriz, ama bize şehri nasıl alabileceğimizi öğret.

Bu adam paraya tamah edip şöyle demiş:

-Bizim Müslümanlar namazlarını bozmazlar, siz sabah namazı vaktinde gelin, şehri alırsınız.

Daha sonra Ruslar sabah namazı vaktinde gelip şehri almışlar. Müslümanlar namazı bozmamışlar. Han kuş olup pencereden kibleye doğru uçup gitmiş ve Kaban gölüne inip kaybolmuş.

29. ESKİ KAZAN ŞEHRİNİN KURULMASI (Atnur, 2002: 631-634)

Aksak Timur Bulgar şehrini harap edip , onun halkını asıp, kesip öldürürken Bulgar ülkesinin halkı olan Abdullah Han'ı da öldürmüş imiş.

Abdullah Han, Aksak Timur tarafından öldürülünce geride onun iki küçük şehzadesi hanbike kalmış. Bulgar şehrinin büyükleri hanın nesli kesişmesin diye hanbike şehzadeleri, ne olursa olsun, Aksak Timur'un zulmünden korumaya çalışmışlar.

Bunun için Bulgar şehrinin büyükleri, gerçi kendileri Aksak Timur tarafından öldürülecek olsalar da büyük bir gayretle hemen hanbike ve şehzadeleri Bulgar şehrinden çıkarıp Büler şehrine göndermişler.

Aksak Timur, sayısız askeriyle Bulgar şehrinin harap edip, yıktırıp sonunda da yakıtılarak yerle bir etmiş. Şehirdeki insanlar Aksak'a yalvarıp, ne kadar af dileseler de o, tek bir kişiye aman vermemiş. Aksak'ın eliyle

Bulgar şehri ve onun etrafındaki köy ve başka şehirler yıkılıp, halkının-kadın, kız, çoluk çocuk - tamamı kesilmiş. Bu insanların ölü bedenlerini ir araya yığdıran Aksak, ölen insanların gövdelerine bakıp "Ben dinî vecibeleri yerine getirmediğiniz için böyle yaptım. Sizden doğan çocuklar da dinsiz olup deyip onların dahi başını kestirip sizin gövdelerinizin arasına attırdım." demiş. Bu ölen insan gövdelerinin yanlarına ağaçlar ve saman yığdırıp ateşe verip yaktırmış.

Aksak Timur, Bulgar ülkesinde insan kanı içerek uzun süre bayram etmiş. O zaman Bulgar'la birlikte Suvar, Kızlar, Yüketev vb. şehirleri de yakıp, insanları öldürüp gezmiş. Daha sonra ordusuyla aniden, zamanın en kalabalık nüfuslu, en meşhur ve en zengin şehirlerinden olan Büler'e çıkagelmiş.

Aksak Timur'un ilginç bir âdeti varmış. Aksak Timur ölüme mahkum olan insanlara, öldürülmeden önce, "Niçin öldürülüyorsunuz?" diye sorduğundan onlar, "Kendi günahımızın korkusuyla öldürülüyoruz. Bizim başımızı günahımız yedi. Hazreti Bitimur'u Allah bize ibret olsun diye gönderdi, o doğru yolu gösterendir." diye söylerlerse, onları öldürmeyip affeder, onlara çok para ve hediyeler verip gönderirmiş.

Aksak'ın işte bu âdetini, Bulgar ve başka şehirler harap edildiğinde halk anlamamış imiş. Bunun için onlar yırtıcı Aksak'a kan şurubu olmuşlar. Ama Büler şehrinin halkı Aksak'ın bu huyunu öğrenmiş. Onun için Büler şehrindeki soylular, hanı öldürülünce Bulgar'dan kaçıp gelen hanbike ve şehzadelerin sağ kalmalarını sağlamak için bir çare aramışlar. Bu konuyu birbirlerine danıştıktan sonra Aksak Timur'un yukarıda söylenen huyundan faydalanmayı düşünmüşler. Bu durumu hanbikeye de bildirmişler. Hanbike çok gayretli, kahraman, belâgat ustası ve aynı zamanda hayran kalınacak kadar güzel bir kadıymış. Onun için pek çok vakitler yalnız sıradan insanlar değil, o zamanın asilleri de ona danıştıktan sonra işlerini yürütürlermiş. Onun verdiği öğütlerin, sözlediği sözlerin, işaret ettiği şeylerin hepsi doğru çıkarmış. Kendini ve çocuklarını koruma konusunda Hanbike hiç şaşkınlığa düşmemiş. Bütün ağırlık ve zorlukları kendi üzerine almış ve işe girişmiş. O, Aksak Timur'un Büler şehrinin çevresinde olan bütün köy şehirleri

yaktırıp, insanlarını öldürtüp, Büler'in yakınına gelmesini beklemiş. Aksak Timur'un Büler'e çıkagelmesi halk için salgın hastalıktan daha kötü olmuş.

Hanbike hiç şaşırıp kalmamış. Ne yapacağını bilmez duruma düşmemiş. Altınbik ve Alimbik adlı iki oğlunu alıp Aksak Timur'u karşılamaya gitmiş. Hanbike Aksak Timur'un yanına gidip usta sözlerle, yumuşak ifadelerle ricasını anlatmış. Şöyle demiş: "Ey padişahların padişahı, ulu hanım-sultanım Bitimir hazret! Ben iki oğlum şehzadeleri alıp, merhametini ümit ederek huzuruna geldim. Ben günahkâr Abdullah Han'ın karısı, bu çocuklar da onun iki oğlu. Bu iki çocuğa babalarının ruhuna Kur'an okumak üzere bir yerde yerleşmeleri için merhamet edin. Sizin olan Bulgar ülkesinde yaşamamıza izin verin. Siz çok yaşayın, bütün cihanın zenginliği, güç ve kudreti sizin olsun. Siz bizim ülkemizdeki asileri bitirmek için Tanrı tarafından gönderilmiş bir öğreticisiniz. Biz ise sizin günahkâr bendeleriniziz, rica bizden, aman sizden."

Hanbikenin bu sözleri Aksak Timur'un hoşuna gitmiş. O, Hanbike ve çocuklarını affederek onlara Bulgar ülkesinin diledikleri yerinde şehir kurup yaşamalarına izin vermiş. Hanbikenin ricasıyla başka birçok asileri de affedip, onların Hanbike ile birlikte şehir kurup yaşamalarına müsaade etmiş.

Bunların hepsi bir araya toplanıp, Büler şehrinde kuzeye gidip, küçük bir dere boyunda şehir kurup yaşamaya başlamışlar. İşte bunların kurduğu şehir, Eski Kazan şehri imiş.

Bu şehre ilk olarak Hanbike'nin büyük oğlu Altınbik, han olmuş. Altınbik eski Kazan şehrinde mescitler ve medreseler kurdurmuş; büyük bahçeler yaptırmış; dışarıdan pek çok okumuş insan çağırılmış; çocukları okutmak için pek çok okul yaptırmış; okumuş insanlara hazineden aylık verdimiş. Altınbik Eski Kazan şehrinde elli yıldan fazla hanlık yapıp, yüz yıldan fazla yaşayıp vefat etmiş.

Altınbik, babasının hanlık ettiği meşhur Bulgar şehrinin harap edilmesinden dolayı çok üzüntülüymüş. O, Bulgar devletinin babasının zamanındaki gibi büyük bir devlet olması için çalışmış. Ama halkı öldürüldüğü için devleti yeniden ayağa kaldıramamış.

Yine de Altınbik Bulgar şehrinin yanmadan kalan Helif Cami'ini ve büyük medresesini onartıp, imam ve müderrisler çağırıp yeniden canlandırmış.

Altınbik, Eski Kazan şehrinin ilk hanı ve Eski Kazan şehrinin kurucusuymuş.

Altınbik'ten sonra Eski Kazan şehrine kardeşi Alimbik, han olmuş. Bu adam da otuz yıldan fazla han olmuş, çok güzel işler yapmış. Yüz yaşına kadar yaşayıp, Bulgar'a babasını ziyaret etmeye gittiği zaman vefat etmiş.

Bulgar hanı Abdullah'ın çocukları Eski Kazan şehrinde yüz dört yıl ömür sürmüşler. Sonra Eski Kazan şehrinin yerinden göç edip, Kazan nehrinin boğazına şehir kurmuşlar. Bu şehir şimdiki Yeni Kazan şehridir. Onlar Yeni Kazan şehrinde yüz elli sekiz yıl hanlık etmişler.

30. ŞEHİR NEDEN KAZAN DİYE ADLANDIRILMIŞ (Atnur, 2002: 634)

Kazan beylerinden birinin bir hizmetçisi varmış. O, su almak için bakır kazan ile nehre gelmiş. Nehir kenarı, dik yarı ve su almak için elverişsizmiş. O böyle elverişsiz yerden su alayım diye azap çekerken, elindeki bakır kazanı suyun dibine düşmüş.

İşte bu olaydan sonra bu ırmak Kazan diye adlandırılmış. Kazan nehri boyunca kurulan şehre de onunla aynı ismi, yani Kazan denilmiş.

31. SİHİRBAZ KIZ (Atnur, 2002: 635-636)

Eski Kazan çok dik bir dağda kurulmuş imiş. Bunun için Kazanka ırmağına inmek çok güçmüş. Bir padişah zamanında bir kız, Kazanka'dan su alıp çıkarken yorulup, dağın ortasında durmuş ve şehre kötü bir yer seçtiği için padişah âlicenaplarına kızgınlığını belirtmiş. O esnada kıyafet değiştirerek dolaşmaya çıkmış olan padişah, bu güzelin yıkanmasını işitmiş ve gerçekten de şehrin yerinin, özellikle su getirmek için elverişsiz olduğunu söylemiş. "Güzel yer nerede var?" diye sormuş. Kız Kazan'ın şimdiki yerini söylemiş.

-Senin gösterdiğin yer hakikaten de güzel, ama orada korkunç yılanlar yuvalanır, demiş padişah.

-Efendim, onlar şehrin kurulmasını engelleyemezler. Ben sihirli güce sahibim. Eğer emir verirsen onları kırıp bitirebilirim. Sen ormanı kesmelerini ve şehri kurmalarını emret.

Padişah kızın öğüdünü dinlemiş ve ona yılanları bitirmesini emretmiş. Kız şimdiki Kazan'ın yerine gelip birkaç yere çukur kazıtmış, saman ve çalı çırpı hazırlatmış. Hepsi hazır olunca, o birkaç sihirli söz söylemiş. Yılanlar yuvalarından çıkıp ona doğru sürünmeye başlamışlar. Kız onların hepsini bir araya toplanmalarını ve çukurlara atmalarını emretmiş, samanları yaktırmış. Böylelikle bütün yılanlar kırılmış. Yalnız birisi, on iki başlı uçan yılan, korkunç bir ses çıkarıp gökyüzüne yükselmiş. Ama ateş onu da yaktığı için Kazan'dan on iki kilometre uzaklıktaki bir köyün yanına yığılıp düşmüş.

32. YENİ KAZAN (Atnur, 2002: 637-638)

Kırım hanlarından birinin genç gelini, ilk defa Kazanka'ya suya gittiğinde, kovalarıyla birlikte dağda düşmüş. Kaynatasına öfkelenip, "Tanrı şehir kuracağı yeri bulmuş!" demiş. Bu sözleri hana yetiştirmişler.

-Şehri nerede kurmak uygun olur? diye han sormuş.

Gelini, iki balıkçıyı oltalarıyla İdil akıntısını boylayıp balık tutmaları için göndermesini, altın balık oltaya nerede takılırsa şehri oraya kurmalarını öğütlemiş.

Balıkçılar hanın emriyle balık tutmak için Kazanka'ya gitmişler. Şimdiki Kazan'ın kurulduğu yere gelmişler bugün Süyümbike minaresinin bulunduğu yerin karşısında gerçekten de altın balık tutmuşlar. Kazan'ın yerinin bir parçası dağlık, diğeri ise bataklık imiş. Han yine gelininden Yeni Kazan'ı nerede kurmaları gerektiğini sormuş. Gelini şöyle cevap vermiş:

-Şehri altın balığın oltaya takıldığı yerin karşısında, dağda, toprağa gömülen su dolu kazanın ateşsiz kaynadığı yerde kurmak gerek.

Burada yılanlar kaynayıp durdukları için burası şehir kurmaya elverişsizmiş. Hanın gelini yine akıllı bir öğüt vermiş. Onun öğüdünü dinleyip, kışın yılanlar inlerindeyken, çokça saman taşımışlar. İlkbaharda yılanlar samana çıkınca samanı ateşe vermişler. Onlar orada kırılmışlar. Yılanların biri samanı yakan bir atlıyı (o bahadır Eski Kazan'dan imiş) elli kilometre kovalamış. Arkasından yetişip, şimdiki Çürili köyünün yanındaki

çukur civarında onu altı parçaya ayırıp atmış. Onun için günümüzde de bu çukura Altı Kutar (Ruslarda Kutarka) derler. Bu, altı parça anlamındaki kelimedir.

33. BENİM ŞEHRİM KÖPEKLERİN ELİNE GEÇER (Atnur, 2002: 639-640)

Kazanka'nın dik yarında kurulmuş olan Eski Kazan'da hanın bir gelini varmış. Bir gün o, Kazanka'ya su almaya gitmiş, dolu kovalarla dağa çıkarken düşmüş ve suyu dökmüş. Bu yüzden öfkelenip: "Şehir kurmak için yer bulmuşlar!" diye söylenmiş. Onun bu sözünü hana ulaştırmışlar. Han gelini çağırıp sormuş: "Şehri nereye kurmalı? Söyle bana!" Gelini bu soruya şöyle cevap vermiş: "Balıkçıları ağ ile Kazanka'ya gönder. Şehri altın balığın tutulduğu yerde kurmalı."

Han balıkçıları göndermiş. Onlar epeyce yol gittikten sonra bir altın balık tutmuşlar. Hana bunu söylemişler. Han bu yere bakmaya gitmiş. Şimdiki Kazan'ın kurulduğu yer çok kötüymüş, çukurlar ve bataklıklar varmış. Han eve dönünce gelinine sormuş: "Şehir böyle bir yerde nasıl kurulabilir?"

Gelini yine balıkçıları göndermesini söylemiş. Han göndermiş. Balıkçıları altın balığı yine aynı yerde tutmuşlar. Bu durumu hana söylemişler. Han şöyle söylemiş: "Demek ki Allah böyle yazmış! Şehri şurada kurmaya başlarız."

Günümüzde Kreml'in bulunduğu yerde, yılanların kaynayıp durduğu derin bir çukur varmış. Han gelinine şöyle söylemiş: "Orada yılanlar pek çok. Ne olursa olsun onları yok etmeliyiz, yoksa insanları sokarlar. Ne yapalım?" Gelini "Kışın çukurları samanla gömmeli, ilkbaharda yılanlar uyanınca da samanı yaktırmalıyız. Yılanlar yanıp biter." demiş. Han böyle yapmış. İlkbaharda samanı yılanlarla birlikte yaktırmış; lâkin hepsini değil. İhtiyar yılanlar etrafa kaçmışlar. Han onları öldürmeleri için bahadırlarını göndermiş. Bahadırlar bütün yılanları kırmışlar. Yalnız en yaşlı olan sağ kalmış. O kendisine hücum eden bahadırı altıya ayırmış ve bilinmeyen bir yere kaçmış. Burada ise Altı Kutar isimli köyü kurmuşlar.

Yılanları kırıp bitirince şehri kurmaya başlamışlar. Han mescit yapmalarını emretmiş. O işçilere şöyle söylemiş: "Temeli atarken sizin yanınıza ilk kim gelirse, onu diri diri yere gömünüz."

İşçilerin yanına ilk hanın oğlu gelmiş. Onlar onu diri diri yere gömme kahramanlığını göstermemişler, onun yerine köpek gömmüşler. Han bunu öğrenince, "Demek ki benim şehrim köpeklerin eline geçecek." demiş.

34. YILAN DAĞI (Atnur, 2002: 641-642)

Eski Kazan, başka yerde, Kazanka'nın pek dik yanında imiş. Eski Kazan'da bir arııcı yaşarmış. Onun şimdiki Kazan'ın kurulduğu Yılan dağında arı kovanları varmış. Arııcı, kovanlarının bulunduğu yere güzel kızını da sık sık alıp gelirmiş. Burası kızın çok hoşuna gitmiş. O, "Şehir niye burada değil." diye düşünmüş.

Bir gün kız Kazanka'ya su almaya gitmiş. Büyük testisini doldurmuş ve evine yönelmiş. Dağa çıkmak zahmetliymiş. Kız yorulmuş ve şehri kurmak için burayı seçtiğinden dolayı hana kötü sözler söylemiş. Birisi bu sözleri işitip hana ulaştırmış. Han öfkelenip kızı kendi evine çağırtmış. Kızı getirmişler. Han onun güzelliğini görüp yumuşamış ve öfkelenmek yerine ona soru sormuş:

-Şehrin neresini beğenmiyorsun? Onun nerede kurulmasını isterdin?

Kız:

-Yılan dağında, diye cevap vermiş.

Han kızı çok beğenmiş. Onunla evlenmiş ve dileğini yapmak istemiş. Şehri Yılan dağına taşıtmaya karar vermiş.

Han çok zaman geçmeden, oğluna ve iki asil kişiye -mirzaya- yeni şehri kurmalarını emretmiş. O bu sırada oğluna bir mektup vermiş ve şehre yer seçinceye kadar onu okumamasını emretmiş.

Bunlar Yılan dağına varınca şehir için yer seçmişler. Sonra mektubu okumuşlar. Onda "Şehir sağlam kalsın diye, kur'a çekerek bu insanlardan biri diri diri yer altına gömülsün." diye yazılı imiş. Kur'a çekmişler. Kur'a hanın oğluna çıkmış. Lâkin mirzalar hanın oğluna acıyıp ilk binanın altına diri bir köpek gömmüşler, oğlanı ise saklamışlar.

Han kur'anın kendi oğluna çıktığını görünce çok kaygılanmış. Ama hemen sırrı açıklamışlar ve han sevinmiş.

İhtiyar bir molla hanın oğlunun sağ kaldığını, hile yapıldığını öğrenince hana gelip:

-Şehir kurulurken hile yapıldığı için, yeni şehir Kazan, kafirlerin eline geçer, demiş.

35. ARICININ KIZI (Atnur, 2002: 643-644)

Kazan'ı yeni yerine taşıma ya da ona temel atma bir olaya bağlanır.

Kazan'lı bir zengin, güzel kızını arı kovanlarının olduğu yere alıp gitmiş. Kovanların konulduğu yer şimdiki Kazan ve Yılandağ'daki manastırın kurulduğu yerde, ormanda imiş. Bir süre sonra bu kız evlenmiş. Bir gün o Kazanka'dan su alıp çıkarken Kazan'ı buraya kuran kişiyi kınamış. Onun bu sözleri zamanın hanı Ali Beye yetiştirilmiş; Han, onu yanına çağırtmış.

Kadın,

-Şehre temel atan kişi suyu kölelerine taşıtmış. Ama hamile kadınların bu büyük dağa, su dolu kovalar ile nasıl çıkacaklarını düşünmemiş, demiş. O kadın, arı kovanlarının konulduğu Kazanka boğazındaki yeri övmüş.

Han kadının söylediği yeri uygun bulmamış. Bolak ile Kazanka'nın keşiştiği yerde domuzların ürediğini, Yılandağ'da ise yılanların çok olduğunu, bu sebepten dolayı orada şehir kurmanın mümkün olmadığını söylemiş. Kadın ise kendi fikrini kıuvvetlendirip "Bahsedilen haşarat ve canavarları sihirbazlar kovabilirler." demiş.

Han da eski şehrin yerini beğenmiyormuş. Onun için oğlunu ve iki asil kişiyi, yüz asker ile Kazanka boğazına göndermiş. Onlara güzel bir yer aramalarını, bulunca emrini açıp okumalarını söylemiş. Onlar Kazan'ın şimdiki yerini beğenmişler. Emirde ise, kur'a üç elçinin hangisine çıkarsa onu diri diri yere gömmeleri yazılıymış. Kur'a padişahın varisine çıkmış. Asil kişiler ise hanın oğlunu saklamışlar ve toprağa köpek gömmüşler. Ali Bey burayı gelip gördükten sonra oğulsuz kaldığına çok üzülmüş. Bu yüzden ona işin doğrusunu anlatmışlar. Han, oğlunun kurtulmuş olmasına pek sevinmiş. Fakat şöyle bir kehanette bulunmuş:

-Bu yeni şehir, Müslümanlarla savaşan ve köpeğe hürmet eden düşmanlar tarafından alınır.

Bir sihirbaz, gzn bütün yılanları bir yere yığıp, kışın odun taşıtmış ve ilkbaharda onları yaktırmış. Kaban gölü yanındaki ormanı yakarak domuzları da kovmuşlar. İki başlı kanatlı bir yılan, doğrusunu söylesek ejderha, Yılandağa uçup gitmiş ve etrafa korku salmış. Nihayet sihirbaz kendi ustalığı ve sihriyle onu öldürmüş. Hayıra olsun diye onun resmi arma olarak kalmış. O, günümüzde de başkent in armasıdır.

İkinci Bulgar şehzadesi olan Alimbek, İdil'in kollarından biri olan Çirmişen nehrinin kıyısına Bülümir denilen şehri kurdu rmuş. Bu şehrin şimd iye kadar kalmış olan harabeleri üç sıra hisar, mescitler ve sarayların duvar kalıntılarında ibarettir. Onun yerindeki Biler şehri, buradan taşınarak kurulmuş olan eski şehrin ismini taşır.

36. YENİ KAZAN ŞEHRİNİN KURULMASI (Atnur, 2002: 647-650)

Eski çağlarda Kazan ahalisinden birinin Yılan dağı üzerindeki ormanda arı kovanları varmış. Bu adam yazın güzel günlerde çoluk çocuğ uyla o kovanların bulunduğu yere gidip huzura kavuşmuş. Kovanların oldu ğ u yeri bu adam ve çocukları çok seviyorlarmış.

Kovanların oldu ğ u yer düz ve uzun boylu çamların arasında oldu ğ u için, oradaki huzur hepsinin hoşuna gidermiş. Yazın orada meyve de çok olurmuş.

Bu adamın bir kızı varmış. Bu kız güzellikte ş an kazanacak kadar güzel bir kızmış. O kızın güzelliğini büyükten kç ğ e herkes bilirmiş. Bir gün bu kızı evlendirmişler.

Bu kız gelin olup gidince, Kazan nehrine su almaya inmiş. Su kıyısında, su almak için sert bir merdiven ve elverişli bir yer bulamamış. Bu genç gelin Kazan nehrinden eziyetle su alıp, yine aynı zahmetle dik yardan yukarı çıkmış.

Nehirde merdiven olmaması, su almanın zorlu ğ u ve yarın dikli ğ i genç gelinin hoşuna gitmemiş. Yakınmaya başlamış; epeyce ş ikâyet etmiş. Böyle dik yarlı su kıyısına şehir kuran şahsa çok fkelenmiş.

Genç gelinin bu yakınması şehri kuranan öfkelenmesi, o sırada Eski Kazan'da han olan Galimbik'e haber verilmiş. Galimbik genç gelini yanına çağırarak şehir kuran kişiye niçin fkelen di ğ ini sormuş.

Genç gelin cesur ve akıllı olduğu ve Galimbik'ten de korkmadığı için konuştuğu her şeyi ona da söyleyivermiş.

-Hanım, sultanım, ben size öfkelenmedim. Ben kimsenin adını anmadan şehrin uygunsuz yerde kurulduğunu söyledim. Sizin ömrünüz uzun olsun, her vakit düşmanlarınıza üstün gelin. Size anlatırsam benim söylediklerim sizin de hoşunuza gider. Eğer hamile kadınlar su alarak böyle dik bir yardan tırmansalar o çocukların halleri ne olur? ben işte onlara acıyarak konuştum.

Galimbik bu genç gelinin sözlerini beğenmiş. O, bu gelinin sözlerinin hepsini yerinde bulmuş. Şehrin nereye kurulmasının uygun olduğu konusunda öğüt istemiş.

Genç gelin, şehri kurmak için babasının kovanlarının bulunduğu Yılan dağın çevresini uygun görmüş. Orada babasının kovanlarının olduğunu da söylemiş.

Galimbik genç gelinin sözlerini beğenmiş. Ona şehri Yılan dağı civarına taşıtmanın mümkün olduğunu, ancak orada pek çok yılan olduğu için halkın yaşamasının zor olacağını anlatmış. Genç gelin bunun çaresini de göstermiş.

O, Galimbik'e güzün havalar soğuyup yılanlar yer altına inince oraya çokça saman, çubuk ve odun yığıdırıp, ilkbaharda havalar ılınıp yılanlar yer altından çıkarak saman çevresine toplanınca da onları ateş vermesini istemiş.

Galimbik genç gelinin bu öğüdünü çok beğenmiş. Çünkü Galimbik şehrin eski yerini pek beğenmezmiş. Ama onu taşıtmak için uygun yer bulamıyormuş. İşte o zaman genç gelinin bu öğüdünü işitince şehri taşımaya karar vermiş.

Galimbik Kazan şehrini eski yerinden taşıtmak için ulu kişilerden ikisini, oğlunu ve yüz askerini yeni şehrin yerine bakmaları için göndermiş.

Bunlar şehrin günümüzdeki yerini kontrol ederek beğenip geri dönmüşler. Lâkin burası da pek çok yılan olan Yılan dağı gibi yaşamaya elverişli değilmiş. Bu yılanları bitirmek için gelinin öğüdüne göre iş yapmışlar. Güzden oraya çokça saman, çubuk ve odun yığıp bırakmışlar. Kış geçip, ilkbahar gelmiş; havalar ılınmaya başlayınca yılanlar yer altından çıkarak o samanın altına toplanmışlar. Yılanların tamamı yer altından çıkıp samanın altına yığılmışlar. Şehri kuranlar rüzgârlı ve kuru havalı bir gün, bir

bahadırı iyi bir ata bindirerek saman yığınının ateşe vermesi için oraya göndermişler.

Bahadır atla gidip yığılan saman ve çubukları ateşe vermiş. Büyük saman yığını, çubuk ve odunlar yanıp kül olmuş. Oradaki yılanlar yanmışlar. Ama iki başlı büyük bir yılan ateşten kaçıp kurtularak sağ kalmış.

O ejderha, ateşi yakan bahadırın üzerine atılıp onu öldürmek istemiş. Bahadır iyi atıyla ejderhadan kaçmış. İki başlı ejderha geride kalmayarak onu kovalayıp gitmiş. Bahadır Kazan şehrinden elli kilometre uzağa gittiğinde atı yorulduğu için, ejderha bir çukur yanında ona yetişmiş ve onu altı parçaya ayırmış. Ama bahadır hemen teslim olmamış imiş. O, ağılı süngüsünü ejderhaya birkaç defa saplayıvermiş. Ejderha o ağulu cerahattan ölmüş. İşte bu çukur Çürili denilen köyden daha dıştaymış ve Altı Kutar diye adlandırılmış.

Bundan sonra şehrin kurulacağı yer yılanlardan tamamıyla temizlenmiş ve oraya şimdiki Kazan şehri kurulmuş.

O çağlarda ilginç âdetler de varmış. Eğer insanlar şehir kuracak iseler, bu yeni kurulacak şehrin hatırası olması için büyük bir iş yaparlarmış. O zamanın âdetine göre, bu şehrin temelini atarken de böyle bir iş yapmak gerekliymiş.

Galimbik, oğlu ile iki yaşlı kişi arasında kur'a çekilmesini ve kur'a kime çıkarsa bu kişiyi, yeni kurulan şehrin hatırası olması için, temele gömmelerini emretmiş.

Kur'a Galimbik'in oğluna çıkmış. İş uygunsuzlaşmış, onu yere gömmek çok ağır olmuş. Yaşlı kişiler buna razı olmamışlar ve hile düşünmüşler ve hile bulmuşlar. İlk temel altına bir köpeği gömmüşler. Sonra Galimbik şehri kurarken hatıra olması için ne yaptıklarını sorunca, olan durumu söyleyivermişler. Temele köpeğin gömüldüğünü işitince, Galimbik düşünceye dalmış. Köpeğin gömülmesinin endişe verici bir durum olduğunu hatırlamış. O zaman yanında ulu zatlara bunun endişe verici bir durum olduğunu söylemiş.

Galimbik şehrin ne zaman olursa olsun köpekler elinde kalacağından çok korkmuş ve büyük âlimleri toplamış. "Bu şehrin geleceği ne olur?" diye

sormuş. Âlimler, Galimbik'in bu sorusuna türlü cevaplar vermişler. Onlar daha sonra büyük bir âlimin fikrine katılıp köpeğin gömülmesinin endişe verici bir hâl olmadığını, düşmanların hemen güçsüzleşmesine işaret olabileceğini, şehzadenin hayatta kalmasının bu şehirde aralıklarla olsa dahi, padişahlığın pek uzun zaman kadar aynı nesilde kalacağını gösteren kutsal bir işaret olduğunu söylemişler. Bundan sonra Galimbik Bulgar şehrindeki Helife mescidini ibadet yapılacak hale getireceğine dair adak adanmış. Galimbik'in duası sebebiyle Kazan şehrinde Müslümanlar yaşayagelmişler ve kıyamete kadar da yaşayacaklar, derler.

37. YENİ KAZAN'IN İMAR EDİLMESİ (Atnur, 2002: 652-654)

İhtiyar Nalasa'nın rivayetine göre hanlar, Eski Kazan'da uzun bir süre yaşamışlar. Bir gün bir kocakarı Kazanka nehrinden su alıp homurdanarak dağa tırmanıyormuş. "Hay akılsız padişahlar, böyle yere insan şehir kurar mı? Bakın, buradan su alıp, bu kadar büyük dağa çıkmak ne azaptır." demiş. Biri, kocakarının bu sözünü işitince gidip hana söylemiş. O, "Bir kocakarı seni ve şehri kuran hanları kötüleyip, homurdanarak sudan gelmekteydi." demiş. Güya, o vakitte Eski Kazan'da Ömer Han denilen padişah varmış. Ömer Han "O yaşlı kadını nerede olursa olsun yakalayıp bana getiriniz. O kocakarı hangi sebepten dolayı hanları kötülüyor? Öğrenelim!" deyip vezirlerini kocakarıyı aramaya göndermiş. Onlar kocakarıyı bulup, yakalayıp padişaha getirmişler. Padişah şöyle söylemiş: "Ey ihtiyar! Sen bizi niçin böyle kötülüyor ve bizden şikâyet ediyorsun?" Kocakarı "Ben sizi kötülemedim, yalnız doğrusunu söyledim." demiş. Padişah "Şehrin nasıl bir yere kurulması gerek?" diye sormuş. Kocakarı şöyle söylemiş: "Şehri altın çapak balığı yakalanan yere kurun." Ondan sonra padişah emretmiş: "Gidin, arayın. Altın çapak balığını nerede yakalarsanız şehri oraya kuracağım." Birçok balıkçı Kazanka nehri kıyısında olta ata ata gitmişler. Kazanka boyunca altın çapak balığı arayıp dururken kale altına gelip ulaşmışlar. Orası günümüzde Romanov değirmenidir. Orada bir altın çapak balığı tutmuşlar. Onlar "Filan yerde altın çapak balığı var." diye padişaha haber vermişler. Padişah emredince gerekli malzemeleri hazırlayıp yeni Kazan'ı kurmaya başlamışlar. O zamanlarda Kazan'ın yerinde ve etrafında büyük ve sık bir orman varmış. Gelip Kazanka'nın kıyısına, ormanın içine şehir

kurmuşlar. O zamanın hanın bu yere şehir kurmak için gerekli malzemeleri hatırlatınca mimarlara şöyle buyurmuş: "Yarın şehrin hisarı için temel atın. Ama temeli atarken bakın; sokakta ilk kiminle karşılaşırsanız, ah vahına da bakmayıp tutup şehrin temeline atın." Ertesi gün mimarlar erkenden çıkıp şehrin temelini kazarlarken hanın oğlunun geldiğini görmüşler. Onun ardından da bir köpek geliyormuş. Mimarlar hanın oğlunu tutup temelin altına atmaya acımışlar. Bu yüzden onun peşine takılıp gelen köpeği yakalayıp şehrin temeline atmışlar. O gün şehrin temelini epeyce yapmışlar. Geceleyin işi bıraktıktan sonra han sormuş: "Şehrin hisarının altına birini koydunuz mu?" Ustalar "Yok, şehri yapmaya başlarken hiç kimse geçmedi, ama gördük ki bir köpek koşarak geliyor. O köpeği kalenin altına koyduk." demişler. Han şöyle söylemiş: "Tamam, olan oldu. Öyleyse iyi yaptınız. Bu şehir ve hanlık köpeklerin eline geçer." Şehir kurulduktan sonra halk şehre girmeye çok korkmuş. Bunun sebebi yılanların burada tınaz gibi yığılıp yatmaları imiş. Göl boyları, Sukonny civarı ise tamamen sazlık ve kamışlıkmış. Yaban domuzları da pek çokmuş, o sebepten dolayı o göle Kaban (yaban domuzu) gölü adını vermişler. Kazan nehri boyunca yılanlar, hatta tomruk kadar ejderha - yılanlar varmış. Günümüzde de özellikle Yılan dağı denilen Bişbalta'nın Yagodni'ye olan kısmında, Yılan dağında ve dağların oyuklarında kanatlı ejderha-yılanlar yatarmış. Bu yüzden Kazan'ın ve Kazan gubernasının arması kanatlı ejderha-yılan resimidir. Günümüzdeki Yılan dağı ismi de ondan kalmıştır.

Bir gün padişah vezirlerini toplayıp, bu yılanların nasıl bitirmeleri gerektiği hakkında konuşmuş. Onlar "Yılan olan yerlere saman taşıyıp, ateşe verip yakmalıyız." demişler. Elbette o zamanda kibrit yok. Becerikli bir yiğit bulup, ata bindirip göndermişler. O yiğit atla gidip, çakmak çakıp, ateş yakıp samana atmış. Saman yanmaya başlayınca büyük bir yılan, kuyruğunu dişleyip, halka gibi yuvarlayıp, ateş atıp giden yiğidin arkasından yetişerek atıyla birlikte onu sokup helâk etmiş. Saman yanınca birçok yılan helâk olmuş, kalanlar yer altındaki oyuklarına girmişler. Oyuklardaki barut ile ateş koyup, helâk etmişler. Yılanlar bitip, şehrin çevresi güvenli hale gelince, halk toplanarak şehirde yaşamaya başlamış.

38. KAZAN'IN İŞGALİ (Gıyaleddinov, 1987: 54-57)

Eski Kazan hanlığı zamanında ve bu yeni Kazan'ın imarından sonra yaklaşık iki yüz elli yıl boyunca Müslüman hanların hâkimiyetinde Kazan şehri çok düzenli yaşadı. Âlimleri ve müderrisleri ile kütüphaneleri çoktu ve talipleri de çoktu. Kazan Hanlığı zamanında hiçbir düşman gelip Kazan'a el uzatmadı. Çok hanlar geçti. Sonunda Yadgar Han adlı kişi han oldu. Yadger Han öldükten sonra han olacak bir erkek çocuk da kalmadı. Meğer dokuz yaşında bir kızı kalmış. Bu kızı babasının yerine han yapmak istemişler. Bu kız hanlığı kabul etmedi. Erkekler varken kız kişiye hanlık ne gerek diyerek kendini öldürmüş. Yadger Han'ın ölümünden sonra Kazan memleketini vezir vüzera idare etti. Bu fırsattan istifade Rus hanları Kazan'a çok saldırmaya başladılar. Yadger Han'ın çocuklarından han olmaya salahiyyetli kimse olmayınca, Yadger Han'ın neslinden Şegali Han adlı kişi Yadger handan önce de bir defa han olarak Rus eline tutsak düşmüştü. Rus elinde tutsak idi. Şegali Han'ı çok para verip aldılar ve onu yeniden han yaptılar. Şegali, han olduktan sonra Kazan'da huzursuzluk ve fitne ortaya çıktı. Şegali Han Müslümanlara çok ihanet etti. Rus hanları ile dost olup onlardan çok mal alıp memleketine bakmak için çok itibar göstermedi. Kendi halkı da vezir vüzerası da ona düşman oldu. "Hazinedeki baruta su serptiriyor." dediler. Kazan çevresinde kesintisiz yedi yıl savaş oldu. Rus hanının askeri Kazan'ı yedi yıl kuşattı. Bazı kabir taşları tanıklık etmektedir. Kazan alınmadan önceki yıllarda Çuyel uyezinde, Yadrin uyezinde çok savaş olmuş. İvan Vasiliç (Korkunç İvan) Kazan'ı almak niyetiyle bu tarafa çok asker gönderip, halkı kırdırmış. O zaman şehit olan ulema ve başka büyük adamlar kabir taşları yazdırmışlar. Bunlardan birisi Çuyel uyezinde Şegali adlı Çuvaş köyünün mezarlığında bir taş var. "Dokuz yüz kırk dokuzda... Kujay oğlu kafir tumışindin şehit..." diye yazılmış. Bunun tarihi 1549 yılına denk düşmektedir. Bundan başka bu şekilde yazılmış bazı taşlar vardır. Bu kitabın evvelki bölümünde beyan edildi. Gerçi ne Müslüman halkta ne de Rus halkında Kazan olayı hakkında yazılmış yazılar yoksa da hiçbir halk arasında Kazan'ın alınışındaki olayların bu güne kadar unutulmuşluğu da yoktur. Elbette büyük bir savaş olmuştur. Bu konuda bir beyitin işitilmişliği var. "Kaleden kaleye toplar atıldı, suçsuzdan suçluya belalar katıldı." şeklinde. Her iki tarafın topları atılıp yeryüzünde insan kanı ırmak gibi

akmış. Kazansu kan ile karışık akmıştır. Yılan dağından başlayarak Bişbalta yeri ve genellikle Kazan'ın töşlikke taba tarafı tamamı, Bakaltay araları Rus askeri ile dolmuştur. Şimdi de biraz bilinmektedir. Bakaltay'a doğru Yana bisteden Usiye'ye doğru çizilmiş yer görülmektedir; Rus askerinin tümsek kazdığı yer diye babam anlatmıştı. Rus askeri tarafından ve Kazan'ı almaya çare bulamadan hayran kalmışlardır. Herhalde Rus padişahından emir olarak, Jılan dağı katında yer altından kanal açıp, kale altına barut koyup havaya uçurmuşlar. Nalasa adlı ihtiyarın anlattığına göre Rus askeri Jılan dağından kazmaya başlamışlar, bir süre kazdıktan sonra yer altından kazılan lağımdan yukarı doğru kazıp çıkıp bakmışlar daha kaç gün sonra kaleye ulaşırız diyerek. Şimdi de bu yerde anıt vardır. Sonra kazmaya devam edip kendi tahminlerine göre kale altına varınca yukarı doğru kazıp çıkmışlar. Kale içindeki halk sesi ve hanların konuşmaları ve kale içindeki Müslüman askerin sesli konuşmaları lağım kazıcılarca işitilmiş. Böylece, Kazan kalesini barutla dağıtıp Rus askeri kaleye girmiştir; 2 Ekim 1552 tarihinde... hanzadeleri ve ekâbirleri bazılarını öldürüp, bazılarını da tutsak ederek helak etti. Âlimleri öldürttü. Medreseleri yaktı, kitab-Kuran'ı toplayıp yaktı, evleri viran etti. Şehirlik sıfatı kalmadı. Kalan Müslümanlar ve ulema, talebe kim olursa olsun kıyafetlerini giyip Kazan'dan kaçtılar. Farklı taraflara yöneldiler. Ama dağ tarafına doğru gitmek birçok yerde Rus askeri pusu kurduğundan mümkün olmadı. Birçoğu Jileklitav üzerinden Galiç dağı yolu tarafına gittiler. (Jilekli dağ adlı yer şimdi Yagodniy ıslabada olarak adlandırılmaktadır). Bazıları Arça yolu tarafına yöneldi. Şegali, Arça yolundan çıkıp gitti. Kazan'dan çıkıp giderken kendi vezir vüzerasına sinirlenerek aylayarak söylediği sözler bunlardır:

Dost dost dediğim
Dost değılmişsiniz.
Dost diyebük yürüdüğüm,
Hepiniz de düşmanmışsınız.
Ey balalar, balalar,
Bizden ağlayıp kalırlar;
Bizden kalan malları
Kafirler gelip alırlar.

diye ağlayıp, kendi aşireti ile bir yere varıp köy yapıp yerleşti. Şegali köyü derler, şimdi de Kışkar'dan uzak değil bir köy vardır. Şegali Han'ın mezarı oradadır ve bazıları oradan göçüp Menger yanına yerleşmişlerdir. Hala Menger'in bir bölümü Şegaliyeski *puçinka* diye adlandırılmaktadır. Bunun yanında bazı talipleri kaçıp farklı yerlerde, meralarda, ormanlarda yerleştiler. Korkunç İvan Kazan'ı aldıktan sonra geri kalan Müslümanları Kazan'dan kovdurdu. Rus halkından başka kişi burada kalmasın diye emir verdi. Kazan'da Müslümanlar çok az kaldı ve evlere gelip Rus halkı yerleşti.

O zamandan kalan nesil şimdi Kazan'da çok az. Belki sadece birkaç nesildir. Kazan'ın işgal edildiği zamandan kalan nesiller kimlerdir, inşallah aranıp bulunur ve bu risalenin ekinde verilir. Rehmetulla Emirhanov'un rivayetine göre, Kazan işgal edildiği zaman Kazan'da zenginler, hocalar ve tüccarlar çokmuş. Kazan'a Rus halkı göçüp gelince kimler nerelere dağılıp bitmiş, Korkunç İvan Kazan'ı alıp geri kalan Müslüman Tatarlarla sulh olunca emir vermiş: "Hocalar da tüccarlar da bana boyun eğip, kendi evlerine dönüp otursunlar." dedi. Çıkıp giden Müslümanlar "Şimdi biz çıkıp gittik, geri dönmeyiz." dediler. Korkunç İvan, "Öyleyse köleleri efendilerinin yurtlarına girsinler." dedi. Bazı efendilerin çocukları, köleleri, efendilerine başkaldırıp bu ev bize yarar deyip geri döndüler. Kazan'da kalan bazı Müslümanlar yurtsuz, yersizleri Kaban gölünün güney tarafına bir sokak yapıp oturttular. Şimdi Şihab hazretler ve Cihanşalar sokağıdır ve mahalle Kazan'ın en eski mahallesidir. Yine birkaç yıl sonra bazı fakir fukara ve yetim toplanıp Korkunç İvan'dan kendileri için yer istediler. Korkunç İvan onlara şefkat gösterip "işte orada size yer!" diyerek Yeni semti gösterdi. Yeni semt çayır içinde tausu bir yerdir. Ama Aitov Mehmetcan hazretlerinin babasından rivayet ettiği sözden şu anlaşılmaktadır. "İşte orada size yer!" diye gösterdiği, gölün güneye doğru tarafıdır. Zahariya caddesi Plete'e kadarki mahalledir. Yani bu "место/yer" sözünden bozulup mahalle olarak adlandırılmıştır. Bu rivayetin çok doğru olmadığına kanıt aşağıda zikredilen Kasım Şeyh hakkındaki rivayet vardır. Ama bu zamanda *бучма* / *mahalle* sözü şehrin bittiği yer anlamında kullanılmaktadır. Rusların *слобода* ya da *предместье* dedikleri gibi. Mesela, Kargalını Segıyd bistesini / mahallesini gibi.

39. KAZAN TARİHİ (Gıyleceddinov, 1987: 57)

Yedi yüz yılındaydı (miladi 1300). Aksak Timur, Abdulla Han'dan Şehri Bulgar'ı aldı. Abdulla Han'ın iki oğlu vardı. Birisi Altın Bey, diğeri ise Alim Bey. O, *бөлеклектән / yıkımdan* sonra gelip Kazan ırmağı üstünde kale yaptılar, şehir kurdular. O halk yüz dört yıl orada yaşadı. Herhalde orayı sevmediklerinden oradan göçtüler, Kazansu'nun yanına şehir kurdular. Yüz elli sekiz yıl orada yaşadılar. Müslüman hanın nesli orada kesildi. Kazan şehrinde han yok olunca kâfir Rus'un elinde Şegali Han tutsak idi. Müslümanlar varıp getirdiler, Kazan şehrinde han yaptılar. O, Kazan'da otuz üç yıl hanlık yaptı. Sonra kâfir Rus güçlenip askeri ile Kazan şehrini almaya geldi. Kaltalı Cevan idi. Yedi yıl çarpışma, savaş oldu ancak Müslümanları ele geçiremedi. Yine Kazan şehrini almadan önce Zöye ırmağının yanında kâfir Rus şehir kurdu. Bütün malını, silahını, azığını oraya koydu. Sonra, neticede Şegali Han Rus'a casusluk yapıp... Bir gün barutlarına su koydurdu, Kazan şehrini sahip oldu. O zaman tarih dokuz yüz altmış birdi (miladi 1552). Kazan devletini kâfir Rus aldı. Pazar günü akrep yıldızının (ekim ayı) ikinci günüydü, sıçan yılındaydı. Kazan şehrinde hüküm süren hanların isimleri şunlardır: Evvel Abdulla Han oğlu Altınbik Han, Galimbik Han, ondan sonra Mehmud Han, ondan sonra Memnek Han, ondan sonra Helil Han, ondan sonra İbrahim Han, ondan sonra İlham Han, ondan sonra Abdüllatif Han, ondan sonra Sahib Gerey Han, ondan sonra Safa Gerey Han, ondan sonra Ali Han, ondan sonra Üteş Han, ondan sonra Yadger Han, ama Yadger zamanında tarih dokuz yüz ellide (miladi 1543) güneş tutuldu. Ondan sonra Şegali Han, ondan sonra kafir Rus aldı...

40. ZÖYE KALESİ (Gıyleceddinov, 1987: 58-59)

Halkın anlattıklarına göre, Zöye uyezindeki bazı köyler hakkında birkaç söz söylemeden önce Zöye'nin kendisinin ne zaman kurulduğunu beyan etmek icabetti. İlk önce Zöye kalesini yapan Korkunç İvan adlı padişaktır. Kazan'ı almadan önce 1551 yılında kurduştur.

Korkunç İvan, Kazan'ı gelip almak istemiş. Savaşçılarına Kazan'a yakın bir yerde kale yapmak için iyi bir yer bulunmasını emrini verdi. Savaşçılar yola çıktılar. Gelip bir yerde durdular. Şimdi de burada İsakay ve Kujamka adlı köyler vardır. O dönemde İsakay ile Kujamka arasında iki dağ

vardı şimdi de var. Bu dağlar üstüne kale yapmak istediler. Burada kale yaparsak iyi olur mu acaba diye düşünüp tekrar iyice incelediler. Eğer orada kale yaparlarsa, bu iki dağ arasını setle kapatıp iki dağı birbiriyle birleştirmek icabetti. Hazinenin gücü yetecek gibi değil. Bu sebeple orada kale yapılmasını uygun görmediler. Oradan gittiler, şimdiki Zöye kalesinin yerine vardılar. Çevresini iyice inceleyip, baktılar ve kale yapmak için bu yeri uygun görüp, Korkunç İvan'a haber vermeye gittiler.

Varıp Korkunç İvan'a "Kale yapmak için uygun bir yer bulduk, bir dağ üstünde çok heybetli bir yer var. Dağın bir yanında Zöye adlı bir ırmak diğer yanında ise başka bir ırmak var. İsmi bilemedik yalnız turna balıkları var. Bu ırmak epeyce büyük. Her ikisi de İdil'e akıyor., çok uzun akıyorlar." dediler. (O zamanlar Şüke ırmağı Zöye'den küçük de değildi.)

Korkunç İvan;

-Öyleyse o ırmağın adı Şuka olsun. dedi ve buraya varıp kale yapılmasını buyurdu: "Zöye dağının en yüksek yerine kendirden kilise yapılmasını emretti. Bu haberi Kazan'daki Tatarlar işitip, çok korktular. Rus padişahı Kazan'ı almaya geliyor diye kavga koptu.

Zöye kalesi hususunda bundan başka yine bir rivayet daha var. Ama bu gerçeğe benziyor. Bazıları şöyle rivayet etmektedirler: Eskiden Zöye kalesi yerinde meyve, üzüm, elma bahçesi varmış. Korkunç İvan gelip bu yere kale yapmaya başlayınca gördü ki Kazan uzak değil. İhtimal ki Kazan hanı bu işi sezip işimizi durdurur diyerek emir verdi. Kale yapılırken Kazan hanı görmesin diyerek Kazan tarafına büyük kendirden perde koydular. Böyle olsa da bu hilenin faydası çok uzun sürmedi. Kazan hanı minare başından dürbünle baktı ve gördü. Zöye dağındaki bahçesinde garip bir şeyler var. Şimdi bunu Kazan hanı bilse de neler olmuştur, bir şekilde Zöye kalesi – perde arkası kalesi- var, kaleyi bir şekilde tamamlamışlar.

41. ŞERİFKUL (Gıyleceddinov, 1987: 59)

Bir zamanlar Moskova padişahı Süyümbike'nin resmini görmüş ve ona âşık olmuş. Kazan'a elçilerini göndermiş Süyümbike yanına. Kendisine gelin olmasını istemiş. Süyümbike bunu kabul etmemiş. Bunun üzerine Moskova padişahı çok sinirlenmiş. "Kendi rızanla gelmezsen ben seni savaşır alırım!" demiş. Kazan Hanlığı'na karşı savaş açar. Yedi yıl

kuşattıktan sonra kale duvarlarını parçalatıp Kazan şehrini alır. Süyümbike düşmanının yendiğini görünce kocasının defnedildiği caminin minaresine çıkar ve kendini aşağı atar. İşte bundan sonra han camisinin minaresi “Süyümbike Minaresi” diye adlandırılır.

42. İVAN GROZNIY KAZAN'A NASIL SAVAŞ AÇTI (Atnur, 2002: 654-655)

Kazan padişahlığı, her işte Moskova Knyez'ini engelleyip dururmuş. Bu yüzden İvan Grozniy ne yapıp bu Kazan'ı yıkmalı, ne sebep bulmalı, diye kafa yorarmış. Bu konuyu memurlarına da danışmış. Oradaki bir yakını şöyle söylemiş: "Knyez, beni Kazan'a gönder. Kavga çıkarıp geri döneyim. Sen savaş açarsın." Bu adam Kazan'a gitmiş ve hanın huzuruna çıkıp kendisi için Kazan'da deri yayılacak kadar yer istemiş. Kazan hanı ona izin belgesi vermiş. Moskovalı bu adam pazara gidip oradaki bütün derileri alıp dikerek büyük bir yaygı yapmış. Bu yaygıyı Kazan'ın en merkezi, en güzel yerine serip oturmuş. Böylece o pek çok toprağa sahip olmuş. Kazan ahali öfkelenip, şaşırıp "Niye burada oturuyorsun? Git buradan!" demiş. Ama bu adam izin belgesini göstermiş. Bu nedenle olaylar başlamış ve kavga çıkmış.

İvan Grozniy, kavgayı durdurmak ve kendi vatandaşını korumak için büyük bir ordu ile çıkagelmiş. Vaktin gelmesine sevinip bütün Ruslar Kazan'ı yıkmışlar.

43. PADİŞAHIN HİLESİ (Atnur, 2002: 655)

İvan Grozniy Kazan'ı almak için Süyümbike ile savaşmış, pek çok askerini kaybeder; lâkin Kazan'ı alamaz. Bundan dolayı hileye başvurur. "Bana öküz derisi kadar yer verin, ben daha savaşmayayım." der. Süyümbike düşünüp taşınır, sonunda "O öküz derisi kadar yer ne kadar olursa alın, yeter ki savaşmayın." der.

Hemen İvan Grozniy'nin adamları İdil boyuna bir öküz getirip keserler ve derisini yüzüp alırlar. O deriden incecik ipler dileyip, birbirlerine ekleyip uzun bir bağ yaparlar ve o bağ ile büyük bir meydanın etrafına çevirirler. Süyümbike öfkelenip "Niye o kadar yer aldınız?" der. Onlar "Biz öküz derisi kadar yer aldık." derler. O meydana şimdiki Zöye şehrini ve Zöye kalesini kurarlar. Süyümbike bu işe karşı koyamaz.

44. ÜLMES ABİZ (Gıyleceddinov, 1987: 60)

Eskiden Nurlat köyünde kutsal bir kişi varmış. Adı Ülmes Abızmış ve onun iki oğlu varmış. Biri Abdülkasım diğeri ise Abdülhalik isimliymiş. Abdülhalik tanınmıştır. Bazıları rivayet ederler: Ülmes'in babası Dusmet adlıydı. Ülmes iki oğlu ile yani Abdülkasım ve Abdülhalik'le birlikte Müslümanlar arasında kutsal kişiler olarak meşhurdur. Ama o, Ülmes'in Kasım adlı oğlu uzun yaşamamış, genç çağında vefat etmiş. Ama Ülmes ve bir oğlu Abdülhalik, Korkunç İvan Kazan'ı aldığı zaman sağlamışlar. Kazan savaşı zamanında sabah namazını kıldıktan sonra yaya olarak Kazan'a varıp savaşıp yatsıya doğru geri Nurlat'a dönerlermiş. Kazan beyitinde Ülmes ve Abulhalik denilen işte bu kişilerdir.

45. BATMAN BATIR (Gıyleceddinov, 1987: 60-62)

Bu şaşkırtıcı hikâyeye Kazan şehrinin nasıl harap edildiğini ve Kasım hanının kendisine bir şehir inşa edip sonra da onun nasıl harap edildiği hakkında haber vermektedir ve Rusya devletinin ne şekilde Kazan'ı yenip onu nasıl idare ettiğini bildirmektedir. Bilindiği üzere bu Kazan'ı evvel Çin devletinden bir grup gelip otuz kilometre kadar yukarıya bir şehir inşa etmiş, nice yıl hanlık yapmıştır. Bunun ardından bu hanın neslinden iki oğlan varmış. Büyüğü gelip şehri şimdiki Kazan'ın yerine taşımış. Küçüğü Kasım Han adlıydı, Han Kirmen'e varıp bir grup askeri ile şehir kurdu. Bu iki azizin biri Kazan'da diğeri de Han Kirmen'de hanlık yapıyorlardı. Rusya devleti zamanında daha güçsüzdü. Hatta Kazan'daki hana bir miktar vergi ödediği de anlatılmaktadır. Günlerden bir gün Rusya padişahı Kasım han ile fikir alışverişinde bulundu. Rusya padişahı söyledi: "Ey, Kasım han! Bizim bu şekilde Kazan hanına vergi vermemiz yığıtlık değildir. Eğer kabul edersen bu parayı ona vermeyelim, onunla savaşalım, ona baskın yapalım, ona verdiğim parayı size veririm." demiş. "Ama ülkenin yarısını ben alırım yarısını sen alırsın deyince Kasım Han bu işi uygun görmüş." dediler. Padişah bu işte Kasım Han ile sözleşip kendi beyleriyle fikir alışverişinde bulunmuş. Bundan sonra, bir gece padişah kıyafetlerini alttan giyip, dilenci kıyafetlerini üstten giyip şehir içindeki beylerinin pencereleri yanında dinleyip gidermiş. "Benim işimi beyler uygun gördü mü?" dermiş. Böyle gezerken bir dilenci padişahı bu şekilde görmüş. "Ah padişah!" diye

bilmedi, tutup birkaç defa vurdu. Padişah bu dilenciye; “Ey kişi, bana böyle vurma, hadi beraber gidip meyhanede içelim.” dedi. Dilenci kabul etti birlikte vardılar. Birkaç asker maşrapası doldurup içtiler. Padişah; “Ey kişi, biz iki dost olalım, sabah sen erken kalkarsan beni çağır, ben kalkarsam ben çağırırım.” dedi. Dilenci kabul etti. “Ben nasıl nereden bilirim?” dedi. Padişah; “Sen börkünü bana ver, ben benimkini sana vereyim. Bundan biliriz.” dedi. Padişah kendi börkünü altındaki tacı ile dilenciye verdi, onun börkünü kendisi giydi. Sonra vedalaşıp ayrıldılar. Tan atınca dilenci kalkıp baktı ki börkün altından padişahın tahtı çıktı. Bu durumu görüp çok korktu ama baktı ki padişahın vezirleri bunun ardından nasıl bir hürmetle geliyorlar. Çağırdılar. Bunu alıp padişah huzuruna gittiler. Padişah saygı ve izzet ile karşıladı, saygı gösterdi ve iki dost oldular. Bundan sonra padişah Kazan’a savaşa çıktı ve bu dilenciye kendi yerine bıraktı... Padişah Kazan şehrine gitti. Nice yıl savaş yapıp Kazan şehrini yenip hükmetmek üzere hâkim ve emirlerini koydu. Kasım Han gelip Rusya padişahından rica etti. “Ey padişah! Bizim anlaşmamız bu memleketi ortak yapmaktı, neresini kendine alıp neresini bana veriyorsun?” dedi. Rusya padişahı anlaşmasını bozup; “Ben sana hiçbir yerini vermiyorum. Eğer almak isteseydin kendin savaşırdın.” dedi. Kasım Han ile aralarında düşmanlık ortaya çıktı. Kasım Han ile nice yıl savaştı onu yendi ve o devlete padişah oldu. İdare etmek için de yöneticileri kendinden seçti. O zaman Kazan’daki Müslümanların büyükleri fitne çıkarıp idareci ve emirlerin hepsini öldürüp Müslümanca idare etmeye başladılar. Rusya padişahı bu haberi duyup yeniden asker toplayıp Kazan şehrini ikinci defa alıp büyüklerin hepsinin başını kestirdi. Bu nedenle Kazan’da kul nesli derler, büyüklerin hiçbiri kalmadığı için. Ama kaçan kişilerden birisi Batman batırdı. Kazansu ardında ormanda at binip gezerdi. Bazı zamanlar Kazan içine girip otuz kırk baş kesip geri Kazansu ardına çıkar giderdi. Günlerden bir gün bir Rus kızı Kazansu ardında geziyordu. Gördü ki bu bahadır uykuda. Atı ise otlanıyordu. Düşündü, eğer ben kaçsam ve o uyansa beni yakalar ve öldürür dedi. Eline taş alıp Batman bahadıra attı. Tanrının takdiri ile bahadır canını teslim etti. Sahibini bu şekilde görüp at gelip onu belinden tutup götürdü. O anda Rus kızının gözünden kayboldular ve Tanrının istediği yere at bahadırı bıraktı.

Böylece kâfirler bu Batman bahadırın kemiklerini bulamadılar. Batman bahadırın ölümü Rus kızından oldu. Bu nedenle *batır ülimi marjadan* (bahadırım ölümü marjadan / Rus kızından) diye bir söz vardır...

46. SÜYÜMBİKE (Atnur, 2002: 656)

Bir gün Moskova'nın çarı, Süyümbike'nin resmini görür ve ona âşık olur. Hemen Kazan'a, Süyümbike'nin yanına elçilerini gönderir ve onun kendisiyle evlenmesini ister, Süyümbike buna razı olmaz. Bu nedenle Rus çarı ona öfkelenip "Kendi isteğinle evlenmezsen, seni savaşıarak alırım." der ve Kazan hanlığına savaş açar. Yedi yıl kuşattıktan sonra kale duvarlarını yıktırıp Kazan şehrini alır. Süyümbike düşmana yenildiğini görünce kocasının gömüldüğü mescidin minaresine çıkıp aşağı atlar. İşte bundan sonra han mescidine "Süyümbike Minaresi" denmeye başlar.

47. ÜÇ TİREK'İN EVLİYALARI (Atnur, 2002: 657)

İvan Groznıy Kazan'ı almak için savaşıırken, yedi kız şehrin kenarına gelip hücum edenleri kargışlar. Şehri alamamış oldukları için öfkelenen savaşçılar onları kovmaya başlar. Kızlar şimdiki Tatar mezarlığının kenarındaki Üç Tirek (kavak) denilen yere ulaşınca, yer yarılıp onları içine alır. Bu yüzden burası halk arasında kutsal sayılır.

